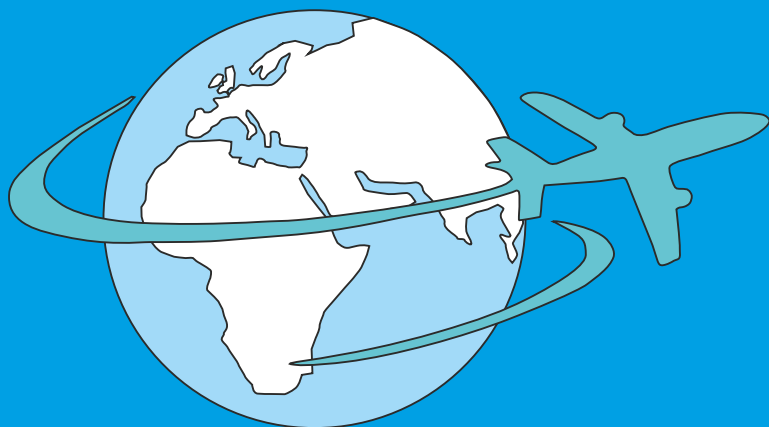

Світові виміри освітніх тенденцій

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Навчально-науковий інститут міжнародного
співробітництва та освіти

СВІТОВІ ВИМІРИ ОСВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ

Збірник наукових праць

Київ

2024

УДК 81'243(043.2)

Світові виміри освітніх тенденцій

збірник наукових праць

<http://imco.nau.edu.ua/>

Рекомендовано науково-методично-редакційною радою

Навчально-наукового інституту міжнародного співробітництва та освіти
Національного авіаційного університету (протокол № 1 від 16 травня 2024 р.)

Видавець: кафедра філологічних та природничих дисциплін

Навчально-наукового інституту міжнародного співробітництва та освіти
Національного авіаційного університету.

Поштова адреса: Україна, Київ, 03058,
просп. Любомира Гузара, 1, корп. 8^а, 408.

Електронна адреса: philolognau@ukr.net

Містить наукові та науково-методичні праці із загального і слов'янського мовознавства, літературознавства, міждисциплінарних зв'язків філологічних та природничих дисциплін, методики і методології навчання іноземних студентів.

Головний редактор – доктор педагогічних наук Зарубінська І. Б.

Відповідальні редактори:

доктор філологічних наук Межжеріна Г. В.

кандидат технічних наук Корчук О. Ю.

Члени редакційної колегії:

кандидат економічних наук Шевченко О. Р.

доктор філологічних наук Бріцин В. М.

доктор філологічних наук Глушенко В. А.

доктор філологічних наук Нечитайло І. М.

доктор мистецтв Пустовойт І. В. (США)

доктор педагогічних наук Субота Л. А.

кандидат біологічних наук Загороднюк І. В.

кандидат філологічних наук Ковалюк О. К.

кандидат філологічних наук Нагорна Н. М.

кандидат філологічних наук Ніколаєва Н. С.

кандидат філологічних наук Федчук Л. І.

Технічний редактор – Медведенко К. О.

Рекомендовано давати посилання за зразком:

Іванов І. І. Авіаційні..... . *Світові виміри освітніх тенденцій* : збірник наукових праць / за заг. ред. Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук ; Навчально-науковий інститут міжнародного співробітництва та освіти. Національний авіаційний університет. Київ, 2024. Вип. 17. С. 85–95. Режим доступу : <http://imco.nau.edu.ua/>

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за дотримання авторських прав інших осіб, достовірність цитат, власних імен та інших відомостей.

ISBN 978-966-136-930-5

© ННМСО НАУ, 2024

© НАУ, 2024

Переднє слово

Збірник «Світові виміри освітніх тенденцій» поєднує в собі публікації широкого тематичного діапазону. У наукових статтях об'єктом дослідження слугували українська мова від найдавніших часів, діалектизми, українська та англійська термінологія, український фольклор, українська та зарубіжна література, категорії літературознавства. Науково-методичні статті висвітлюють питання міжпредметної координації, методики викладання гуманітарних і природничих дисциплін у процесі підготовки іноземних спеціалістів.

У статтях 2024 року порушуються проблеми, пов'язані з післявоєнним відновленням національної системи освіти, із впровадженням дистанційної форми навчання іноземних студентів авіаційних інженерних спеціальностей, зі змінами в системі навчання іноземних мов і літератур в університетах і коледжах США, з появою новотворів в українському фольклорі воєнного часу, трансформаціями в авіаційній та природничій терміносистемах.

У збірнику представлено праці вчених, наукових співробітників провідних університетів України (Національного авіаційного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного лінгвістичного університету, Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. Карпенка-Карого та ін.), Національного науково-природничого музею НАН України, Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, Канівського природного заповідника, Українсько-американського університету Конкордія (Київ), університетів США (New York), Великої Британії (Leicester), Туреччини (Erzurum), Польщі (Wrocław).

Висловлюємо щире вдячність авторам за наукові ідеї, підтримку збірника та участь у його підготовці в умовах повномасштабної воєнної агресії. Сподіваємося на подальшу співпрацю.

Редакційна колегія

НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ВОЄННОГО ЧАСУ

Olga Shevchenko

e-mail: deanfsf@nau.edu.ua

Dmytro Bugayko

e-mail: bugaiko@nau.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-3240-2501>

Ivan Zharin

e-mail: postfsf@nau.edu.ua

Tadeusz Popkowski

e-mail: t.popkowski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3825-3428>

CHALLENGES OF FOREIGN STUDENTS OF AVIATION ENGINEERING SPECIALTIES DISTANCE LEARNING

Україна завжди була одним із лідерів світової міжнародної авіаційної інженерної освіти. Потужні вищі навчальні заклади, серед яких Національний авіаційний університет, Національний аерокосмічний університет ім. М. С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, десятиріччями забезпечували якісну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації спеціалістів цивільної і державної авіації України та понад 100 країн світу. Однак виклики пандемії COVID-19 та форс-мажорних обставин створили нові умови та окреслили проблеми авіаційної інженерної освітньої системи. Однією з відповідей на виклики стало впровадження дистанційної форми навчання. Аналізу позитивних та проблемних сторін такої форми навчання іноземних студентів авіаційних інженерних спеціальностей присвячується це дослідження.

Ключові слова: міжнародна авіаційна інженерна освіта, виклики, дистанційне навчання, військовий стан.

Ukraine has always been one of the leaders of international aviation engineering education in the world. A number of powerful higher educational institutions, including the National Aviation University, the National Aerospace Univer-

sity named after M. E. Zhukovsky «Kharkiv Aviation Institute», Kharkiv National University of the Air Force named after Ivan Kozhedub after for decades provided high-quality training, retraining and advanced training of civil and state aviation specialists of Ukraine and more than 100 countries around the world. However, the challenges of the COVID-19 pandemic and force majeure circumstances have created new conditions and outlined problems to the aviation engineering education system. One of the answers to these challenges was the introduction of distance learning. This study is devoted to the analysis of the positive and problematic sides of this learning form for foreign students of aviation engineering specialties.

Keywords: international aviation engineering education, challenges, distance learning.

Introduction. Ukraine has always been one of the leaders of international aviation engineering education in the world. A number of powerful higher educational institutions, including the National Aviation University, the National Aerospace University named after M. Zhukovsky «Kharkiv Aviation Institute», Kharkiv National University of the Air Force named after I. Kozhedub after for decades provided high-quality training, retraining and advanced training of civil and state aviation specialists of Ukraine and more than 100 countries around the world. However, the challenges of the COVID-19 pandemic and force majeure circumstances have created new conditions and outlined problems to the aviation engineering education system. This study is devoted to the analysis of the positive and problematic sides of this learning form for foreign students of aviation engineering specialties.

The objective of the article is to analyze the positive and problematic aspects of distance learning of foreign students of engineering and aviation specialties in military conditions.

Presentation of the main material. In Ukraine distance learning educational form is provided in accordance with Art. 9 of the Law of Ukraine «On Education» [On education...] and Art.49 of the Law of Ukraine «On Higher Education» [On higher education...]. Distance learning is understood as an individualized process of acquiring knowledge, abilities, skills and ways of cognitive activity of a person,

which takes place at a distance between the participants of the educational process in a specialized environment with the help of modern psychological-pedagogical and information-communication tools [On the approval...]. So, the common features of distance learning are the process of learning and education, the interaction of its participants in a specialized environment at a distance using modern technologies (on-line). Distance learning will develop both as a form of organization and implementation and as an individualized process. The article is a logical continuation of the author's series of publications devoted to the problems of training foreign students, the development of international aviation education, and the sustainable development of the aviation industry under conditions of force majeure and uncertainty [Shevchenko, Bugayko, Popkovskiy 2023; Bugayko D.O & Bugayko D. D.; Shevchenko, Bugayko, Popkovskiy 2022; Kharazishvili & Baranov; Bugayko, Paveska; Kharchenko, Bugayko, Foriash; Bugayko, Shevchenko; Bugayko, Reznik, Shevchenko].

As a result of the analysis of the peculiarities of the organization of distance education of foreign students of aviation engineering specialties it is possible to highlight a number of its indisputable advantages.

- The most important advantage is the ability to ensure the maximum personal safety of foreign students during their studies. The experience of universities in the organization of the educational process, which they gained during the COVID-19 pandemic, became decisive for the rapid return of the educational system to a full-fledged organization of the educational process with mandatory provision of its safety component.

- Development of informatization of the new international generation of aviator students. Competencies of students in the field of IT technologies for the purpose of obtaining professional information make them more competitive in the global labour market.

- Development of skills to independently process large areas of information found in virtual classrooms and on the Internet. These skills will also be important throughout their future professional lives in a global world.

- Development of personal time management skills and increased personal responsibility for learning results [Bobylov, Kravchuk, Makhno]. International aviation needs coherence and full compliance with terms of execution of operations in order to maintain its regularity. These graduate skills are key in their future work.

- Disclosure of individual abilities of students, improvement of forms of their self-realization [Bulyk, Yashchenko]. Every person in international aviation is an individual. The maximum self-realization of each employee is the future of the industry.

- Systematization of lecture, practical and laboratory material, its availability 24/7 in the working class of educational disciplines. This allows the student to freely plan the process of independent and individual learning, helps in preparing for exams, assessments, modular control works, etc. This is of particular importance for foreign students who live in countries with a large time zone difference compared to Ukraine.

- Active implementation of change management in updating and improving of educational material. International aviation is one of the most dynamic industries due to the constant updating of the regulatory framework at the global, regional and national levels, as well as the development of technology and equipment. The updating of the material of the disciplines of aviation engineering specialties should be of a permanent nature. It is a guarantee of the attractiveness and competitiveness of aviation engineering specialties of Ukrainian universities on the world educational market.

- Expanding the possibilities of operational control over the quality of the collection of educational materials and the implementation of the educational schedule by the educational department and the

dean's office. In the conditions of force majeure, the process of controlling the quality of the educational process and its implementation, both on the part of foreign students and on the part of teachers, acquires significant importance. Full implementation of the provisions of the curriculum is a guarantee of quality training of a world-class aviation engineering specialist.

- The economic component is the economy of university resources, taking into account limited funding during martial law [Lukashenko]. With this optimization of costs of other industries, including education, is a real task today.

Therefore, based on the above-mentioned, implementation of distance learning of foreign students of aviation engineering specialties, it is an effective tool for the preservation and further development of international education in Ukraine and has a number of undeniable advantages.

As a result of the analysis of the peculiarities of the organization of distance education of foreign students of aviation engineering specialties, it is possible to point out its shortcomings.

- One of the main problems in the development of distance education for foreign students of aviation engineering specialties is the need to use innovative laboratory equipment for the training of aviators. Training of aviation engineers with the help of computer technology requires very meaningful and adapted educational and methodological support. At the same time, it can be stated that modern international aviation education is gradually going through the path of gradual digitization and this is a global world trend.

- Lack of live emotional contact between a foreign student and a teacher. Many skills of an aviation specialist are obtained not only as a result of studying a certain volume of educational material, but also in the process of direct transfer of experience by a mentor/instructor to a foreign student. It is this experience that is decisive in the process of ensuring the appropriate level of industry security. Modern methods of

organizing distance learning make it possible to somewhat blur this boundary between teacher and student.

– The difficulty of establishing teamwork of a group of students from different countries of the world when solving educational and practical tasks [Bobylov, Kravchuk, Makhno]. Regardless of the importance of self-realization of each individual, international aviation is still a team effort. The crew, the shift, the team are the basis of effective and safe work. Interaction and support are the key to achieving a positive synergistic effect from joint activities on the international air transportation market.

– A clearer division of groups into foreign students who are more and less capable of individual and independent work. At the same time, in the first years, this may be influenced by the specifics and methodology of teaching in the secondary school in the student's country of origin. The introduction of distance education and the difficulty of establishing teamwork among foreign students lead to a certain gap between «strong» students who quickly adapt to the features of distance education and conditionally «weak» ones, for whom the adaptation process is more difficult.

– Decrease in feedback level with foreign students. The educational process requires multidirectional communication. Timely feedback can help solve problems before they actually arise. It is much easier to prevent a problem than to solve it later. This is especially important when working with foreign students who represent different cultures and adapt differently in the educational environment.

– Lowering the level of control by the teacher of the foreign student's independent performance of control tasks and exams [Korshets, Gorobets, Horbenko]. A mandatory component of the quality of the educational process is the independent passing of all types of control by students. In international aviation, this becomes especially relevant, as the life and health of people depend on the activities of an

aviation specialist. Independent performance of all control measures is an important aspect of the aviation engineer's safety culture.

– A significant increase in the actual load on the teacher, which is associated with the laboriousness of transforming the educational material into electronic online form and adapting it to the features of the distance learning process [Bulyk, Yashchenko]. The dynamic growth of the teacher's workload is a significant problem of modern international education. The need for constant updating of educational and methodological support, changes and improvement of educational plans, the need to design educational material both in paper and electronic form leads to the fact that he does not always have enough time to prepare directly for classes, as well as conduct scientific research. According to the assessment of many teachers, with the introduction of distance learning, the working day became unlimited.

So, regardless of the presence of some disadvantages of distance education of foreign students of aviation specialties, we can state that they are not critical and can be compensated by a number of preventive measures for the development of the educational process. The active development of distance learning is a global trend and is aimed at achieving SDG 4 «Quality Education» of the 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by all United Nations Member States.

Conclusion. Based on the above, the following conclusions can be reached. The application of distance learning of foreign students of engineering and aviation specialties is an effective tool for ensuring the educational process in safe conditions for students and teachers and is a guarantee of the preservation and development of international aviation education in Ukraine. At the same time, confirming its unequivocally positive features, it is possible to ascertain the presence of a number of negative components of its implementation. Responding to today's force majeure challenges, great importance should be attached to improving the qualifications of scientific and pedagogical workers in the field of informatization of the educational process and

the development of methodological approaches to distance learning. The continuous development of the innovative distance learning is the key to the quality training of world-class aviation engineers.

References

- Bobylov V., Kravchuk A., Makhno Y. Distance learning: pros and cons. *Challenges of ADL implementation in the educational process of higher military educational institutions and possible ways of their solution* : the Collection of the III-rd International Scientific and Practical Conference Materials. Kyiv : National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi, 2020. Pp. 11–13.
- Bugayko D. O., Shevchenko O. R., Perederii N. M., Sokolova N. P., Bugayko D. D. “Risk management of Ukrainian aviation transport post-war recovery and sustainable development”. *Intellectualization of logistics and Supply Chain Management*. [Online]. 2022. Vol. 16, Pp. 6–22. URL: <https://smart-scm.org/en/journal-16-2022/risk-management-of-ukrainian-aviation-transport-post-war-recovery-and-sustainable-development/>. DOI: <https://doi.org/10.46783/smart-scm/2022-16-1>. (last accessed: 20.03.2024).
- Bugayko D., Paveska M. The role of international cooperation of universities in the aviation security system. *Strategic orientations of NAU development in the conditions of a dynamic educational environment* : coll. articles and materials. Kyiv : NAU, 2019. Pp. 153–157.
- Bugayko D., Reznik V., Shevchenko O. Factors influencing the efficiency of the organization of multimodal transportation under the conditions of the state of martial. *Intellectualization of logistics and Supply Chain Management*. [Online]. 2023. Vol. 19, P. 6–18. URL: <https://smart-scm.org/en/journal-19-2023/factors-influencing-the-efficiency-of-the-organization-of-multimodal-transportation-under-the-conditions-of-the-state-of-martial/> (last accessed: 22.03.2024).
- Bugayko D., Shevchenko O. (2020). Indicators of air transport sustainable development. *Intellectualization of Logistics and Supply Chain Management*. 2020. № 4. Pp. 6–18.
- Bulyk I., Yashchenko T. Problems of implementation of distance learning in the system of military education in the conditions of quarantine. Distance learning: pros and cons. *Challenges of ADL implementation in the educational process of higher military educational institutions and possible ways of their solution* : the Collection of the III-rd International Scientific and Practical Conference Materials. Kyiv : National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi, 2020. Pp. 14–19.

- Kharazishvili Yu, Bugayko D., Lyashenko V., Sokolovskiy V., Baranov V. Strategizing for sustainable development of transport systems in the safety dimension. *IOP Conf. Ser.: Earth and Environmental Science*. IOP Publishing, 2021. P. 012025. URL: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/915/1/012025> (last accessed: 22.03.2024).
- Kharchenko V., Bugayko D., Foriash M. New Technologies in the Global Aero - Space Engineering Education. *Logistics and Transport*. Wrocław : International School of Logistics and Transport in Wrocław, 2014. Vol. 24. № 4. Pp. 37–44.
- Korshets O., Gorobets Y., Horbenko V. Distance learning as an alternative form of classes in higher military educational institutions in today's conditions. Problems and prospects. *Challenges of ADL implementation in the educational process of higher military educational institutions and possible ways of their solution* : the Collection of the III-rd International Scientific and Practical Conference Materials. Kyiv : National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy, 2020. Pp. 32–36.
- Lukashenko A. Distance and blended learning in the educational process of higher education institutions with specific learning conditions: implementation problems. *Challenges of ADL implementation in the educational process of higher military educational institutions and possible ways of their solution* : the Collection of the III-rd International Scientific and Practical Conference Materials. Kyiv : National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy, 2020. Pp. 43–45.
- On education: Law of Ukraine dated 05.09.2017 No. 2145-VI // Data base «Legislation of Ukraine». *Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. (last accessed: 20.03.2024).
- On higher education: Law of Ukraine dated 01.07.2014 No. 1556-VII // Data base «Legislation of Ukraine». *Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (last accessed: 20.03.2024).
- On the approval of the regulations on distance education: Order of the Ministry of Education and Culture of Ukraine dated 04/25/2013 No. 466. // Database «Legislation of Ukraine». *Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>. (last accessed: 20.03.2024).
- Shevchenko O. R., Bugayko D. O., Popkovskiy T. Challenges of the aviation education system during the war and post war period. *World dimensions of educational trends* : a collection of scientific works / in general. ed. H. V. Mezhzherina, O. Yu. Korchuk; Educational and Scientific Institute of International Cooperation and Education. National Aviation University.

Kyiv, 2023. Issue 16. Pp. 4–10. URL: <http://imco.nau.edu.ua/> (last accessed: 20.03.2024).

Shevchenko O. R., Bugayko D. O., Popkovskiy T. Prospects for the development of international aviation education on the example of the National Aviation University. *World dimensions of educational trends* : a collection of scientific works / in general. ed. H. V. Mezhzherina, O. Yu. Korchuk; Educational and Scientific Institute of International Cooperation and Education. National Aviation University. Kyiv, 2022. Pp. 4–8. URL: <http://imco.nau.edu.ua/> (last accessed: 20.03.2024).

Ігор Пустовойт

e-mail: Igor.V.Pustovoit@hofstra.edu

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

У статті досліджуються теоретичні засади процесу деколонізації стосовно пострадянського простору. Традиційно деколонізація розглядалася як процес звільнення країн «третього світу», але в останні десятиліття цей термін поступово почав застосовуватися і до колишньої та нинішньої «периферії» Російської імперії. Усі ці території, більшою чи меншою мірою, зіткнулися з низкою інституційних обмежень для саморозвитку та самовизначення, а в багатьох випадках – і з агресивним нав'язуванням імперських стандартів. Російська мова служила одним з найважливіших інструментів культурного імперіалізму та інтеграції колонізованих територій в імперську систему. В американських коледжах компромісним рішенням може бути поступове зміщення акцентів з традиційних мовних курсів на лінгвістичні та культурологічні студії в широкому сенсі. Аналіз російськомовної класичної літератури з точки зору імперського шовінізму знаходиться на самому початку шляху, а термінологія постколоніалізму ще має стати невід'ємною частиною гуманітарних студій.

Ключові слова: деколонізація, пострадянський простір, субалтерн, культурно-мовний імперіалізм, російська мова як іноземна, лінгвістичні та культурологічні студії.

The article examines theoretical foundations of the decolonization process in relation to the post-Soviet space. Traditionally, decolonization was viewed as the process of liberating the countries of the Third World, but in recent decades the term gradually began to be applied to the former and current «periphery» of the Russian Empire. All these territories, to a greater or lesser extent, have been fac-

ing a set of institutional constraints on self-development and self-determination, and in many cases, an aggressive imposition of the imperial standards. The Russian language served as one of the most important tools of cultural imperialism and integration of colonized territories into the imperial system. In American colleges, a gradual shift the emphasis from the traditional language classes to linguistic and cultural studies in a broad sense could become a compromise solution. Analysis of Russian classical literature from the point of view of imperial chauvinism is still at its early stages, and the terminology of postcolonialism has yet to become an integral part of the humanities.

Keywords: decolonization, post-soviet space, subaltern, cultural and linguistic imperialism, Russian as a foreign language instruction, cultural and linguistic studies

Постановка проблеми. Наприкінці Другої світової війни, коли була заснована Організація Об'єднаних Націй, близько 750 мільйонів людей жили на територіях, що перебували під колоніальною залежністю. На даний час населення останніх сімнадцяти несамоверховних територій становить менше двох мільйонів. Ключовим моментом стало прийняття в 1960 році Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам [Decolonization]. Саме в цей час до СРСР почали активно приїжджати на навчання іноземні студенти, більшість з яких розраховували на матеріальну підтримку радянської влади, за що їм доводилося присягати на вірність комуністичній ідеології. Приплив іноземців до радянських університетів створював ілюзію відкритого суспільства та прихильності ідеям свободи та рівності. Однак не слід забувати, що СРСР підтримував представників країн, які звільнилися від колоніальної залежності, і одночасно відправляв до в'язниці тих, хто вимагав незалежності союзних республік, що входили до складу СРСР. У більшості пересічних громадян це не викликало когнітивного дисонансу.

У західних академічних колах деколонізація спочатку сприймалася насамперед як процес визволення країн «третього світу». Фундаментальна стаття Гаятрі Співак «Чи можуть субалтерни говорити?» розвиває концепцію *субалтерна*, запозичену у своїй час з військової термінології італійським філософом-

марксистом Антоніо Грамші. Авторка використовує цей термін, щоб описати, як «білі чоловіки захищають темношкірих жінок від темношкірих чоловіків» [Spivak : 297]. При цьому слід пам'ятати, що широка дискусія, яку викликало це есе, мала місце на сторінках академічної преси тих самих білих людей західного світу. Ті, хто прагне «захистити свою боротьбу» від зазіхань білих людей, забувають, що деколонізація не обмежується одним регіоном чи країною. Вона передбачає зміцнення глобальної солідарності для подолання ширших наслідків колоніалізму та імперіалізму в глобальному масштабі. Як зазначає Айріс Янг, пригноблення не є концепцією, зарезервованою для тоталітарних чи авторитарних суспільств, а має використовуватися щоразу, коли будь-яка група суспільства страждає від «деякого придушення її здатності розвивати та використовувати свої здібності та висловлювати свої потреби, думки та почуття» [Young : 40]. Янг визнає, що не існує єдиного набору критеріїв, які могли б описати пригноблення всіх меншин. Пригноблення – це кластерне поняття, яке відноситься до сімейства понять і умов, які можна розділити на п'ять категорій: експлуатація, маргіналізація, безсилля, культурний імперіалізм і насильство. Ці категорії не є взаємовиключними, і насправді цілком можливо, що безправна група зіткнеться з більш ніж одним із цих видів гноблення.

Культурний імперіалізм означає універсалізацію досвіду і культури панівної групи і утвердження її як норми. Враховуючи, що домінуючою групою в суспільстві часто є той, хто контролює культурний апарат, найбільш поширені культурні продукти виражають специфічний досвід і цінності цієї домінуючої групи.

Деколонізація на пострадянському просторі. Спроби застосувати інструментарій постколоніального аналізу на пострадянському просторі часто наштовхуються на нерозуміння або навіть відверте неприйняття. І це при тому, що значна частина пострадянського простору пережила колонізацію в абсолютно

традиційному розумінні. Як зазначає Владислав Іноземцев, навіть хронологічно захоплення нових євразійських територій збігається з іспанськими завоюваннями в Центральній і Південній Америці. Таким чином, Російська імперія почала копіювати досвід європейських наддержав задовго до реформ Петра I [Inozemtsev]. А представники культур, навіть старших за культуру самого мегаполісу, зіткнулися з набором інституційних обмежень для саморозвитку та самовизначення. Як зазначає Олександр Еткінд у книзі «Внутрішня колонізація», окрім економічного аспекту експлуатації ресурсів периферії, не менш важливим є ідеологічний та ментальний аспект, антагонізм між метрополією та «околицями», які потрібно культивувати та цивілізувати [Etkind]. Націоналізація аграрної культури, яка неодноразово поділялася на класи, провінції, комуни, діалекти, стани, секти, завжди є самоколонізацією: народ перетворюється на націю, селяни – на французів. Процес іде від столиць до кордонів, зупиняючись лише там, де стикається з контрпроцесом рівної сили.

Ще в 1965 році Іван Дзюба у книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація» поставив низку незручних для радянської влади запитань, за які поплатився кар'єрою та свободою [Dziuba]. Незважаючи на те, що автор обрав марксистський підхід для розгляду національно-культурної політики СРСР його затаврували як буржуазного націоналіста. Загалом, вірність ідеологічним засадам марксизму можна вважати однією з найбільш вразливих рис руху шестидесятників. Книга Дзюби розповсюджувалася лише самвидавом, вийшла в Лондоні українською та англійською, а згодом була перекладена на низку інших мов. Лише напередодні здобуття Україною незалежності автор зміг повернутися до повноцінної діяльності та взяти участь у духовному відродженні країни.

Так чи інакше, усе населення колишнього Радянського Союзу зіткнулося з унікальним набором викликів, пов'язаних з розпадом потужного політичного та ідеологічного утворення. Постра-

дянським державам довелося пройти через складний процес переходу від централізованої планової економіки до ринкових систем, від авторитарного правління до різних ступенів демократичного врядування. Цей перехід породив економічні, політичні та соціальні проблеми, які є центральними для наративу про деколонізацію.

Що робить процес деколонізації особливо широким, це боротьба за соціальну справедливість і рівність шляхом подолання системної нерівності, яка зберігається з колоніальної епохи. Це включає боротьбу з дискримінаційними практиками та політиками, а також сприяння інклюзивності та рівним можливостям. Це те, що об'єднує деколонізацію у вузькому сенсі з глобальним прагненням побудувати кращий світ.

Деколонізація передбачає свіжий і критичний погляд на речі, які стали звичними. За такими повсякденними уявленнями може ховатися ціла система ієрархій, встановлених метрополією для своїх цілей. Яскравий приклад – Лісабонська літературна конференція, що відбулася в травні 1988 року, організована Фондом Вітленда (Нью Йорк) і спонсорована президентом Португалії Маріо Соарешем. Крім всесвітньо відомих письменників, таких як Салман Рушді і Сьюзен Зонтаг, а також нобелівського лауреата Дерека Волкотта, у конференції взяли участь ряд відомих письменників з Центральної Європи, з одного боку, і російських письменників – з іншого. Фактично, «російська» делегація була дуже неоднорідна і об'єднана лише спільною мовою. Деякі з цих письменників були представниками метрополії (Аннинський, Толстая), інші – радянських республік (Кім, Матевосян), треті – російської літератури за кордоном (Бродський, Довлатов, Зінік). Проте головним підсумком конференції можна вважати домінування імперського світогляду, незалежно від місця проживання того чи іншого письменника. Довлатов зізнався, що духовно ближчий до тих, хто залишився в СРСР, ніж до своїх

співвітчизників-емігрантів, а Бродський поставив під сумнів обґрунтованість поняття «серед-ньоевропейська література», оскільки воно не представлене єдиною мовою. Доречно згадати також Олександра Солженіцина, який, незважаючи на те, що прожив у США вісімнадцять років, завжди залишався критичним до «колективного Заходу», виступаючи з великоросійської імперської позиції. Таким чином, боротьба індивіда за особисту свободу і свободу творчості не обов'язково дає змогу відчуті імперський нарратив і зрозуміти, що солдат-визволитель може сприйматися місцевими жителями лише як новий окупант, а спроби наблизити цивілізацію не повинні ґрунтуватися на примусі та насильстві.

Російська мова як інструмент імперіалізму. Мова метрополії є центральним інструментом імперіалізму, і пострадянський простір повністю підтверджує цю тезу. Поняття «лінгвістичний імперіалізм» стало широко відомим після публікації однойменної книги британського лінгвіста Роберта Філіпсона [Phillipson]. Мовна дискримінація виражається насамперед у формі упередженого ставлення до осіб на основі їхньої мовної належності та мовних навичок. Будь-які прояви регіональних діалектів, акцентів, незвичайної лексики призводять до зневажливого ставлення з боку тих, хто зумів освоїти діалект мегаполісу. Ідеологічне припущення про те, що цей діалект є більш престижним, помножене на структурну складову переваги домінуючої мови в освіті, науці, медицині, військовій справі, неминуче призводить до ущемлення прав інших мов.

Роль російської мови в колонізації територій багатогранна, оскільки вона розвивалася протягом століть в рамках російської імперської експансії. Просування мови державного управління було спрямоване на створення одноманітності в різних регіонах, на полегшення контролю з боку імператорської влади і реалізації політики культурної асиміляції, що супроводжувала встановлен-

ня централізованої влади. Інтеграція колонізованих територій у ширшу імперську систему, створення ілюзії рівноправної належності до метрополії, має довгу історію – від сумнозвісного Валуєвського циркуляра 1863 року в Україні до повного переходу на російську мову навчання в Бурятії 1971 року, нібито «у відповідь на побажання батьківської громади».

Як і у випадку з загальним нарративом деколонізації, досвід Індії породив цілу низку нових досліджень імперської ролі англійської мови. Брадж Качру запропонував свою теорію концентричних кіл, яка дозволяє описати ступінь проникнення і впливу англійської мови на різні мовні системи світу [Kachru]. Ця схема може використовуватись і для російської мови як на пострадянському просторі, так і загалом у світі. У самій Індії хінді стала об'єднуючою мовою не тільки для цієї багатонаціональної країни, але і для всієї Південної Азії, але колоніальна англійська все ще широко використовується в регіоні.

Інколи спроби примусово перейти на автохтонну мову призводять до трагічних наслідків. Так, 16 червня 1976 року учні південноафриканських шкіл у Совето вийшли на вулиці на знак протесту проти вимог перевести навчання з англійської мови на африкаанс, якого не знали ні вчителі, ні учні. Поліція відкрила вогонь. Це неминуче викликає аналогії з «ущемленням прав російськомовного населення», що стало улюбленою тезою пропаганди метрополії, яка неухильно втрачає свій вплив. Різниця полягає в тому, що колоніальним сверхдержавам, які винесли уроки з власного минулого, не прийде в голову втручатися у внутрішні справи суверенної держави, принаймні з приводу того, як остання вирішує свої внутрішні проблеми, включаючи мовну політику.

Національна мова стає ключовим компонентом політичної та культурної консолідації та формування національної ідентичності, незалежно від стану справ на момент здобуття самостійності. Рішення про запровадження офіційної мови в

конкретній країні покладається на низку історичних, культурних, політичних та соціальних факторів, таких як культурна та громадянська ідентичність, конкретний етап державотворення, ступінь стандартизації офіційних документів, законів та адміністративних процедур, а також ефективність та правова чіткість управління.

З одного боку, існує досвід США, де термін «правове регулювання» у застосуванні до мовних прав набуває парадоксальний відтінок: офіційно мовна політика не декларується, а статус державної мови англійській не присвоюється. Суди та інші державні установи зобов'язані надавати перекладача і забезпечувати переклад усіх документів на необхідну мову не тільки для громадян США, але навіть для нелегальних іммігрантів. Зайве говорити, що така політика створює проблеми для державних установ. Однак удавана байдужість американської влади до питань мовної політики пояснюється ходом історії і характером американського суспільства. Ця «країна мігрантів» розмовляє мовою колишніх колонізаторів, і нікому в США не прийде в голову називати тих, хто говорить англійською, британськими шпигунами.

Але також слід пам'ятати, що є країни, в яких історично склалося дуже однорідне суспільство. Польща та Україна мають довгу та складну історію відносин, але польський досвід боротьби за незалежність та євроінтеграцію завжди був прикладом для українців. Однак необхідно враховувати, що понад 96 % населення є етнічними поляками, і 95 % – католиками. Україна не може похвалитися такою однорідністю, тому досвід сусідів теж варто сприймати із застереженнями.

Звичайно, жодна країна не хоче бути схожою на Ірландію, де лише третина населення розмовляє автохтонною ірландською мовою. У короткометражному фільмі «Мене звали Ю Мін» режисер Деніел О'Хара розповідає історію китайського іммігранта,

який вивчає мову, щоб оселитися в Ірландії, але по прибутті з'ясовується, що там всі розмовляють англійською. У пошуках роботи він заходить в паб, де знайомиться з літнім ірландцем, з яким йому нарешті вдається поговорити ірландською, у той час як двоє барменів дивуються, звідки місцевий старий може знати китайську [Yu Ming Is Ainm Dom].

Мовне питання завжди було центральним у складних відносинах України з колишньою метрополією, а односторонні претензії останньої на захист прав російськомовного населення сусідньої країни ігнорували права україномовних мешканців самої федерації. Особливо це помітно в південних регіонах європейської частини, де старанно уникають вживання самого слова український, а в обтічному вигляді називають його місцевим діалектом. Звісно, було б неправильно зводити все до мовної політики, адже багатогранна боротьба України за ліквідацію спадщини колоніалізму призвела до повномасштабної війни Росії проти цієї суверенної країни. Події в Україні концентровано продемонстрували імперські амбіції спадкоємців СРСР, а тому досвід України допоможе багатьом пострадянським країнам відповісти на невіршені питання самоідентифікації. Термін «деколонізація» все ще рідко застосовується безпосередньо до відносин між Росією та Україною, проте як історична, так і сучасна динаміка відносин між цими двома країнами завжди були складними та включали елементи, які можна аналізувати з точки зору розподілу влади, ступеню автономії, та балансу центр-периферійних відносин. Кожна з колишніх радянських республік має свою історію відносин з метрополією, але будь-які спроби поставити під сумнів міжнародно визнані кордони, посилаючись на свавільні рішення Леніна чи Сталіна, означають не що інше, як спроби виправдати колоніальне захоплення територій, коли заперечується не лише політична незалежність нації, яку вже неодноразово демонстрували українці протягом десятиліть після

розпаду СРСР, а й навіть саме право народу на свою землю та ресурси.

Деколоніальний поворот. У такій ситуації навряд чи можна розраховувати на визнання історичної несправедливості з боку імперіалістичного агресора. Якщо репарації в тій чи іншій формі можуть матеріалізуватися за допомогою міжнародних організацій, то щире вибачення знаходиться у сфері морального вибору кожної окремої людини, і поки що залишається долею катастрофічно малої частини населення метрополії, особливо з огляду на традиційний підхід «бути як усі». На Заході вже давно обговорюється питання «провини білої людини» і небажання останньої визнавати свою роль в нинішній ситуації расового дисбалансу [DiAngelo]. Напрошуються прямі аналогії, по-перше, з агресивним невизнанням ролі російської метрополії в утисках національних «окраїн», а по-друге, з відмінностями у сприйнятті різних національних груп, заснованими на візуальній схожості з певним імперським стандартом.

У США кольорові люди, як правило, набагато частіше думають про расизм на особистому рівні, навіть незважаючи на те, що теза про «білу більшість» відійшла в минуле. Не маючи надійної основи для пояснення соціальних процесів, підлеглі починають пояснювати всі несправедливості життя кольором шкіри. Як показує американський досвід, чорношкірі сім'ї у своїй більшості готують дітей до входження в світ, повний расової несправедливості. У той же час азіати визнають, що такі питання майже ніколи не обговорюються в сімейному середовищі. В цілому, досвід азіатів може слугувати гідним прикладом для наслідування, адже замість того, щоб культивувати біль і нескінченно обговорювати концтабори для американців японського походження під час Другої світової війни, чи квоти для азіатів на вступ до університетів Ліги Плюща сьогодні, азіати тихо та методично продовжують інтегруватися в американське суспільство.

Так само важко подолати культурні, соціальні та психологічні наслідки колоніалізму. Трансформація освіти, яка передбачає зміну та адаптацію навчальних програм, щоб бути більш інклюзивними та відображати різноманітні позиції, продовжує стикатися з викликами і часто зациклюється на мові викладання. Сьогодні історія України подається насамперед з перспективи титульної нації, яка боролася за свою незалежність від Московії, Польщі, Австро-Угорщини та низки інших країн, на противагу імперському наративу про воз'єднання братніх народів. Однак рано чи пізно доведеться також поглянути на події минулих століть з боку тюркських народів, які займали майже половину території України, і чия історія може конкурувати з історією Київської Русі. Культурне відновлення стосується не тільки титульної нації, а й усіх народів, що населяють країну. В умовах війни згуртованість населення перед обличчям екзистенційної загрози змушує людей дивитися на світ простіше: хто з нами, а хто проти нас. Але в умовах мирного повоєнного розвитку багатьом громадянам України доведеться повернутися до додаткових складових своєї самоідентифікації: татари, євреї, румуни, роми, угорці, поляки, болгари, а також східнослов'янські сусіди повинні мати право на збереження своєї культури, мови, традицій. Тільки так Україна зможе по праву стати членом європейської спільноти. У той же час Росія, як «країна з непередбачуваним минулим», бореться не тільки за своє ім'я, яке послужливо запропонував Петру I український богослов Феофан Прокопович, а й за всю спадщину Київської Русі, бо без неї вона виявиться саме тим, чим є насправді: не частиною європейської цивілізації, але спадкоємцем монгольської орди, для якої захоплення землі та її нещадна експлуатація є єдиним можливим *modus operandi*. До речі, сам президент Монголії не зміг утриматися від іронічного коментаря про «історичні землі», щоб продемонструвати неспроможність претензій молодшої імперії [Elbegdorj Mongol Tsakhia].

З філософської точки зору, деколоніальний поворот конструюється як нова парадигма, що випадає з лінійної історії парадигм, епістем і гранд-нарративів сучасності – християнства, лібералізму та марксизму – і натомість зосереджується на дослідженні меж систем мислення та досягненні можливості неєвропейських моделей мислення. Декартове «я мислю» не можна перетворити на «інші не мислять, або мислять не так, як повинні». Тому найбільшим викликом для будь-якого постколоніального суспільства буде співіснування з колишньою метрополією, незалежно від того, чи засвоїла вона уроки історії. Для країни, яка асоціює себе з європейською традицією, чи то Україна, чи інші пострадянські країни, нагальною проблемою є подолання співзалежності з колишньою метрополією, переключення уваги на власні моделі поведінки, не озираючись на великого сусіда з його так званою суверенною керованою демократією, особливою російською цивілізацією тощо. Єдине, що має об'єднувати всі цивілізаційні проекти – це верховенство права, принцип суверенної рівності, закріпленій у міжнародному праві.

Висновки: погляд на проблему з американського коледжу. Консолідація громадянського суспільства в Україні помітно і неухильно зростає, і все більше людей обирають українську мову на протигагу нав'язуваному силою «руському миру». Водночас в американських академічних колах помітна невпевненість щодо того, як підходити до пострадянських студій. Загальне падіння інтересу до вивчення іноземних мов в університетах за останнє десятиліття тільки погіршує ситуацію. З одного боку, під час війни існує очевидне бажання дерусифікувати навчальні програми. Збільшилася кількість курсів української мови, і не лише в місцях, де проживає українська діаспора. Однак рано чи пізно виникне питання, чому той чи інший університет пропонує українську, а не польську, чеську чи

сербську. Програма Державного департаменту США з підтримки вивчення так званих критичних мов на пострадянському просторі включає лише російську та азербайджанську мови і залишається дуже вибірковою [Critical Language]. Рекомендовані іноземні центри російської мови для американських студентів розташовані у Вірменії, Грузії, Киргизстані та Латвії, але не в самій Російській Федерації, а українську зараз можна вивчати лише у Польщі чи в онлайні [Study Russian Abroad].

При цьому в американській університетській системі російська мова за замовчуванням залишалася *lingua franca* для слов'янських і пострадянських народів, а вихідці зі Східної Європи часто брали російську мову як іноземну в коледжі, незалежно від особистого ставлення до імперії. На тлі відчутного падіння кількості студентів, які вивчають іноземні мови в університетах і коледжах, ситуація з російською виглядає не так вже й погано. Вона втратила трохи більше 13 % від загальної кількості студентів, тоді як французька – 23 %, а німецька – майже 34 % [Survey of Enrollments]. Слід визнати, що зростання інтересу до російської мови серед американських студентів традиційно відзначається під час посилення міжнародної напруженості, як під час Карибської кризи 1962 року, чи після розпаду СРСР у 1991 році. Так само спостерігався сплеск інтересу до арабської мови після терактів 11 вересня 2001 року. На тлі погіршення відносин між США та Китаєм китайська мова також втратила менше студентів (14 %), ніж інші іноземні мови.

У березні 2023 року в Університеті Колгейт під егідою Центру міжнародних досліджень Макміллана при Єльському університеті відбулася зустріч професорів та адміністраторів університетів північного сходу США, присвячена питанням деколонізації та розвитку університетських навчальних програм [REEESNe]. Учасники мали можливість не лише дізнатися про нові підходи та розроблені курси по пострадянському простору і

особливо по Україні, а також розглянути конкретні методичні питання. Зокрема, на семінарі з російської мови пропонувалося не обмежуватися традиційною російською антропонімікою і топонімікою, а включати елементи культур пострадянського простору. Однак у нинішніх токсичних умовах навіть такий простий приклад з підручника, як «у Києві теж говорять російською», сприймається як культурна апропріація. Вчителям доводиться шукати виважений підхід, щоб не зачепити почуття ні вихідців з пострадянського простору, ні тих, хто емігрував з мегаполісу. До того ж, більшість спеціальностей або взагалі не вимагають вивчення іноземних мов, або обмежені одним-трьома семестрами. За цей час учні в кращому випадку встигають познайомитися лише з відмінковою системою і часами дієслів. Тому зміщення акценту на лінгвістичні та культурологічні дослідження, історію та культуру видається розумним компромісом.

Що стосується деколонізації російської літератури, то першою ластівкою стала книга професора Єви Томпсон, яка згодом була перекладена на кілька мов [Thompson]. Розглядаючи прояви імперського світогляду в творах авторів від Пушкіна і Лермонтова до Солженіцина і Распутіна, авторка цитує Адама Міцкевича, який, дивлячись на Санкт-Петербург, вигукує: «Боже, ці палаци були побудовані коштом Литви, Польщі та України!». Тому, з одного боку, треба пам'ятати, що у Чехова і Солженіцина були матері-українки, а з іншого – не можна забувати, що ціла плеяда українських письменників публікувала свої твори як українською, так і російською мовами. Спроби імперського привласнення обов'язково зіткнуться з питанням, чи можна вважати «Лоліту» Володимира Набокова російською літературою, або як ставитися до нового роману Віктора Єрофєєва «Der Grosse Gornik», який був опублікований німецькою, але не російською.

Загалом те, що відбувається в американських університетах, вписується в тенденцію дерусифікації західного суспільства на

тлі війни. У космополітичній сфері класичного мистецтва таке завдання виконати простіше, і в жвавому культурному житті Нью-Йорка особливо помітно, як російські виконавці та колективи зникають з афіш, а українських запрошують набагато частіше, ніж раніше. Музеї організують виставки українського мистецтва, змінюють підписи до картин і редагують каталоги [Lasky]. Іноді це призводить до курйозів, як у випадку з Іваном Айвазовським, якого музей Метрополітен спочатку позначив російським художником, потім виправив на українського, оскільки він народився у Феодосії в Криму, а пізніше довелося додати уточнення, що він вірменин за національністю. Дійсно, занадто довго термін «російський» вживався приблизно так само, як і «китайський» по відношенню до всіх азіатів, але в умовах розв'язаної війни такий «поділ власності» став неминучим.

Голлівудські зірки Стівен Спілберг, Леонардо Ді Капріо, Майкл Дуглас і Сильвестр Сталлоне, які раніше згадували про своє російське коріння, тепер з подивом дізналися, що їхні бабусі з Одеси, виявляється, жили в Україні. А особливо спостережливі поціновувачі мистецтва помічають, що на одній з найвідоміших картин уродженця України Іллі Рєпіна «Не чекали» на стіні висить портрет Тараса Шевченка, що відкриває шлях до несподіваної інтерпретації сюжету [Sakorska]. У музиці стали не тільки стали частіше виконувати твори українських композиторів, але й віддавати належне підтримці, яку надавав Людвігу ван Бетховену український козак, дипломат і меценат Андрій Розумовський, якому композитор присвятив ряд своїх творів.

Четверта інформаційна революція підриває намагання тоталітарних держав здійснювати колоніальний контроль над територіями. У міру того, як офіційні телевізійні трансляції відходять у минуле, у гуманітарній сфері стає неможливим нав'язувати вигідну для мегаполісу інтерпретацію за допомогою вузької групи фахівців, затверджених зверху. Розвиток грома-

дянського суспільства передбачає самоорганізацію його членів за широким спектром критеріїв. Сюди входить і самоосвіта, яка не обов'язково пов'язана з конкретним навчальним закладом, оскільки останні легко піддаються державному контролю, а тому є особливо вразливими в тоталітарному суспільстві. Прикладом такої самоорганізації спільнот за інтересами став онлайн-курс «Росія і деколонізація». Ініціаторами курсу виступили Катерина Марголіс, Михайло Юданін та Володимир Понізовський, а перші п'ятдесят студентів, включаючи автора цієї статті, представляли різноманітні вікові та етнічні групи з пострадянського простору. Презентації торкнулися не лише актуальних проблем України, але й Польщі, Кавказу, Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. Серед запрошених лекторів були вже згадана професорка Єва Томпсон, ведучий Радіо Свобода Сергій Медведєв, український мистецтвознавець Костянтин Акінша та інші фахівці з різних галузей знань і активістів з регіонів колишньої імперії. Записи лекцій знаходяться у вільному доступі на сайті курсу, але не менш інформативними були дискусії в Zoom, які дозволили кожному з учасників висловитись, порівняти позиції з низки питань і значно розширити свої горизонти. Хочеться вірити, що цей курс стане відправною точкою для розвитку дуже актуальної області знань, а термінологія постколоніалізму стане невід'ємною частиною гуманітарних студій на пострадянському просторі.

Література

- Critical Language Scholarship. URL: <https://clscholarship.org/languages#> (дата звернення: 20.02.2024).
- Decolonization. URL: <https://www.un.org/en/global-issues/decolonization> (дата звернення: 20.02.2024).
- DiAngelo R. White Fragility. *International Journal of Critical Pedagogy*. 2011. Vol. 3 (3). Pp. 54–70.
- Dziuba I. Internationalism or Russification?: A study in the Soviet nationalities problem. London : Weidenfeld and Nicolson, 1968. XIX, 240 p.

- Elbegdorj Mongol Tsakhia. URL: <https://twitter.com/elbegdorj/status/1756818696700657935> (дата звернення: 20.02.2024).
- Etkind A. Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. Cambridge : Polity Press, 2011. 289 p.
- Inozemtsev V. Russia, the last colonial empire. *The American Interest*. 2017. Vol. 13. № 3. URL: <https://www.the-american-interest.com/2017/06/29/russia-last-colonial-empire/> (дата звернення: 20.02.2024).
- Kachru B. World Englishes: Approaches, Issues, and Resources. *Language Teaching*. Vol. 25. № 1. Cambridge : Cambridge University Press. 1992. Pp. 1–14.
- Lasky S. The de-Russification of Ukrainian art. URL: <https://www.dw.com/en/the-de-russification-of-ukrainian-art/a-64731253> (дата звернення: 20.02.2024).
- Phillipson R. Linguistic Imperialism. Oxford & New York : Oxford University Press, 1992. 365 p.
- REEESNe 2023. Faculty & Administrator Workshop. URL: <https://reesnenetwork.yale.edu/event/reesne-2023-faculty-administrator-workshop> (дата звернення: 20.02.2024).
- Sakorska O. The Art of the Ukraine: Ilya Repin. URL: <https://liebermann-villa.de/en/blog/the-art-of-the-ukraine-ilya-repin/> (дата звернення: 20.02.2024).
- Spivak, G. 'Can the Subaltern Speak?', in *Marxism and the Interpretation of Culture* / eds. Cary Nelson and Lawrence Grossenberg. Urbana : University of Illinois Press, 1988. Pp. 271–313.
- Study Russian Abroad & Experience a New Culture! URL: <https://sras.org/study-russian-abroad/> (дата звернення: 20.02.2024).
- Survey of Enrollments in Russian Language Classes, 2023. URL: <https://sras.org/educators/survey/2023-college-survey-of-enrollments-in-russian-language-classes/> (дата звернення: 20.02.2024).
- Thompson E. Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism. Westport, CT : Greenwood Press, 2000. 239 p.
- Young I. Five Faces of Oppression. *Justice and the politics of difference*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1990. Pp. 39–65.
- Yu Ming Is Ainm Dom (2003). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JqYtG9BNhfM> (дата звернення: 20.02.2024).

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Ганна Межжеріна

e-mail: anvame1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8900-577X>

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ МОДУС СЕМАНТИКИ ЛЕКСЕМИ *СЛАВЬНИИ* В ПИСЕМНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XI–XIII СТ.

Стаття присвячена дослідженню впливу релігійно-філософського модусу семантики ад'єктива *славьнии* на його використання у функції хвалебного епітета в статичних соціально-етичних портретах особи в писемних східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. З'ясовано синтагматичні зв'язки слова *славьнии*, особливості використання формульних словосполучень «честьнии и славьнии», «хърабърьи и славьнии». Виявлено, що внутрішній модус лексеми *славьнии* зумовлений системою соціальних, морально-етичних язичницьких і християнських цінностей, виражає релігійно-філософський зміст поняття *слави*.

Ключові слова: Київська Русь, писемні пам'ятки XI–XIII ст., соціально-етичний портрет особи, лексема *славьнии*, теологія слави.

The article is devoted to the study of the influence of the religious-philosophical mode of semantics of the adjective *славьнии* on its use as a laudatory epithet in static socio-ethical portraits of a person in East Slavic written monuments of the 11th-13th centuries. The syntagmatic connections of the word *славьнии* have been clarified, as well as the peculiarities of the use of the formulaic, terminological phrases «честьнии и славьнии», «хърабърьи и славьнии». It was revealed that the internal modus of the lexeme *славьнии* is determined by the system of social, moral and ethical pagan and Christian values, expresses the religious and philosophical meaning of the concept of glory.

Keywords: Kyiv Rus', written monuments of the 11th-13th centy, socio-ethical portrait of a person, lexeme *славьнии*, theology of glory.

Постановка проблеми. На сьогодні значна частина словникового складу писемних пам'яток Східної Славії раннього

Середньовіччя проаналізована, хоча й з різним ступенем глибини. Водночас багато які лексеми не отримали навіть первинного лінгвістичного опису, і серед них конституенти розгалуженого гнізда східнослов'янських слів XI–XIII ст. з коренем *-слав-*. Розпочата на межі 1960–1970-х років дискусія Ю. М. Лотмана («Ще раз про поняття "слава" і "честь" у текстах київського періоду», «Про опозицію "честь – слава" у світських текстах київського періоду») і О. О. Зиміна (відповіді на статті Ю. М. Лотмана) з приводу співвідношення (зближення або протиставлення) етичних категорій «честь» і «слава», уживання слів *честь*, *слава* та ін. стимулювала подальші розшуки в цьому напрямі [Киричок; Колесов, Кара]. Дослідження лексем з коренем *-слав-* у зазначених працях майже повністю вичерпується виявленням особливостей вживання формульної синтагми «честь и слава» в пам'ятках часів Київської Русі.

У статті **ставимо за мету** проаналізувати релігійно-філософський модус семантики др. *славьных*, використання ад'єктива у функції епітета-означення в статичних соціально-етичних портретах особи («Изяславъ князь смиренъ» тощо) у писемних східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. Основним джерелом матеріалу слугували наявні писемні пам'ятки зазначеного періоду. Як додаткове джерело матеріалу залучені етимологічний словник слов'янських мов (ЕССМ), етимологічний словник української мови (ЕСУМ), словники давньоруської мови (І. І. Срезневського (Срезн.) та академічний (СДРМ XI–XIV)), старослов'янський словник (СтСл-94) тощо. У зазначеній функції др. *славьных* виявлене в таких пам'ятках: Галицько-Волинський (ЛГВ, ЛІ-3) та Київський літописи (ЛК, ЛІ-3) у складі Іпатіївського літопису (ЛІ-3), Повість временних літ (ПВЛ-1) за Лаврентіївським списком (ЛЛІ-1), Никонівський літопис (ЛНик-1), Києво-Печерський патерик (КПеч.П.), Життя Феодосія Печерського (ЖФ), св. Ніколая Мирлікійського (ЖНМ), св. Сави освященного

(Ж. Сави осв. XIII), Олександра Невського (ЖОН), твори Даниїла Заточеника (ДЗ), митрополита Іларіона (Ілар.Слово), «Пчела» (Пч.) за пергаменним списком, «Книги законні» (Кн. закон.), Слов'янська книга Єноха Праведного (Кн.Єноха), Пандект монаха Антіоха (Панд. Ант.), Чудовський псалтир XI ст. (ПЧуд.), Біблія в перекладі Огієнка (ПавлоПосл.1), Пам'ять і Похвала князю Володимирі (Похв.Влад.), Успенський збірник XII–XIII ст. (Усп. зб.), Ізборник 1076 року (Ізб. 1076), Повість про Варлаама та Іоасафа (Варл.), Девгенієве діяння (ДД), «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія (Флавій), «Шестоднев» Іоанна Екзарха Болгарського (Шестоднев) тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Корінь *-слав-* зводиться до псл. *slava із загальним значенням «слава, хвала» (ЕСУМ, 5 : 294). Континуанти праслов'янського кореня демонструють розвинуту семантику слави; зокрема, до семантичної структури широковживаного ст.-сл. *слава* входять значення «слава», «популярність (*почесна*)», «честь», «хвала», «вдячність», «пишнота, блиск, досконалість», «думка, погляд» (СтСл-94 : 609). Псл. *slava тісно пов'язане з псл. *slovo (ст.-сл. *слово*) «те, що сказано» (давніше «те, що можна чути») і псл. *sluxъ «слух» (ст.-сл. *слоухъ, слоушати*), яке первісно означало «те, що говорять, що можна слухати, чутка» (ЕСУМ, 5 : 294, 306, 311). Усі три праслов'янські корені сягають іє. *kleu- (*kleu-s-) із загальним значенням «слухати (надто те, що найбільше називають, прославляють)» (ЕССМ, 10 : 16–17; ЕСУМ, 5 : 294, 311; детально див.: [Межжеріна]). Первинний зв'язок псл. *slava та псл. *slovo яскраво виражений у семантиці др. *присловіс*, др. *прѣсловьи*, др. *прѣсловуции*, др. *словооутъныи*. У «Словах» Григорія Богослова др. *присловіс* засвідчене зі значенням «худа слава, погослос»: «не боуде присловѣа ни тобѣ ни павѣлови» (СДРМ XI–XIV, 8 : 561). У Мінеї 1096 року і Повчанні XIII ст. Костянтина Болгарського др. *прѣсловьи* зі значенням «прославлений; шановний,

гідний шанування; достохвальний» засвідчене в уживанні щодо людини: «*прєсловыи* Вакхе!», «*прѣсловѣи* Павль» (Срезн., 2 : 1691). Із таким самим значенням др. *прѣсловуици* використане в Мінеях XI–XII ст.: «Павльє *прєсловоуици*» (Срезн., 2 : 1691); «Стра(с)(тотер)пче *прѣсловоуици*» (Срезн., 2 : 1691). Др. *словоутъньни* зі значенням «який має добру славу; звеличений, прославлений; прекрасний; гідний» ревербероване в Галицько-Волинському літописі: «*словоутъного* пѣвца . Митоусоу» (*1241, ЛГВ, ЛІ-3).

Славъньни – одне з високочастотних слів у східнослов'янських писемних пам'ятках, яке, за даними СДРМ XI–XIV ст., налічує 1500 вживань. Семантичний спектр др. *славъньни* в XI–XIII ст. охоплював близько двох десятків лексико-семантичних варіантів: «шанований, прославлений», «поважний, високоповажний», «відомий, знаменитий; який має добру славу», «супроводжуваний шаною, почестями», «почесний», «те, що приносить почесі, славу», «що відноситься до прославлення, звеличення», «гідний слави», «пов'язаний з майбутньою славою, очікуванням слави», «пов'язаний з людським марнославством, зарозумілістю, бажанням бути предметом шанування, слави», «гідні, славні діяння», «те, що є предметом шанування, гордості», «іменита, знатна людина, вельможа», «який займає високе положення», «світлий», «чистий, незаплямований», «чудовий, прекрасний» (Срезн., 3 : 407; СДРМ XI–XIV, 11 : 283–289).

Про величезне значення, якого східні слов'яни часів Київської Русі надавали славі, а також сакральний зміст самої категорії «слава» може свідчити наявність у літописних джерелах понад тридцяти двоосновних антропонімів з компонентом *-слав-*: Болеславъ, Брячиславъ, Верхуслава, Владиславъ, Воротиславъ, Всеславъ, Вышеславъ, Вячеславъ, Горислава, Доброславъ, Жидославъ, Жирославъ, Звенислава, Изяславъ, Мирославъ, Мстиславъ, Передслава, Рагиславъ, Радьславъ, Ратиславъ, Ростиславъ, Сбы-

славъ, Сбыслава, Святославъ, Сдѣславъ, Славнъ, Славята, Станиславъ, Судиславъ, Ярославъ, Ярослава (Ім. покажч. ЛЛ-1; Ім. покажч. ЛЛ-3). У цьому далеко не повному переліку антропонімів переважають так звані «княжі» імена, або імена представників найзаможніших шарів суспільства. Виконуючи функцію своєрідних оберегів, власні імена з коренем *-слав-* мали сприяти щасливій долі їх власників. Внутрішній модус оцінки таких онімів зумовлений системою соціальних, морально-етичних язичницьких і християнських уявлень, пов'язаний з конкретизацією причин прославлення особи, визначенням бажаної сфери її майбутнього прославлення.

У системі соціальних цінностей середньовічної людини слави відводилося особливе місце як такій, що є нетлінною субстанцією, і такій, яка навіть після смерті зберігається і в пам'яті людей, і в небесному Царстві. Релігійно-філософський зміст поняття *слави* певним чином відбився в семантиці др. *слава* і др. *славъныи*. Семантична структура субstantива *слава* синкретично поєднує значення, які маркують *земну* славу («вдячність», «похвальба, хвастощі», «велич», «високе становище в суспільстві», «повага, визнання», «знаки шанування, почесні, честь», «хвала, уславлення», «судження, уявлення, загальна думка», «вчення», «прикраса (про кого, про що)», «пишність, досконалість, краса») і *небесну* славу («почесне становище святих і праведників у Царстві небесному, їхнє прилучення до величі божої, перебування в божественному світлі», «світло, сяйво як видимий образ божественного; чудова сила, надприродне явище або присутність Бога», «як позначення Бога») (Срезн., 3 : 404–406; СДРМ XI–XIV, 11 : 264–274).

У першому посланні до коринтян апостол Павло в алегоричній формі розповідає про три ступені слави: «Є небесні тіла й тіла земні, але ж інша слава небесним, а інша земним. Інша слава для сонця, та інша слава для місяця, та інша слава для зір, бо зоря від

зорі відрізняється славою!» (ПавлоПосл.1 : 15). Згідно з християнською теологією слави, людина після смерті потрапляє в одне з трьох Царств слави залежно від того, якою мірою вона дотримувалася заповідей Божих. У першому Царстві слави опиняються праведники, святі мученики, у другому – пересічні люди, у третьому – грішники та невіруючі, що пройшли чистилище.

1. Аналіз показав, що в писемних пам'ятках XI–XIII ст. хвалебний епітет *славьнии* найчастіше вживався щодо тих, хто опинився в *першому Царстві слави*, – Богородиці, пророків, апостолів, святих мучеників, святих князів, святих преподобних: «**славнаа** приснод(ѣ)ваа М(а)ти Г(оспод)а нашего» (XI, сп. XIV, ЖНМ); «*славнаго* пр(о)р(о)ка» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285); *сла(в)ныхъ* ап(о)(с)толь» (СДРМ XI–XIV, 11 : 286); «*славьнии* павль» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285); «внифантии *славьнь*» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285); «*славьнии* <...> м(у)ч(е)н(и)ца ирини» (Усп. зб.); «*славьнии* м(у)ч(е)н(и)цѣ <...> ѿвдосиѣ» (Усп. зб.); «**тѣлеса с(ва)т(ы)хъ славныхъ м(о)ч(е)никъ**» (XI, сп. XIV, ЖНМ). Хвалебного епітета-означення *славьнии* удостоєні святий князь-страстотерпець Борис і князь Володимир Святославич (Святий, Хреститель). Щодо князя Бориса (у святому хрещенні отримав ім'я Роман) епітет *славьнии* вжитий у Стихирах Борису і Глібу середини XII ст.: «романа *славнааго*» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285). Князя Володимира названо славним у «Слові про закон і благодать»: «**славнии** въ земленн(х) влад(ы)ка(х)» (XI, Лар.Слово); «**славнии** <...> каганъ нашъ влодимеръ» (XI, Лар.Слово). Серед портретів священнослужителів тільки портрет преподобного Феодосія Печерського містить хвалебний епітет *славьнии*: «нужа быс(ть) *славнамоу* о(ть)щю нашему ѿвдосию . распространити манастырь на (сѣ)поставление келии» (к. XI, сп. XII–XIII, ЖФ). Використання щодо Феодосія епітета *славьнии* багато в чому зумовлене тим, що він здобув славу не тільки серед духівництва, а й за межами

монастиря, в якому діяв суворий Студитський статут. Феодосія добре знали в миру, князі й бояри приходили до нього на сповідь: «слышаще князи и боляре доброє ихъ житиє . прихожаахоу къ великоуоумоу еөвдосию исповѣдающе томоу грѣхы своа . иже великоу пользоу примыше бо ѡт того отъхожаахоу» (к. XI, сп. XII–XIII, ЖФ).

Згадування тих, хто перебуває в першому Царстві слави, нерідко супроводжується використанням формульної синтагми «святѣи и славньи»: «с(вя)т(ы)хъ твоихъ и сла(в)ныхъ ап(о)с(то)лъ» (СДРМ XI–XIV, 11 : 286); «с(вя)то(г)о и славна-го пр(о)р(о)ка» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285); «отъ святѣя славнья б(огороди)ця» (XI, Панд. Ант.); «с(вя)тою славною м(у)ч(е)н(и)ка Бориса и Глѣба» (XI, сп. 1494, Похв. Волод.); «с(вя)тыя и славнья . и добропобѣдныя м(у)ч(е)н(и)ца ирини» (Усп. зб.); «С(вя)тыи внифантин славнь» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285); «с(вя)тыя и славнья м(у)ч(е)н(и)цѣ и чудотворицѣ еөвдосиѣ» (Усп. зб.).

2. У текстах XI–XIII ст. виявлені поодинокі використання епітета *славньи* в портретах осіб, які потрапили до *другого Царства слави*, а саме царів, князів, бояр, а також воїнів, що боролися із загарбниками та невірними. Уживання хвалебного епітета *славньи* трапляється здебільшого в перекладах історичних творів: «Бѣ бо нѣкий царь *славень*» (XI–XII, сп. XVI, Варл.); «глаголя: *Славный* цесарю сыи, подобень еси обидимымъ руку подавати» (XI, сп. XVI, Флавій) тощо. Іоанн Екзарх Болгарський, письменник, перекладач, представник Преславської книжної школи, сучасник болгарського князя Симеона, у «Шестодневі» наділив Симеона епітетом *славньи*: «*мон княже . славньи сумешне х(рст)олюбче*» (сп. 1263, Шестоднев). З ім'ям Симеона I Великого пов'язаний «золотий вік» болгарської держави, коли зросла її політична могутність, а православна Церква отримала статус автокефальної; «князь Симеон (893–927, син Бориса I) <...> до-

мігся у 919 на Церковно-народному соборі в м. Великі-Преславі самопроголошення автокефалії. Новообраний патріарх Леонтій <...> коронував Симеона на царство» [Саган].

Прославляючи кн. Володимира, митрополит Іларіон згадує його славних предків, зокрема, батька – Святослава Ігоревича: «**славныи ѿ славныхъ рожьса**» (XI, Ілар.Слово); «**володимера <...> с(ы)на же славнааго святослава**» (XI, Ілар.Слово). У перших словах «Повчання» Володимир Мономах завдячує своєму дідові – Ярославу Володимировичу, уживаючи щодо нього хвалебний епітет *славныи*: «Азь худый дѣдомъ своимъ Ярославомъ бл(а)г(о)(с)(ло)вл(е)нымъ *славнымъ* наре(ч)енѣмъ въ кр(е)щ(е)ній . Василии» (*1096, ПВЛ-1). В Іпатіївському літописі др. *славныи* засвідчене в портретах трьох князів. Київський літописець називає славним галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла: «бѣ же князь <...> *славень*» (*1187, ЛК, ЛІ-3). Ізяслав Мстиславич (внук Володимира Мономаха) здобув похвалу київського хроніста у вигляді епітетів-означень тільки після смерті, оскільки свого часу знехтував принципом родового наслідування влади: «*славныи* (вар. X. П. : *славны*) Изаславъ Мьстиславечъ . вьнукъ Володимеръ» (*1154, ЛК, ЛІ-3). Польський князь Конрад Казимирович (Конрад I Мазовецький), який «від 1220-х рр. намагався підтримувати дружні стосунки з галицькими і волинськими князями» [Котляр 2008 : 36], набув позитивної оцінки в Галицько-Волинському літописі: «оумре князь великий Ладьскый Кондрать . иже бѣ *славень*» (*1251, ЛГВ, ЛІ-3).

Одиничні використання епітета *славныи* щодо бояр і суддів засвідчені в Єфремовській кормчій XII ст., Ізборнику Святослава 1076 року, «Книгах законних», «Києво-Печерському патерику»: «*славныи* болари» (СДРМ XI–XIV, 11 : 283); «Боларе и соудиа *славныи* соуть» (Ізб. 1076); «ѿ *славны(х)* соудии» (XII–XIII, сп. XV, Кн. закон.); «Се бо и боляре, иногда служившии тобѣ, мнящеся велиции быти и *славныи* тебе ради» (сп. 1554, КПеч.П.).

У Никонівському першому літописі під *1216 роком прославляються богатирі Добряня Золотий Пояс, Олександр Попович і його слуга Тороп, які служили в дружині князя Костянтина (сина Всеволода Юрійовича Велике Гніздо): «Добряня златый поясъ да Александръ Поповичъ съ своимъ слугою с Торопомъ, *славныа богатыри*» (*1216, ЛНик-1); «и прииде на него Александръ Поповичъ <...> *славень богатырь*» (*1216, ЛНик-1).

Оповідь про тих, хто перебуває в другому Царстві слави, супроводжується використанням термінологічних формул «честьныи и славныи» і «хърабърыи и славныи». Компоненти формул пов'язані каузальними зв'язками, які вказують на те, що честь і хоробрість ідуть попереду слави: чесний і тому славний, хоробрий і тому славний: «чъстьнь рече вждеть всѣми и славнь» (XI, ПЧуд.).

Даниїл Заточеник, звертаючись у «Слові» (або «Молінні») до князя Ярослава Володимировича, називає його чесним і славним: «тако и ты, княже, многими людми *честень и славень* по всѣмъ странам» (ред. XII, сп. XVI–XVII, ДЗ). Синтагма «честьныи и славныи» використана митрополитом Іларіоном у портреті кн. Володимира: «в честнын и славнын вѣ земленн(х) вла(д)(ы)ка(х)» (XI, Ілар.Слово). Завдяки наявності слова *честьныи*, яке виражало семантику гідності, поваги, божественної святості, а також завдяки триразовому повтору слова *славнын* («славнын ѿ славнынхъ рожьса <...> каганъ нашъ влодимеръ» – XI, Ілар.Слово; «в честнын и славнын» – XI, Ілар.Слово), досягається формування єдиного семантичного поля «гідність – слава – божественна святість». У XII ст. зазначену термінологічну формулу галицький літописець використав у панегирику Ярославу Осмомислу: «бѣ же князь <...> *ч(е)(с)т(е)нь* в землахъ . и *славень*» (*1187, ЛК, ЛІ-3).

Слова з «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія «славну смърть луче живота мнять» (XI, сп. XVI, Флавій) є своєрідною

квінтесенцією філософії воїна. Плануючи піти на половців, учасник Любецького з'їзду Василій Ростиславич (Василько Теробовльський) говорив, що або славу здобуде, або загине в боротьбі за рідну землю: «да любо налѣзу собѣ славу . а любо голову свою сложаю» (*1097, ПВЛ-1). Як зазначив О. Б. Киричок, корені військової етики – невід'ємного складника культури Київської Русі сягають дохристиянських уявлень про честь і славу воїна: «Візантійський образ «ідеального воїна», занесений грецькими священиками, <...> імплікувався в давньоруський світський етос досить повільно і не завжди безболісно входив у світську культуру, повністю зрощену на язичницьких категоріях *військової доблесті, хоробрості, честі та слави*, зіпертих на міфологічні тотемно-родові уявлення» [Киричок 2004 : 45–46]. Слава воїна пов'язана з хоробрістю – християнською чесною, необхідною в боротьбі з невірними. В оповідях про звитягу, хоробрість, мужність князів хроністи в різний спосіб торкаються теми слави, розкривають багатогранну семантику поняття *слава*, використовують лексеми з коренем *-слав-*, сентенції з Біблії, додають власні коментарі. Мотивуючи воїнів перед битвою, зміцнюючи бойовий дух війська, князі наголошували не тільки на важливості перемоги над ворогом, а й на можливості здобути славу. Данило Романович Галицький і сам прагнув прославитися, і воїнам вселяв думку про славу: «Данилови же князю хотѣшоу . вво короля ра(д)и . вво славы хотѣ <...> аще моужь оубьень есть на рати то кое чюдо есть . инии же и дома оумирають бе(з) славы . си же со славою оумроша оукрѣпите с(е)р(д)ца ваша» (*1254, ЛГВ, ЛІ-3). Слава є нагородою за перемогу. «Володимеръ же възвратисѣ въ Кыєвъ . с побѣдою и съ славою великою» (*992, ПВЛ-1) – так «Повість временних літ» за Лаврентіївським списком 1377 року повідомляє про перемогу Володимира Святославича (Святого) над печенігами. Описуючи воєнне мистецтво Давньої Русі, М. Ф. Котляр значну увагу приділив воїнській звитязі та славі і,

зокрема, зробив припущення про «існування своєрідних трубадурів при дворі Романовичів», які мали вітати переможців [Котляр 2011 : 36].

Хоробрість, як відомо, передусім характеризує саме воїна і є для нього найпершою сходинкою на шляху до слави. Невипадково, що ст.-сл. **храбрость** означало «військова справа» (СтСлУкр : 289), а в східнослов'янських текстах XII–XIII ст. іменник *хърабъръ* синкретично поєднував у собі значення «воїн», «хоробрий воїн», «хоробра людина»: «*хърабѣра* въведеть въ рать» (Усп. зб.); «два *храбра*, Добрыня златый поясъ да Александръ Поповичъ» (*1216, ЛНик-1). Формульна синтагма «хърабърини и славньни» («славньни и хърабърини») засвідчена в новгородському літописанні, де використана в портреті кн. Олександра (Невського) та портреті хороброго воїна Івана Клековича: «Тѣй же царь, слышавъ Александра тако *славна* и *храбра*» (к. XIII, сп. XV, ЖОН); «Ивана Клековичя, велика и *храбра* и *славна* мужа, з города застрѣлиша» (*1294, ЛНик-1). Іван Клекович загинув під час боротьби за владу кн. Андрія (сина Олександра Невського).

Семантика ад'єктива *славньни* конкретизується завдяки його усталеним синтагматичним зв'язкам, а саме уточненням «славний (де)», «славний (на що)», «славний (у чому)», «славний (чим)», «славний (хто за родом занять)»: «**СЛАВНЫИ** въ зємленни(х) вла(д)(ы)ка(х)» (XI, Ілар.Слово); «*славень* по всѣмъ странамъ» (ред. XII, сп. XVI–XVII, ДЗ); «*славьна* въ чловѣцѣхъ и оугодна къ б(о)гоу» (Ізб. 1076); «на добродѣтель *славньнѣ*» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285); «*славьнѣ* въ мл(с)тни» (СДРМ XI–XIV, 11 : 285); «въ чернечьскихъ исправлѣньныхъ *славньни* бывша» (Ж. Сави осв. XIII); «славою *славень*» (XI–XII, сп. XVII–XVIII, ДД); «и *славень* взоро(м)» (XIII, сп. XV–XVIII, Кн. Єноха); «*славьна* боголѣпньными чудесаы» (Усп. зб.); «*славна* стрѣльца» (XIII, сп. к. XIV, Пч.).

Висновки. Аналіз повного корпусу виявлених у писемних пам'ятках XI–XIII ст. соціально-етичних портретів осіб показав, що використання високочастотної лексеми *славьныи* в соціально-етичних портретах мало певні обмеження, було детерміноване християнською теологією слави, згідно з якою людина після смерті потрапляє в одне з трьох Царств слави. Хвалебний епітет *славьныи* найчастіше вживався щодо тих, хто опинився в першому Царстві слави (Богородиці, пророків, апостолів, святих мучеників, святих князів, святих преподобних). Згадування тих, хто перебуває в першому Царстві слави, нерідко супроводжувалося використанням формульної синтагми «святъи и славьныи». У портретах осіб, які потрапили до другого Царства слави (царів, князів, бояр, а також воїнів, які боролися із загарбниками та невірними), виявлені поодинокі використання епітета *славьныи* і формульних синтагм «честьныи и славьныи» (у київському літописанні) і «хърабъръи и славьныи» (у північному літописанні). У писемних пам'ятках XI–XIII ст. семантика ад'єктива *славьныи* багаторазово уточнюється, завдяки його здатності вступати в різноманітні синтагматичні зв'язки («славний (де)», «славний (на що)», «славний (у чому)», «славний (чим)», «славний (хто за родом занять)»). Внутрішній модус лексем з коренем *-слав-* зумовлений системою соціальних, морально-етичних язичницьких і християнських цінностей, пов'язаний з конкретизацією причин прославлення особи та визначенням бажаної сфери майбутнього прославлення, виражає релігійно-філософський зміст поняття *слави* з поділом на *земну славу* і *небесну славу*.

Література

- Киричок О. Б. Давньоруська дружинна етика та західноєвропейська лицарська мораль: подібність і відмінність. *Матістеріум* / ред. В. Брюховецький. Київ: КП ВД «Педагогіка», 2004. Вип. 13: Іст.-філос. студії. С. 42–49.

- Колесов В. В., Кара Н. В. Честь, слава, хвала в давньоруських текстах Київської доби. *Мовознавство*. 1983. № 4. С. 9–17.
- Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. Київ : Наш час, 2011. 280 с.
- Котляр М. Ф. Конрад I Мазовецький. *Енциклопедія історії України* / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2008. Т. 5. С. 36–37.
- Межжеріна Г. В. Реверберовані лексеми з коренями *-слов-* і *-слоуш-* у писемних пам'ятках Східної Славії XI–XIII ст. *Мовознавство*. 2019. № 5. С. 32–47.
- Саган О. Н. Болгарська православна церква. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Болгарська православна церква \(дата звернення: 12.03.2024\)](https://vue.gov.ua/Болгарська_православна_церква_(дата_звернення:_12.03.2024)).

Ольга Ковалюк

e-mail: olha.kovaliuk@npp.nau.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-4251-3432>

ЛЕКСЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАДОВОЛЕННЯ В СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ XIV–XVI ст.

У статті представлено чотирнадцять лексем на позначення задоволення, зафіксованих у староукраїнських рукописних і друкованих пам'ятках XIV–XVI ст. Простежено розвиток значень, частотність уживання та лексико-семантичні особливості слів. Аналіз здійснено на матеріалі різножанрових текстів (конфесійних, ораторсько-проповідницьких, житійно-повістєвих, художніх тощо).

Ключові слова: лексичне значення, семантична структура, ампліфікація, тавтологічні повтори, літературно-писемна традиція XIV–XVI ст., стародруки, рукописні пам'ятки.

The article is devoted to the relevant issue of historical lexicology – study of the lexical composition of ancient Ukrainian written manuscripts of XIV–XVI centuries. Material was collected by sampling from various written sources of ancient Ukrainian language of XIV–XVI centuries. It was found that the analyzed text included fourteen lexical items to indicate the emotional state of pleasure. The frequency of their use in written sources was defined. The development history of the nominative units has been traced. Certified a significant number derivational options, with the greatest activity is marked prefixion and suffixation.

Keywords: lexical meaning, semantic structure, amplification, tautological repetitions, literary and written tradition of the 14th–16th centuries, old prints, handwritten monuments.

Постановка проблеми. У сучасному мовознавстві не втрачають актуальності дослідження з історичної лексикології, що зумовлено намаганням об'єктивно оцінити внесок окремих історичних етапів у становлення української літературної мови. У цьому аспекті особливого значення набувають наукові розвідки, присвячені проблемам функціонування лексичних одиниць в певні періоди її становлення, зокрема в XIV–XVI ст. **Мета** статті – виявити мовні одиниці на позначення емоційного стану задоволення в писемних пам'ятках XIV–XVI ст. і відтворити їхню семантичну структуру. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: уточнити першу фіксацію аналізованих лексем у межах вказаного періоду, простежити розвиток значень виявлених слів, з'ясувати частоту вживання в писемних джерелах. Джерелом матеріалу служили староукраїнські рукописні та друковані пам'ятки XIV–XVI ст. (конфесійні, ораторсько-проповідницькі, житійно-повістеві, художні тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення лексичного складу староукраїнських писемних пам'яток XIV–XVI ст. дало змогу виявити, що на позначення задоволення використовувалися лексеми з коренями *-рад-*, *-весел-*, *-тѣш-* / *-тѣх-*.

У процесі аналізу староукраїнських пам'яток XIV–XVI ст. спостерігаємо вживання іменника *радость* у загальному значенні «почуття задоволення, втіха, приємність» з XIV ст.: «слышашесе глас *радости* и веселія духовного» (XIV, ЖВН : 522); «к самым вратам небесным с *радостію* приближихомся» (XIV, ЖВН : 522); «и весь свѣ(т) *радости* наполнивса» (1489, Чет. : 123 зв.); «да с *радостію* приидо(в) к ва(м) волѣю бжїєю» (80 pp. XV, Апост. : 87 зв.); «со *радостію* вѣскликнѣм, похваляюще учителя» (1591, Просф. : 142).

Релігійний характер пам'ятки свідчить про актуалізацію в іменника *радость* такого семантичного відтінку, як «сакральна радість», тобто неземна, духовна, небесна. На користь такого міркування свідчить атрибутивний компонент *великая*, який конкретизує лексичне значення іменника у виявленому реченневому фрагменті: «и стала *радость велика*» в городе томъ» (1489, Чет. : 267 зв.). Водночас привертає увагу вживання іменника *радость* у контексті, де *радость великая* семантизує приємну, втішну звістку: «они выше(д)ши борзо из' гроба съ страх(м) и *радостью великою*. бѣгли поведати оученик(м) его» (1556–1561, ПЄ : 196).

На окремий коментар заслуговує синтаксична конструкція *ввійти в радость*, в якій аналізований номінатив *радость* актуалізує семантику прихильності: «в*ниди в радость* г(с)а своего» (др. п. XIV, ЛС : 68 зв.); «в*ниди в' радость* господина твоего» (1556–1561, ПЄ : 187).

Функціонально-стилістичне навантаження іменника *радость* у писемних джерелах XIV–XVI ст. зреалізовано в тому числі за рахунок тавтологічних повторів і стилістичних прийомів ампліфікації. Об'єднання в межах однієї конструкції етимологічно тождних слів покликане передати більш інтенсивне почуття задоволення: «и послушаша его. *радостью радуются*» (др. п. XIV, ЛС : 5); «*возрадова(с)тася радостью* великою» (1489, Чет. : 246); «*радостью ра(д)уются*» (XV, сп. XVI, К. Стр. : 166). Спостерігаємо, що в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст., зокрема конфесійного характеру, така стилістична фігура вживається досить часто. Функцію ампліфікації виконують лексеми *радость*, *веселіє*, *потѣха*: «слышашеся глас *радости и веселія* духовного» (XIV, ЖВН : 522); «только вижю межи ими. *веселис и радость* великѣю» (1489, Чет. : 318 зв.); «вмѣсто надѣи, *радости, и потѣхи*, жалостно нарекаеть и много сле(з)но плачеть» (1587, КЦН : 14). Зближення цих слів зумовлено намаганням увиразнити емоційну характеристику події.

Інколи в одному контексті поряд з іменником *радость* трапляється вживання лексеми *страхъ*: «трепечючи. с велики(м) *страхо(м)*. и дѣховною *радостью*» (1489, Чет. : 129); «съ *страхо(м)* и съ *радостью* велією» (XV, сп. XVI, К. Стр. : 64; т. с. 1556–1561, ПС : 196). На нашу думку, поєднання вказаних мовних одиниць у межах однієї синтагми було цілком закономірним для православно-християнського дискурсу, адже страх в уявленні тогочасних лінгвоносіїв передбачав покірність і покаяння, тому не сприймався як негативна емоція.

Регулярним відтворюванням відзначається також спільнокореневе дієслово *радоватисѧ*, яке з XIV ст. фігурує в джерелах релігійного змісту в значенні «відчувати радість, задоволення»: «*радуитсѧ* со мною ѡко вбръѣтохъ овцю мою погыбшую» (др. п. XIV, ЛЄ : 94 зв.); «видѣвше мя *радовахусѧ* о моем спасеніи» (XIV, ЖВН : 522); «*р(д)уйтсѧ* и веселитсѧ ѡко мзда ваша мнѡга на нѣсе(х)» (XV, сп. XVI, К. Стр. : 18; т. с. 1556–1561, ПС : 163); «въ коупѣ *ра(д)устсѧ*» (XV, сп. XVI, К. Стр. : 168); «и *радовали сѧ* з нею» (1581, ЄН : 57 зв.). Дієслово *радоватисѧ* спорадично реалізує значення «пишатися»: «сими красотами *радѣтсѧ* дѣша <...> *радоуетсѧ* тѣло» (1489, Чет. : 8 зв.–9).

Як правило, дієслово *радоватисѧ* характеризується яскраво вираженою позитивною конотацією. Однак залежно від контексту вказана лексема здатна набувати негативно-оцінного забарвлення: «представляху, и истязоваху, и *радовахусѧ*, аки уже имуще мя в руках своих» (XIV, ЖВН : 519). Саме в цьому контексті досліджуване слово демонструє семантичний відтінок «злорадіти, зловтішатися».

У староукраїнських творах трапляються утворені за допомогою префіксів дієслова *възрадоватисѧ*, *срадоватисѧ*, *обрадоватисѧ*, *порадоватисѧ*. Лексема *възрадоватисѧ* вживається зі значенням «відчутти благоговійну радість»: «и *возрадуитсѧ* воть днь» (др. п. XIV, ЛЄ : 76; т. с. XV, сп. XVI, К. Стр. : 115 зв.); «оу-

видѣвшѣ ~~явлѣніе~~ ч(с)тнго кр(с)та. *възрадовалисѧ*) (1489, Чет. : 20 зв.); «вы же не хотѣсте *въ(з)радоватисѧ*» (XV, сп. XVI, К. Стр. : 170 зв.). Дієслова з префіксом *въз-* «належать до церковнослов'янізмів або ж пишуться під впливом церковнослов'янської орфографічної традиції» [Русанівський : 131]. Матеріали дослідження дають підстави для висновку, що завдяки залученню подібних церковнослов'янських елементів досягається притаманний відповідним мовним ситуаціям ефект урочистості, піднесеності, благозвучання тощо.

На особливу увагу заслуговує функціонування дієслова *порадоватися* в поєднанні з іменником *врагъ*: «и *пора(д)уетсѧ* врагъ мой» (70–80 рр. XV, Мол. : 3 зв.); «и *порадова(з)сѧ* врагъ ~~дыво(л)~~ нашей погибели» (1489, Чет. : 251 зв.). Під дією іменника *врагъ* зазначене дієслово набуває значення «злорадіти, зловтішатися».

Прикметник *радъ* функціонує з XIV ст. зі значенням «сповнений радості, задоволення»: «мы хотимъ *ради* то учинити вамъ» (*1341, Роз. Гр. : 2). У цей же період фігурує спільнокореневе слово *радостный* зі значенням «який відчуває радість із приводу чого-небудь»: «аз же видѣвши их *радостна* бых сердцем» (XIV, ЖВН : 518).

У староукраїнських пам'ятках досліджуваного періоду трапляється іменник *веселіє* зі значенням «радоці, веселоці». У зафіксованих прикладах поєднуються семантично подібні лексеми *радость*, *оутешѣніе* та *веселіє*, що значно підвищує емоційну виразність представлених реченнєвих фрагментів і є однією з особливостей стилю давніх авторів: «слышашесѧ глас *радости* и *веселія* духовнаго» (XIV, ЖВН : 522); «въ жалости плачюци(м) *оутешѣніе* и *всселіе*» (1489, Чет. : 116–116 зв.); «цѣрь во много(м) *весельи* былъ» (1489, Чет. : 57); «*радость* достойную, купно со мною съдѣлайте, и съ *веселіем* привѣтныя пѣсни воспѣвайте» (1591, Проф. : 142).

Із середини XVI ст. у поодиноких випадках з'являється слово *весела* зі значенням «обряд одруження»: «коли са врьньсть з бракою з *весела* або свадьбы абы емоу борзо w(т)ворили коли едно прїиде» (1556–1561, ПЄ : 276); «и рокъ *веселю* нашому» (*1571, ВГр. : 128). Так, у словнику Л. Зизанія за ресстровим словом *бракъ* закріплено значення *жени(т)ба*, *веселѣ* (XVI, ЛЗ : 7). Хоча в наведених ілюстративних прикладах лексема *весела* безпосередньо не реалізує значення «радість, задоволення», вона зберігає у своєму семантичному обсязі зв'язок із досліджуваною емоцією.

Спільнокореневим до розглянутих слів виступає дієслово *веселитисѧ*, яке з XIV ст. зі значенням «проводити час у розвагах, веселощах; радуватися» функціонує в текстах переважно релігійного змісту: «си же видя *веселяхся* велми, клекаше сердце мое и радовашеся дух мой» (XIV, ЖАУ : 526); «И тѣжь како велико *веселиласѧ* естъ рада кроле(в)ства, коли черес (!) посрѣдокъ вашь то(т) то мистрь о тыи тадынки нашоу оухотѣль вѣдати волю» (*1447–1492, ССУМ XIV–XV : 167); «р(д)уйтесѧ и *веселитесѧ* яко мзда ваша мнѡга на нѣсе» (XV, сп. XVI, К. Стр. : 18; див. також 1556–1561, ПЄ : 163). Прикметним є те, що в останньому прикладі в межах однієї синтаксичної конструкції поєднуються дієслова *радоватися* і *веселитисѧ*, що відповідає літературним канонам української поезики XIV–XVI ст. Такі вживання підпорядковані чітко окресленій комунікативній настанові – передати багатство мови, указати на її здатність виражати найрізноманітніші нюанси людської думки [Полюга : 164].

Семантично спорідненою з лінгвоодиницею *веселитисѧ* вважаємо лексему *въвеселитисѧ*. Зі значенням «відчути задоволення» дієслово *възвеселитисѧ* функціонує в текстах релігійної тематики: «*възвеселиласѧ* жена» (1489, Чет. : 147 зв.); «*възвеселисѧ* ср(д)це мое» (80 рр. XV, Апост. : 5 зв.); «гї силою твоего *възвеселитсѧ* црѣ» (80 рр. XV, Апост. : 46).

У досліджуваних текстах з XIV ст. іменник *оутѣха* спорадично вживається на позначення відчуття задоволення, яке викликане ким-небудь або чим-небудь: «горе вамъ б(г)атымъ. яко восприємлете *оутѣху* вашу» (др. п. XIV, ЛС : 77). Зі значенням «те, що розважає, веселить» виявлено іменник *потѣха*: «вмѣсто надѣи, радости, и *потѣхи*, жалостно нарекаетъ и много сле(з)но плачетъ» (1587, КЦН : 14). Із кінця XV ст. трапляється лексема *утѣшеніє*: «оубогимъ *оутѣшѣниє*» (1489, Чет. : 21); «въ жалости плачющи(м) *оутѣшѣниє* и веселіє» (1489, Чет. : 116–116 зв.). Аналізуючи функціонування в мові давніх східних слов'ян слів *оутѣшитель*, *оутѣшѣникъ*, *оутѣшительнъ*, Г. В. Межжеріна звертає увагу на те, що в їхній семантиці виражене не споглядальне співчуття, а співчуття активне, заклик «утішати добрим словом» [Межжеріна : 158].

Дієслово *утѣшати* зі значенням «розважати, веселити» вживалося упродовж XIV–XVI ст.: «и нынѣ же здѣ *оутѣшаѣтсѧ*. а ты стражеши нѣдъ всѣми» (др. п. XIV, ЛС : 84 зв.); «тѣмъ же братѣе радоуитесѧ *оутѣшайтесѧ* тоже моудрѣствоуйте миръ именте» (80 рр. XV, Апост. : 100 зв.); «*оутѣшиѣсѧ* ѿ печали тѣе» (1489, Чет. : 68 зв.); «кгда бог *утѣшаєт* и святыми усты радость обѣщаєт» (80–90 рр. XVI, Скарга : 88).

Висновки. У староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. зафіксовано чотирнадцять лексем на позначення задоволення: *радость*, *радоватисѧ*, *възрадоватисѧ*, *порадоватисѧ*, *радѣ*, *радостный*, *веселіє*, *вессла*, *веселитисѧ*, *възвеселитисѧ*, *оутѣха*, *утѣшеніє*, *утѣшати*, *потѣха*. Пов'язані спільним значенням, ці слова відрізняються за конотативним, емоційно-оцінним і стилістичним навантаженням. Що стосується хронологічних характеристик, то лінгвоодиниці *радость*, *радоватисѧ*, *радѣ*, *радостный*, *възрадоватисѧ*, *веселіє*, *веселитисѧ*, *оутѣха*, *утѣшати* трапляються в писемних пам'ятках із XIV ст., *порадоватисѧ*, *възвеселитисѧ*, *утѣшеніє* – з XV ст., *вессла*, *потѣха* – з

XVI ст. Найвищу функціональну активність мали іменник *радость* зі значенням «почуття задоволення, втіха, приємність» і дієслово *радоватися* зі значенням «бути (перебувати) в емоційному стані задоволення (благоговіної радості)». Досліджувані тексти демонструють здатність аналізованих слів до трансформації їхніх семантичних структур. У процесі становлення сучасної української літературної мови зазначені слова проявили свою семантичну стабільність, якщо не брати до уваги незначні трансформації. Дієслова *възрадоватися*, *възвеселитися*, *веселіє* з часом вийшли з ужитку.

Література

- Межжеріна Г. В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2006. 448 с.
- Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV–XVII ст. Київ : Наук. думка, 1991. 240 с.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наук. думка, 1971. 315 с.

Умовні скорочення

- Апост. – Апостол Апракос Повний. Без кінця. 80-ті роки XV ст. // ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 8 п/3, 225 арк.
- ВГр. – Волинські грамоти XVI ст. / упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко ; відп. ред. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1995. 246 с.
- ЄН – Новий Завіт. 1581 р., завершено 20 липня. С. Хорошев. Перекладач і писець Валентин Негалевський, шляхтич // ІР НБУВ, ф. 307, № 421 п/1636, 262 арк.
- ЖАУ – Житіє иже в святых отца нашего Андѣя Уродиваго Христа ради, иже в цариградѣ. *Хрестоматія давньої української літератури*. Київ, 1952. С. 523–527.
- ЖВН – Житіє Василя Нового. *Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму)* / упоряд. О. І. Білецький. Київ : Рад. школа, 1952. С. 516–522.
- К. Стр. – Кам'яно-Струмиловське Євангеліє 1411 року в списку XVI ст. // ІР НБУВ, ф. 301, № 44 л, 210 арк.
- КЦН – Смотрицький Г. Ключ царства небесного / НАН України ; підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Мойсієнко. Житомир : Полісся, 2005. 121 с.

- ЛЄ – Євангеліє Апракос Повний (Лаврське Євангеліє). Третя чверть XIV ст. (до 1370 р.) // ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 п/1, 181 арк.
- ЛЗ – Зизаній Л. Лезись. Ottawa : [б. в.], 1987. 23 с.
- Мол. – Молитви Кирила Туровського на сім днів тижня. 70–80-ті роки XV ст. // ІР НБУВ, ф. I, № 5357, 57 арк.
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : дослідження, транслітерованій текст, словопоказчик / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови, Укр. мовно-інформ. фонд ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) ; підгот.: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. Київ : [б. в.], 2001. 703 с.
- Роз. Гр. – Розов В. Українські грамоти. Київ : Друкарня ВУАН, 1928. Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. 268 с.
- Скарга – Скарга нищих до бога. *Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст.* / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. Київ : Наук. думка, 1978. С. 71–88.
- ССУМ XIV–XV – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 т. / гол. ред. Л. Л. Гумецька. Київ : Наук. думка, 1977. Т. I : А–М. 630 с.
- Чет. – Четья Мінея 1489 р. // ІР НБУВ, ф. 301, 415 арк.
- Просфр. – *Προσφωνίαι*. *Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст.* / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. Київ : Наук. думка, 1978. 432 с.

Оксана Могіла

e-mail: oksana.mogyla@uacu.edu.ua

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ У ВИВЧЕННІ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ

У статті досліджується склад і семантична структура метеорологічної лексики українських говорів, яка має чіткі внутрішні закономірності розвитку, дається її лексико-семантична, ареальна та генетична характеристика, з'ясовуються найбільш типові лексико-семантичні трансформації та особливості їх функціонування в україномовному просторі в контексті народних вірувань.

Ключові слова: українські говори, ареал, метеорологічна лексика, метеонімен, номінація.

The article examines the composition and semantic structure of meteorological vocabulary of Ukrainian dialects, which has clear internal patterns of development, gives its lexical-semantic, areal and genetic characteristics, clarifies the most typical lexical and semantic transformations, and features of their functioning in the Ukrainian language area in the context of folk beliefs.

Keywords: Ukrainian dialects, area, meteorological vocabulary, meteoronomen, nomination.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Етнолінгвістичне вивчення слов'янських мов, що досліджує зв'язок мови з духовною та матеріальною культурою, ментальністю народу, національними традиціями, фольклором, є одним з пріоритетних завдань мовознавства. Мовні одиниці в процесі вивчення розглядаються як з погляду лінгвоцентризму, тобто в центрі уваги перебуває мовне явище як елемент системи, так і з погляду антропоцентризму, коли мовні одиниці вивчаються як творчий продукт їхнього носія, етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент національної культури [Жайворонок : 7].

Питання мовної картини світу є одним з найактуальніших в сучасному слов'янському мовознавстві загалом та етнолінгвістиці зокрема. Одним з різновидів вербальної картини світу є діалектна картина, в якій відображається сприйняття говірконосіями особливостей духовного й матеріального світів. При цьому така картина світу, формуючи ставлення людини до навколишнього світу, багато в чому реалізується через «наївні», міфологічні уявлення про світ.

У слов'янському мовознавстві метеорологічна лексика була об'єктом наукового дослідження: вивченню її лексико-семантичних груп присвятили свої праці Й. О. Дзендзелівський, А. В. Кабайда, В. Косеска, М. П. Кочерган, В. Купішевський, В. В. Німчук, М. М. Онишкевич.

Мета дослідження полягає у вивченні найбільш типових лексико-семантичних трансформацій в метеорологічній лексиці українських говорів та особливостей їх функціонування в україномовному просторі в етнокультурному аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метеорологічна лексика українських говорів завдяки тісному зв'язку з віруваннями, повір'ями, міфологічними уявленнями і світосприйманням людей зберегла архаїчні риси семантики. Протягом тисячоліть українці нагромаджували різноманітні спостереження про довілля, виявляли причинно-наслідкові зв'язки між зміною певних атмосферних явищ, що згодом лягли в основу астрономічних, метеорологічних і господарських прикмет та вилилися в народний аграрний календар, який є системою закріплених у народній свідомості дат, подій, народних свят, що в певній послідовності відзначаються протягом року.

З метеорологічними явищами в Україні пов'язано багато звичаїв, повір'їв, свят, обрядів, ритуалів, що прийшли ще з дохристиянських часів. Кожне таке етнолінгвістичне явище має власну лінгвогеографію, а також часто й діалектні варіанти найменувань. Так, для номінації сухого туману в українській літературній мові зафіксовано лексеми *ма́рево* та *юга́*; остання назва також спорадично фіксується в середньонаддніпрянських та на півдні східнополіських говірок. Лексему *юга́* співвідносять з 'імлюю у спекотливий день у Петрівку, коли повітря ніби змішане з блакитнуватим димом', звідси й вислів *Петро вівці жене*, оскільки блакитнувата мерехтлива імла в спекотливий день нагадує отару овець, яка рухається [Жайворонок : 656]. У середньонаддніпрянських говірках сс. Драбів, Жорнокльови, НехайкиЧрк фразеологічні звороти *с'д'тий Петро /в'івці /гонить // с'д'тий Петро пд'се /в'івці* вживаються із семантикою 'юга' безвідносно до посту перед святом Петра й Павла. Лексема *імла* вживається ще й у значенні 'снігова буря, хуга, хурделиця', яку здавна пов'язують з

нечистою силою, пор. у Б. Грінченка: «А як буває в нечистій сили весілля, то він тоді збирає багато снігу і сипле й крутитьним, – того й завірюха» [Жайворонок : 656].

Із семантикою ‘легкий туман’ у гуцульській говірці с. Нижній БерезівІ-Ф відзначено словосполучення *баби ку/р’ім’с’і*, що, ймовірно, сягає фольклорно-міфологічної інтерпретації хмар як душ предків та близькості понять ‘хмара’ і ‘туман’; пор. у чехів поява туману супроводжується словами *baby vstávaji* [Moszyński : 57]. На Поліссі *баби* – це день, який іде за кожним з річних поминальних днів, які називають *дідами*. Спорадично в нижньонаддніпрянських говірках сему ‘дощова хмара’ реалізує лексема *д’і/ди*, а в говірці с. ПолтавкаЗп *д’і/ди* це – ‘білі градові хмари’: *диві, он д’іді йак’і схвач’уїуц’а! Мабут’ дошч’ скоро буде* (Чабаненко, 1 : 275). Із семантикою ‘великі дощові чи грозові хмари’ зафіксовано деривати *д’ід/ки* (Олександрівка Хрк), *д’ід/гу* (Кременець Трн). Мотивацію цієї назви розкриває фольклорно-міфологічна інтерпретація позначуваного природного явища: у слов’ян побутує думка, що в хмарах живуть душі померлих дітей. К. Мошинський на Поліссі відзначив вірування в те, що хмари – це душі предків [Moszyński : 157]. Українці вірили, що Богиня Хмара – білява дівчина-шинкарочка, чий терем знаходився на рогах тура-оленя, який переносить душі померлих в інший світ [Войтович : 562]. У поляків поява на небі хмар нерідко супроводжується словами *dziady wylażą*; у чехів поява туману передається за допомогою словосполучення *baby vstávaji* [Moszyński : 157]. Пор. також ч. *báby*, *baby* ‘різновид хмар’, діал. *baby* ‘сутінки’, *babka* ‘хмара’; пол. *dziad* ‘імла, що покриває гори’, *dziady* ‘хмари’ [Лукінова : 95]. *Дідом* у старовину називали також грім. Т. Б. Лукінова вважає, що в лексемі *д’і/ди* ‘дощові хмари’ вимальовується зв’язок культу предків з аграрним культом [Лукінова : 95]. Лексему *д’ід* в українській діалектній мові вживають і на позначення й іншого метеорологічного явища: *дідом* на захід-

ному Поліссі називали також ‘мороз, що виступає на стіні’ (ЛежницяВл); у говірці с. Млинище Вл ¹д’іда см¹лете – ‘спалювати серед хати соломі, щоб вигнати мороз, що засів на стінах’ (Корзонюк : 110). У закарпатських говірках (НересницяЗк) назва д’іди ‘лід на віконному склі’ мотивована уявленням про те, що малюнки під час сильних морозів на вікні малює дід мороз: ¹д’ідо мо¹роз помал’о¹вау¹ обо¹лока (ДраговоЗк), в’ізе¹рунки ¹д’іда мо¹роза (КолочаваЗк), ¹д’ід мо¹роз ¹іде // ¹л’ізе у ¹хату (Шепіт Чнв), мал’унки ¹д’іда мо¹роза (Коров’єХм). У говірках сс. Березівка Жт та КреничіКв такі візерунки називають д’ід мо¹роз; інколи ця лексема входить до складу усталених словосполучень: д’іди на во¹зерах (КолочаваЗк), д’іды на обо¹локах (ДраговоЗк). Подібну мотивацію в називанні льоду на віконному склі маємо і в степових говірках (ХутірськеДн), де такі візерунки називають моро¹зенко. Ця назва у слов’янському фольклорі виступає емоційно забарвленим синонімом до слова мороз.

У багатьох випадках не найменування атмосферного явища, а назва процесу, який відбувається за народними метеорологічними міфологічними уявленнями, характерне для цілої низки діалектних систем. Пояснити етимологію таких назв можна лише на основі фольклорно-міфологічної інтерпретації позначуваних ними природних явищ. Так, на Гуцульщині про густий серпанок на вершинах гір говорять, що то вед¹мід’ т¹рубку заку¹риу (КолочаваЗк) або ж вед¹мед’ і чеб¹рец’ ¹моцно ¹кур’ат (Косів І-Ф).

Значну роль при творенні метеорологічних назв відіграє семантична деривація. Особливе значення при цьому належить метафорі, яка, як правило, будується на міжпарадигматичних зв’язках слів на основі схожості позначуваної реальності з уже існуючими. В основі кожної метафори, яка дозволяє розглядати те, що пізнається, через відомі речі, завжди лежить образність. Так, у бойківських та гуцульських говірках поширена назва ¹бо¹удури ‘дошові хмари’, інколи її значення звужується до ‘густі дошові

хмари' (ГГ : 26). Досить часто вживання цього іменника супроводжується прикметником ¹чорн'і. Відзначено тут і фразеологізм ¹боўдурі ¹сунут! із семантикою 'окрик тривоги під час пожежі або навислої хмари' (Онишкевич, 1 : 61). У говірці с. Луги Зк ця лексема звузила семантику до 'шматки чорних хмар'. Вживаються в гуцульських говірках і дієслова на позначення 'хмаритися': ¹боўдуріц':а ¹небо (Луги Зк, Брустури І-Ф, МіліївеЧнв), *зд'боўдурилос'* (Лоїва І-Ф), *бовдуритисі* (ГГ : 26). У буковинських говірках зафіксовано ¹боўдурн'і *х'мари* – 'нерівні дощові хмари' (КиселівЧнв), ¹боўдурі *з'дулиси* – 'хмариться' (ЧерепківціЧнв); пор. також гуцульське ¹бовдурі ¹л'ізут 'хмариться' (Лоїва І-Ф), а також гуц. ¹бовдур (*бовдурь*) – 'зламаний стовбур дерева' та 'скеля, великий камінь' (ГГ : 26).

Для 'туману, який осідає на вершинах гір' на Гуцульщині дослідники відзначають ще й лексему *магура* (ГГ : 118), яка вживається в карпатському регіоні як топонім у значеннях 'гора' (Криворівня І-Ф), 'висока гора' (Гусне Льв), 'гора, яка поросла лісом' (Криве Льв), 'місцевість між двома селами' (Середньо-Водяне Зк).

У говірках нижнього Подністров'я, населення якого займається виноградарством, В. Дроздовський зафіксував назву *басараба* 'туман, що шкодить виноградникам' [Дроздовський : 16]. У сербських, хорватських та болгарських говорах для позначення 'дощу, при якому світить сонце' вживаються назви: болг. *бансара*, схв. *balsara*, *basra* (Koseska : 36); в одній з болгарських говірок *балсара* – 'опаді, що шкодять виноградникам' (Koseska : 51). Ці назви сягають турецької лексики *balsıra* 'дощ із сонцем' (Koseska : 36).

Зі значенням 'дощові хмари' в гуцульських говірках уживається лексема *комі'ни*: *комі'ни на ¹неб'і* (¹буде *година*) (Луги Зк). Пор. також *комін'ці*'і 'малі хмарки' (Яворів І-Ф). Подібну мотивацію спостерігаємо й у гуцульській назві 'купчастих хмар' – *горн* (*йак сонце заходить за горна, то буде дош*' – Гринява І-Ф),

яка позначає ще 'комин' та 'частину гончарської печі' (ГГ : 48). У говірках, де функціонує три і більше назви хмар, спостерігається більш детальна семантична диференціація: протиставлення відбувається за трьома диференційними ознаками: 'хмара взагалі', 'мала хмара' і 'грозова чи дощова хмара': *хмара* 'хмара', *комини*, *бовдури* 'шматки чорних хмар', *чорн'іва*, *тепр'іва* 'далека грозова хмара' (Луги Зк); *кучер'аўкы* 'малі хмарки', *помолок* 'синя дощова хмара', *син'іва*, *тимн'іва* 'грозова або градова хмара', *тма* 'градова хмара', *хмара* 'хмара' (ДраговоЗк).

У гуцульській говірці с. Криворівня І-Ф для позначення 'дощових хмар' відзначено лексему *стоўбури*. Лексему *stowbur* фіксує також і Я.Янів у гуцульській говірці с. Верховина І-Ф: *nastupájut jakís stowburý, búde dosz* (Janów : 219). Ці назви, як і попередні, відбивають наслідки процесу метафоризації за подібністю: назви предметів було перенесено на атмосферні явища; пор. *бóвдур* 'стовп диму, клуб туману, хмар тощо'.

У гуцульських говірках для позначення темних хмар відома лексема *кóвбури* (лише множина), а також предикативне словосполучення *кóвбури йдут* 'хмари клубочуться' (ГГ : 97); пор. гуц. *кóвбурь* (*кóвбир*) // *кóвбуро* 'глибока спокійна вода (переважно на річці)' (ГГ : 98).

Висновки. Метеорологічна лексика українських говорів утворює значний шар діалектної лексики, який має чіткі внутрішні закономірності розвитку. Вона становить надзвичайно цікавий і багатий в етнолінгвістичному, семантичному, лінгвогеографічному та структурному аспектах матеріал, який може служити для вирішення актуальних проблем сучасного мовознавства.

Література

- Войтович В. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 663 с.
Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-

- Дністровського районів Одеської області) : дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 1962. Ч. 2 : Додаток. 217 с.
- Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Київ : Довіра, 2007. 262 с.
- Лукинова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян. *Слов'янське мовознавство: IX Міжнар. з'їзд славістів*, Київ, 1983 р. : Доповіді. Київ : Наук. думка, 1983. С. 87–115.
- Moszyński K. Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu Mozyrskiego oraz z powiatu Rzeczyckiego. Warszawa : Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1928. 328 s.

Умовні скорочення

- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник. Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1997. 230 с.
- Корзюнок – Корзюнок М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика*. Київ : Наук. думка, 1987. С. 62–267.
- Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1984.
- Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці : у 4 т. Запоріжжя : [б. в.], 1992. Т. I–IV.
- Janów – Janów J. Słownik huculski. Opracował i przygotował do druku J. Rieger. Kraków : Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. 292 s.
- Koseska – Koseska V. Bułgarskie słownictwo meteorologiczne natle ogólnosłowiańskim. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Wyd-wo PAN, 1972. 131 s. + 30 map.

Скорочення назв областей

Жт – Житомирська	Трн – Тернопільська
Зк – Закарпатська	Хм – Хмельницька
Зп – Запорізька	Хрк – Харківська
І-Ф – Івано-Франківська	Чнв – Чернівецька
Кв – Київська	Чрк – Черкаська
Рв – Рівненська	

Ірина Аскерова

e-mail: i.a.askerova@udu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8341-510X>

НАЗВИ ФРУСТАРЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ЯК ЗНАКИ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

Статтю присвячено комплексному лінгвокогнітивному, семантико-структурному та історико-етимологічному аналізу належних до лексико-семантичного поля фрустраційних переживань декількох польських і українських емотивів, які виникли у процесі вторинної номінації як наслідок переосмислення густативної лексики, зокрема такої, що позначає негативно марковану смакову перцепцію. Висвітлено їхню семантичну структуру, значеннєвий розвиток, словотвірний потенціал, встановлено модель первісної мотивації.

Ключові слова: вторинна номінація, внутрішня форма слова, семантична мотивація, мовна картина світу, концептуалізація, емоція.

The article is devoted to a comprehensive linguo-cognitive, semantic-structural, and historical-etymological analysis of several Polish and Ukrainian emotives belonging to the lexical-semantic field of frustration experiences, which emerged through secondary nomination as a result of rethinking gustatory lexicon, particularly that denoting negatively marked taste perception. Their semantic structure, semantic development, derivational potential are highlighted, and a model of primary motivation is established.

Keywords: secondary nomination, internal word form, semantic motivation, linguistic worldview, conceptualization, emotion.

Постановка проблеми. Фрустрація – це психічний стан, який виникає внаслідок невдач, перешкод або обмежень у досягненні бажаних цілей чи задоволенні потреб. Це емоційний дисонанс, коли очікування не відповідають реальності і виникає відчуття розчарування та невпевненості. Такі переживання є невід’ємною частиною людського життя й відіграють важливу роль у формуванні психічного фону та поведінки особистості. Термін походить від латинського *frustratio* зі значенням «розлад планів; крах надій, сподівань; омана, марне очікування» (СПТ; WSJP).

Зауважимо, що фрустрація є складним психоемоційним комплексом, оскільки часто супроводжується широким спектром емоцій, серед яких роздратованість, гнів, безсилля, розгубленість, печаль, апатія, втома. Вона негативним чином впливає на когнітивні процеси: порушує увагу, концентрацію, пам'ять; призводить до збільшення рівня стресу; впливає на роботу серцево-судинної, нервової й ендокринної систем [Лазуренко : 90]. Фрустрація відбивається й на мовленнєвій поведінці людини, яка прагне висловити свої почуття та переживання за допомогою вербальних і невербальних засобів комунікації.

На мовному рівні внутрішній психічний стан можна описати, назвати чи виразити. Поглиблене вивчення механізмів номінації, дескрипції й експресії емоцій є одним із **актуальних завдань** сучасної лінгвістики, понадто в надскладних для людської психіки реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Корпус емотивної лексики польської й української мов формують одиниці, які є продуктами первинної і вторинної номінації. За О. Тараненком, вторинною номінацією є «надання об'єкту ще однієї назви: з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою (метонімічна та метафорична номінація, перифрази, евфемізми та ін.) або як трансформація попередньої назви об'єкта» [Тараненко : 386].

Відомо, що сфера внутрішнього життя людини багата на лексику образного характеру: вербалізаторами емоційних явищ нерідко є назви конкретних речей у переносному сенсі.

Метою статті є здійснення комплексного лінгвокогнітивного, семантико-структурного та історико-етимологічного аналізу тих польських і українських емотивів на позначення фрустраційних переживань, які виникли в результаті переосмислення густативної лексики, зокрема такої, що позначає негативно марковану смакову перцепцію.

Об'єктом для дослідження було обрано полісемантичні субстантиви пол. *gorycz*, *piołun* і *żółc* та їх українські когнати, об'єднані спільною переносною смисловою рисою «прикре переживання, смуток, журба».

Матеріалом слугували тлумачні, фразеологічні, діалектні, історичні й етимологічні словники польської, української та інших слов'янських і неслов'янських мов, а також розвідки в галузі психології емоцій та духовної культури слов'ян. У якості джерельної бази ілюстративного матеріалу використано художні і публіцистичні тексти, що входять до національних корпусів польської й української мов – Національний корпус польської мови (NKJP) та Корпус української мови (КУМ).

Субстантив пол. *gorycz* утворено від ад'єктива *gorzki* (давн. *gorki*) за допомогою суфікса *-ycz*. З формального погляду лексема репрезентує тип *nomina essend* і має у сучасній польській мові три основні значення:

1. «Гіркий смак»: *gorycz herbaty, kawy, migdałów; gorycz w gardle, w ustach; uczucie goryczy (w ustach); czuć, poczuć gorycz (w ustach)*. Пор. також: *Łyknął kawy zbożowej, która zaprawiona była goryczą cykorii i sacharyną. Choroba refluksowa potrafi być bardzo uciążliwa. Zaczyna się od uczucia goryczy w ustach i pieczenia w przełyku, ale nieleczone może doprowadzić do nowotworu dolnego przełyku.*

2. «Лікувальна субстанція, яка має гіркий смак та міститься в багатьох лікувальних рослинах й використовується як засіб, що покращує апетит і полегшує травлення»: *Majeranek wysiewa się od maja na stanowiska słoneczne; preferuje gleby lekkie, wapienne. Podobnie jak lebiodka zawiera olejki eteryczne <...>, gorycze, garbniki.*

3. «Емоція, яку ми відчуваємо, коли з нами трапляється щось неприємне, коли не відбувається те, що для нас важливе / до чого ми прагнули» (WSJP).

Подібну словотвірну модель фіксуємо в українській мові, в якій від ад'єктива *гіркий* за допомогою суфіксів *-от-* й *-ість-* утворено два абстрактні субстантиви жіночого роду *гіркота* і *гіркість*. Мотивуючий прикметник *гіркий* має в сучасній українській мові кілька значень: «який має своєрідний їдкий, різкий смак (наприклад, хіна, гірчиця); протилежне *солодкий*» (*Знаєте польнь, діточки? Гіркий, гіркий, гіркий такий дуже!* – М. Вовчок); перен. «сповнений горя, біди; тяжкий» (*Гірке мое вчителювання.* – І. Франко); «який завдає горя, болю, гіркоти; дошкульний, вразливий» (*Ой, яке ж ти гірке слово промовив! Як ти знов уразив серце, неначе врізав його гострим ножем.* – І. Нечуй-Левицький) (ТСУМ).

Як видно зі словникових дефініцій, у семантичній структурі аналізованих лексем міститься два основні сенси – прямий, пов'язаний із неприємними смаковими відчуттями, та переносний, що розвинувся на основі асоціативного порівняння, зіставлення прикрих внутрішніх душевних переживань із неприємним, гірким, пекучим смаком. Своїм першим значенням субстантиви входять до групи найменувань густативної лексики, а другим – до групи лексики емотивної.

Предметом нашого інтересу у пропонованій розвідці є концептуалізація пол. *gorucz*, укр. *гіркота* (*гіркість*) власне у вторинному, «психологічному» сенсі. Мовний матеріал засвідчує, що досліджуваний душевний стан є досить інтенсивним і концептуалізується в польській та українській мовній свідомості як **рідка субстанція**. Пор. пол. *serce przepelnione goruczq, kropla / morze gorucz, gorucz wzbiiera w sercu, wychylać / spełnić / wypić do dna kielich gorucz; краплина гіркоти, (безмежне) море гіркоти, келих / чаша гіркоти* та ін. Пор. укр. *Та водночас гіркота залила серце з ще більшою силою... Гіркота сповнила її серце; Прозорими краплинами витікала гіркота пережитого; Та її недосяжна врода*

цінами обмолочувала його душу, гнала від себе, і давню приязнь потопили **гіркота** і сум.

Конструкції *kropla / morze goryczy*; *краплина / море гіркоти* свідчать про те, що це фрустраційне переживання може мати міру, тобто різний вияв інтенсивності. Наведені нижче приклади конотують необхідність та неминучість відстраждати до кінця, витерпіти все те, що приготоване долею. Пор. *Zazdroszczą temu, kto mógł życie w ustawnej burzy przepędzić..., kto wypił do dna kielich goryczy, kto żył i cierpiał. Мені судилося до dna випити чашу гіркоти, яка конче мала домішатися до моєї слави.*

Певний зв'язок зі смаком виявляють конструкції типу *przetrawiać w sobie gorycz, karmić się goryczą, najeść się / nalykać się goryczy*.

Деструктивна дія *goryczy* виявляється у порівняльних зворотах зі значенням отруєння, завдання фізичного болю. Пор. *bezsilna świadomość zatruwała swą goryczą, w głębi jątrzyła go gorycz doznanego upokorzenia. Данило обняв якусь порубану шаблями вишню й відчув неймовірну гіркість, що не давала йому дихати* (Ю. Яновський).

Проявом гіркоти є сльози, а тому відповідні лексеми (як і переважна більшість найменувань смутку) часто виступають у локації із прикметником *gorzki – gorzkie łzy, gorzko płakać, płakać gorzkimi łzami; гіркі сльози, плакати гіркими сльозами / слізьми*. Пор. «*Tatusiu, co to znaczy cisza?*» – *Nieszczęsny ojciec zalał się gorzkimi łzami i odrzekł z rozpaczą: «Nie pamiętam»; Wtedy Gruszecki rozplakał się. Ona również. Trzymała jego mokrą twarz w słabych przezroczystych dłoniach i przełykała gorzkie łzy; Було побачить мене мати і обіллється гіркими сльозами; Татко ручку до ні цілував і гіркими сльозами обливав; Плаче небо гіркими сльозами! Обидва козаки гірко плакали над долею рідної неньки України.*

У цьому контексті зберігаються залишки первісного значення слова *гіркий* як генетично пов'язаного зі значенням дієслова *gorziti* (див. нижче). З цим узгоджується і тлумачення цієї сполучки – «сльози, що висушують, випікають очі» [Черниш : 83].

Зауважимо, що аналізовані ад'єктиви часто використовується також з метою підкреслення або модифікації змісту назви, що означає негативну емоцію з лексико-семантичної групи смутку: *gorzki żal, gorzkie rozczarowanie* тощо (SJPSz, 1 : 639–640). *Гіркий сум, невимовний біль, сльози і скорбота; Пік Чірку гіркий жаль і сором; Кожна риска на його обличчі свідчила про гірке розчарування; Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка ту-га разом обхопили серце; Гірка ностальгія, що викликає зацікавленість до переживань наших родин у перипетіях історії нашої країни.*

Коли неприємне переживання закінчується, воно може залишити по собі слід, який окреслюється за допомогою словосполук пол. *osad gorzcy, gorzki osad*, укр. *гіркий осад*: *Гіркий осад залишився в душах дітей та їхніх батьків.*

А. Вежбицька, намагаючись з'ясувати, яким чином порівняння з чуттєвим досвідом допомагає нам при описі емоцій, зазначає, що в цьому випадку не можна дослівно трактувати значення цих лексем. Семантичні експлікації: «*gorzcy* = відчуття, що нагадує неприємний гіркий смак; *było mi gorzko* = те, що я відчував, нагадувало мені гіркий смак» авторка піддає сумніву: «Чи можна сказати «мені було кисло»? або «мені було солоно»? Чому ні? Чому емоції можуть нагадувати солодкий або гіркий смак, а не можуть нагадувати кислого або солоного?» [Wierzbicka : 127].

Дослідниця стверджує, що сенс цих слів полягає не в порівнянні зі смаком, а в тому, що гіркота наближується до неприємних, прикрих відчуттів, а отже, «коли, замість очікуваної приємності, відчуваємо прикристь (спричинену, як правило, іншими людьми), нам є *гірко*» (виділено нами. – І. А.) [Wierzbicka : 128].

Представлене тлумачення видається нам не зовсім слушним. Уважаємо, що імпульсом для подібного асоціативного перенесення послугував все ж таки гіркий смак, який викликає неприємне смакове відчуття, що поширилося на сферу психічного життя людини й стало мотивуючою основою для найменування цієї негативно конотованої емоції.

У межах лексико-семантичного поля смутку серед похідних ад'єктива *gorzki*, крім згаданого субстантива *gorucz* та прислівника *gorzko*, функціонують вербатив *gorznieć* «впадати в апатію, байдужість» (*z biegiem lat gorzkniał coraz bardziej*), його аспектуальна пара *zgorznieć*, дієслово *rozgoryczać się* «відчувати гіркоту, розчаровуватись» (SJPSz, 1 : 640; SJPSz, 3 : 947). Ці дієслова мотивують субстантиви типу *nomina actionis* *gorzknienie*, *zgorzknienie*, *rozgoryczenie* та дієприкметник *zgorzkniały*, від якого походить субстантив *nomina essendi* *zgorzknialość*.

В українській мові фіксуємо похідне дієслово недоконаного виду *гіркнути* у прямому значенні «ставати гірким на смак» (*Макова олія не скоро гіркне і тому високо цінується в кондитерській та консервній промисловості*) та ад'єктив *гіркуватий* з прямим модифікаційним сенсом «трохи, злегка гіркий» (*Вода в джерелах гіркувата, пахне аптекою та переносним*) і переносним, «емоційним» (*По-дівочому вродливе личко незнайомого здригнулося в гіркуватій усмішці*) (ТСУМ).

Перейдемо до історико-етимологічного аналізу пол. *gorucz*, укр. *гіркота* (*гіркість*). Досліджувані найменування, про що вже йшлося вище, мотивовані лексикою на позначення смакових відчуттів. Переносне значення емоційного стану смутку розвинулося на основі семи «своєрідний їдкий, різкий смак (наприклад, хіни, гірчиці)» за аналогією «гіркий смак створює неприємні відчуття у роті → у душі».

Паралелями подібного семантичного розвитку від сфери неприємних смакових відчуттів до позначення емоційного стану

можна вважати ад'єктив пол. *kwaśny* «засмучений, пригнічений» < *kwaśny* «який має своєрідний кислий смак, схожий на смак кислоти, цитрини, оцту». Зазначений ад'єктив зводиться до псл. *kysti, *kysnoŋi «киснути» < «мокнути»; дієслово *kwasić się* «сумувати, нудьгувати» < *kwasić się* «киснути, ставати кислим» та *kwaśnieć* «ставати сумним, невеселим», *kwaśny* «понурий, зажурений» (Brückner : 231; ЕСУМ, 2 : 516]

Прикладами аналогічного значеннєвого розвитку в інших слов'янських та західноєвропейських мовах є чес. *trpkost*, слц. *horkost'*, нім. *Bitterkeit*, англ. *bitterness*, первинним значенням яких є «гіркий смак», а похідним – «смуток, журба» (ЧУС, 2 : 435; VRSS, 1 : 371; НУС : 95; САУ : 58).

Переносний сенс найменувань типу пол. *goruśc*, укр. *гіркота* (*гіркість*) властивий практично всім слов'янським мовам і зводиться до прикметника псл. *gorьkь «гіркий на смак», утвореного від дієслова *gorěti «горіти». Первісний сенс прикметника реконструюється, таким чином, як «палючий, пекучий» (пор. пол. діал. *gorki* та суч. чес. *horký* «гарячий, жаркий» (SGPK, 2 : 106; SGO : 210)), звідки «такий, що пече язик», далі «гіркий» → «сумний, важкий» (ЕСУМ, 1 : 516; Sławski, 1 : 323–324). Інакше кажучи, первинна мотивованість назви за дією на органи чуття набула більш узагальненої негативної оцінки, розвинула вторинні значення, пов'язані з психічним дискомфортом людини.

Функціональна синонімія прикметників *гарячий* та *гіркий* чітко вимальовується, наприклад, в уривку з «Чорнобильської мадонни» І. Драча, надаючи думці більшої експресивності, створюючи виразну метафоричність:

Тяжко пишу, зболено розмірковую,
Словами **гіркими** наповною аркуш,
Хай і **гарячими**, хай і **пекучими** –
Це одна даність.

Як слушно зауважує проф. Т. Черниш, спорідненість слів *гарячий* і *гіркий* та їх відповідники у різних слов'янських мовах «кваліфікуються не як випадкова коренева схожість, а як історично виправданий результат розвитку досліджуваних лексем одного джерела – дієслова псл. *gorěti» [Черниш : 81].

Лексема в переносному значенні фрустраційної емоції фіксується в лексикографічних джерелах польської мови впродовж усього її історичного розвитку: *Owa w pokogv gorzkoscz moja przegorzka* (Sstp, 2 : 465), *Prześladowania, oto to jest piołun, który życie nasze goryczą zaprawia* (Linde, 2 : 99–100], *Kto nie doznał goryczy na ziemi, ten po śmierci nie trafi do nieba* (Kraśiński, 2 : 627).

Прототиповим ботанічним взірцем лексеми *gorzki* є полин (пол. *piołun*, укр. *полин*) «трав'яниста або напівкущова рослина родини складноцвітних з міцним запахом і *гірка* на смак» (СУМ, 7 : 68). Засвідчуючи переносне значення «жаль, смуток, журба», ця лексема в польській та українській мовах входить до лексико-семантичної групи печалі, журби: пол. *Jego niewdzięczność napelniała ją piołunem* (SJPSz, 2 : 643), *Dla niego ta żona piołunem, a dla mnie byłaby słodyczą; Piołunem żalność go poila; Mat chleba kawalek na starość, gdybyś mi go jejmość piołunem nie zaprawiała* (SFJP, 2 : 680); укр. *Страшною стороною стало проти неї людське життя; гіркі, як полинь, думки будило в її голові* (П. Мирний).

Аналізуючи образ горя у слов'янських народних піснях, видатний український мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф О. Потебня у своїй магістерській роботі, захищеній у Харкові в 1861 р., зазначає: «Постійний епітет горя – *горькое*. Слово *горькій* згідно зі своїм походженням означало в давнину вогненний (наприклад, горькі зьміи), гарячий, як і сучасне чес. *horký*, та отримало значення гіркого, їдкого смаку, оскільки вогонь пожирає. Ми маємо право приймати епітет горя не лише в сенсі горючого, але й гіркого» [Потебня : 16]. Дослідник додає,

що у фольклорних текстах символом горя, печалі, журби часто виступають гіркі на смак рослини, зокрема полин, і наводить етимологічну паралель: «*Полынь*, від одного кореня з *пламя*, *палить*, *полъно*, *попелъ*, своєю назвою підтверджує зв'язок гіркоти та вогню. Він виростає із посіяного горя» [Потебня : 16–17]. Пор. *Лучче-ж мени, сестро, гіркий полинь істи, А ніжь мені, сестро, сиротину изъ ума звести* [Потебня : 17], де *гіркий полинь істи* означає «відчувати сильний смуток, журитися; *І в словах Його, вимовлених голосом, повним утоми, не було докору, була тільки полинна гіркість і сум* (В. Петров (Домонтович)).

Специфічне відчуття гіркоти виникає у людини під впливом надмірного виділення жовчі в організмі, унаслідок чого іменник пол. *żółć*, крім значення «гірка жовто-зелена утворена в печінці рідина, необхідна для засвоєння жирів і посилення функцій кишечника», асоціюється з неприємними переживаннями й виражає негативну конотацію лексеми *gorzki*. Зауважимо, що апелятив *żółć* у польській мові означає широкий спектр негативних емоцій – злість, обурення, ненависть, серед яких також смуток і страждання: *Zesłańcy woleli... może raz skończyć, niż pić co dzień powoli z kielicha żółci i cierpienia* (SFJP, 2 : 895).

В українській мові переносний сенс лексеми *жовч* пов'язаний із почуттям ворожості, недобррозичливості, злоби (*І ніби чую я в тому реготі сміх з жовчю Берне*. – І. Нечуй-Левицький) та з важким почуттям, викликаним горем, невдачею (*До вас, мої єдині друзі, Я серце принесу розбите І очі, виплакані в тузі, І слово, жовчю облите*. – В. Еллан-Блакитний). Із кваліфікатором *рідко* «Тлумачний словник української мови» наводить значення цього слова «те, що становить найїдкішу, найгострішу частину чого-небудь»: *А оці іронічні горді посмішки, хіба це не боротьба, це ж жовч ненависті до мене, не як до Івася, а як до робітника Івася* (М. Ірчан).

Висновки. Таким чином, здійснений у розвідці аналіз кількох польських та українських емотивів на позначення фрустраційних станів людини дав змогу зробити висновок, що ці лексеми є продуктами вторинної номінації; в основі їх внутрішньої форми лежить семантика неприємних смакових відчуттів, яка послідовно відображена в мовній картині світу досліджуваних емоцій. Таке метафоричне переосмислення пояснюється тим, що гіркий смак, особливо в надлишку, організм людини сприймає як дуже неприємний, і це відчуття печіння, паління пов'язується у мовній свідомості поляків та українців з прикрими душевними переживаннями.

Література

- Лазуренко О. О. Психологія емоцій : підручник. Київ : Книга-плюс, 2018. 264 с.
- Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. 2-ое издание. Харьков : Издание М.В. Потебня, 1914. 243 с.
- Тараненко О. О. Номінація. *Українська мова : Енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 385–387.
- Черниш Т. О. Чому сльози гіркі? *Культура слова*. Київ : Наук. думка, 1981. Вип. 20. С. 80–83.
- Wierzbicka A. *Kocha, lubi, szanuje*. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1971. 279 s.

Умовні скорочення

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1982–2002. Т. 1–4.
- КУМ – Корпус української мови. URL: <https://www.mova.info> (дата звернення: 04.04.2024).
- НУС – Німецько-український, українсько-німецький словник / уклад.: Е. І. Лисенко, В. Н. Бублик, О. В. Двухжилов [та ін.]; за ред. Е. І. Лисенко. Вінниця : Нова книга, 2012. 976 с.
- САУ – Зубков М. В. Сучасний англійсько-український та українсько-англійський словник. Харків : ВД «Школа», 2012. 752 с.

- СПТ – Словник психологічних термінів. URL: <https://nuph.edu.ua/slovník-pisihologichnih-terminiv/> (дата звернення: 04.04.2024).
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
- ТСУМ – Тлумачний словник української мови. URL: <https://www.inmo.org.ua/sum> (дата звернення: 04.04.2024).
- ЧУС – Чесько-український словник : у 2 т. / уклад. Й. Ф. Андерш та ін. Київ : Наук. думка, 1988.
- Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1970. 806 s.
- Krasiński – Krasiński A. St. Słownik synonimów polskich. Kraków : Akademia Umiejętności, 1885. T. 1–2.
- Linde – Linde S. B. Słownik języka polskiego. Lwów : W drukarni Zakładu Ossolińskich, 1854–1860. T. 1–6.
- NKJP – Narodowy korpus języka polskiego. URL: <https://www.nkjp.pl> (дата звернення: 04.04.2024).
- SGO – Kaś J. Słownik gwary orawskiej. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2003. 1091 s.
- SGPK – Karłowicz J. Słownik gwar polskich. Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1900–1911. T. 1–6.
- SFJP – Słownik frazeologiczny języka polskiego / pod red. S. Skorupki. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1974. T. 1–2.
- SJPSz – Słownik języka polskiego / pod red. M. Szymczaka. Warszawa : PWN, 1995. T. 1–3.
- Sławski – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków : TMPJ, 1952–1978. T. 1–5.
- Sstp – Słownik Staropolski / pod red. S. Urbańczyka. Wrocław etc. : PAN, 1953–2001. T.–1–11.
- VRSS – Filkusová M. Vel'ký rusko-slovenský slovník. Bratislava : Vydateľ'stvo Slovenskej Akadémie Vied, 1960. T. 1–5.
- WSJP – Wielki słownik języka polskiego. URL: <https://www.wsjp.pl> (дата звернення: 04.04.2024).

Наталія Назорна

e-mail: anvame1@gmail.com

**НАРАТИВНА СТРУКТУРА
«АВТОБІОГРАФІЇ ПИСЬМЕННИКА»:
ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ ТА ГЕНЕТИКО-КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС**

У сучасній філологічній науці автобіографія письменника отримала статус самостійного, автономного тексту в системі споріднених жанрів, серед яких мемуари, лист, сповідь, автобіографічні оповідання, повісті, романи тощо, і має наративну структуру, зумовлену своєрідним типом наратора. Вперше в автобіографістиці поставлені проблеми історико-культурної наступності, синтезу наук: наратології, текстології та генетичної критики. Запропоновано концепцію дослідження текстів автобіографій письменників на основі контамінації принципів та прийомів наративного, текстологічного, генетичного аналізу.

Ключові слова: автентична автобіографія, наратив, текстологія, генетична критика, «літературний етикет», архів, редакція, видавництво.

In modern philological science, the writer's autobiography has received the status of an independent, autonomous text in the system of related genres, including memoirs, letters, confessions, autobiographical stories, novels, etc., and has a narrative structure determined by a peculiar type of narrator. For the first time in autobiography, the problems of historical and cultural continuity, synthesis of sciences: narratology, textology and genetic criticism are posed. The concept of researching the texts of autobiographies of writers based on the contamination of the principles and techniques of narrative, textological, genetic analysis is proposed.

Keywords: authentic autobiography, narrative, textual criticism, genetic criticism, «literary etiquette», archives, editorial, publishing.

Постановка проблеми. Питання текстології та генетичної критики лежать у площині вивчення історії створення автобіографій, пошуку та всебічного опису знайдених варіантів рукописного тексту, проблем генезису, а також питань психології творчості та психології автора, текстологічного аналізу різних рівнів тексту, едиційної практики. Біографістика та автобіографістика належать до галузей гуманітарного знання, що успішно розвиваються (Ф. Лежен, Р. Фолькенфлік, Дж. Старрок, Ю. Ватсон,

Дж. Брунер, В. Шмідт, І. Папуша, Є. Черноіваненко, М. Кодак, М. Медарич), демонструють назрілу необхідність включати в орбіту наукового аналізу тексти особливої жанрової природи – *автентичні автобіографії* письменників, які входять у корпус *Его*-документів автора.

Розшук, збір, систематизація і класифікація, опис і науковий аналіз автентичних автобіографій письменників – завдання, які не втрачають своєї актуальності. Видання збірок автобіографій письменників – рідкісне явище. Українська Вільна Академія Наук у США 1989 року видала збірник «Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття» [Самі про себе... 1989], в якому повністю або у фрагментах репрезентовано автобіографії Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, І. Нечуя-Левицького та ін. Збірник відкривається змістовною науковою розвідкою зі скромною назвою «Передмова». 2015 року в часописі «Критика» була опублікована нова збірка автобіографій «Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років» [Самі про себе... 2015], куди увійшли автобіографічні матеріали представників доби «Розстріляного Відродження» (М. Вороного, М. Драй-Хмари, М. Зерова, Г. Косинки та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Автобіограф – той самий історик, але історик передусім своєї екзистенційної та рефлектуючої особистості. Тому в автобіографії паралельно зі змалюванням власного життя автобіографа цілеспрямовано відбувається створення панорами минулої та сучасної автобіографу дійсності. Цей процес характеризується такими *константними* для автобіографії параметрами, як відвертість, щирість, відкритість світу, правдивість. Оскільки в цілому в автобіографії особистісне життя описане в модусі ретроспекції, виникла проблема *автобіографічності*, іншими словами – пошуків консенсусу між минулим і теперішнім, відповідних цій задачі стилістичних, наративних композиційних форм, наративних прийомів і стратегій.

Дослідження автентичної автобіографії письменника значною мірою залежить від продуктивності та результативності текстологічного і генетичного підходів. Текстологія і генетична критика мають прямиий зв'язок з наратологією, на що рідко звертають увагу дослідники автобіографічних текстів. Універсальним принципом наратологічних студій вважаємо методологічну установку французького епістемолога, культуролога Р. Барта щодо диференціації понять *твір* та *текст* [Барт].

У сучасній текстології та генетичній критиці можуть бути враховані результати аналітичної діяльності представників трьох академічних шкіл у літературознавстві кінця XIX – XX ст.: культурно-історичної, психологічної, міфологічної.

Культурно-історична школа (Іп. Тен, Г. Лансон, Ф. Брюнетьер, Г. Брандес, в Україні С. Єфремов, О. Білецький, Л. Білецький, М. Драгоманов, М. Дашкевич) створила підґрунтя текстологічних студій в історико-літературному аспекті.

За всієї надмірної соціологічності філологічного аналізу тексту, позиціонованому насамперед як «історичний документ», «зліпок історії», завдяки позитивізму, в якому звинувачували культурно-історичний підхід до інтерпретації художніх і документально-художніх творів різних жанрів і стилів, саме «позитивістська налаштованість» сприяла розвитку текстології і генетичної критики, оскільки загострила увагу на документалізмі, історії і теорії жанрів, факторах достовірності, точності, «правдоподібності» біографічних та автобіографічних текстів, діахронічному і синхронічному аспектах, а також системності вивчення літературних напрямів, течій, стилів. Філологія набула статусу універсальної, а не партикулярної науки задовго до її розквіту в сучасному світі. Словосполучення «філологічний метод» уживається як термін і стало асоціюватися насамперед з методологією видатного українського історика, теоретика, літературознавця, тексто-

лога, педагога В. М. Перетца, яскравого представника гуманітаристики ХХ ст.

Філологічний метод В. М. Перетца відрізнявся синтетичним підходом щодо засвоєння традицій академічного літературознавства. Традиції В. М. Перетца розвинуті в науковій діяльності його послідовників, викладачів Київського університету Св. Володимира (О. Назаревського, Є. Кононко. Л. Дунаєвської, С. Росовецького та ін.).

Вагомим був внесок і психологічної школи кінця ХІХ – першої пол. ХХ ст. (Е. Еннекен, І. Франко. О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський), яка частково сприйняла ідеї культурно-історичного методу і висунула на перше місце в європейському класичному літературознавстві, що формувалося, і в конкретних пов'язаних між собою його галузях – текстології та генетичній критиці – синтез літератури, психології та естетики, психоаналізу в транскрипції З. Фрейда та архетипної критики в дусі К. Юнга. Останнє більшою мірою притаманне третій академічній школі ХІХ–ХХ ст. – міфологічній (О. Потебня, М. Максимович, М. Костомаров). Методологія міфологічної школи також залишила слід в історії автобіографістики, до того ж настільки серйозний, що за автобіографією як за жанром закріпилося визначення «авторський міф». Жорсткої диференціації між міфологічною і психологічною школами не було.

Поряд зі своїм учителем О. Потебнею український літературний критик, вчений-соціолог, представник міфологічної, культурно-історичної та психологічної шкіл, автобіограф Д. Овсянико-Куликовський, а також його колеги зосередили свою увагу на індивідуальній та соціальній психології. Принципу «соціального детермінізму» характеру в теорії культурно-історичної школи Д. Овсянико-Куликовський протиставив відкритий ним принцип «психологічного детермінізму» характеру та обставин, підкресливши таку особливість, як динамізм психологічного про-

цесу людини, очевидно, у полеміці з популярним вченням античного філософа і письменника Теофраста, автора солідної праці «Характери» про «вроджені» типи характерів та їх статичну незмінність. Українського вченого цікавив феномен особистості, процес розвитку «внутрішньої» людини у «великому історичному часі», а також психологія особистості та психохронологія індивідуальної творчої діяльності. У цьому процесі пізнання внутрішнього світу людини прерогативу було віддано етичним, моральним проблемам. Д. Овсянико-Куликовський як автобіограф (та біограф) писав, що вивчає «діяльність совісті». Вчений проводив дослідження переважно на аналізі *вигаданих* образів літературних персонажів (героїв романів XIX ст.), а також, що важливо для нашої проблеми, на матеріалі власного життя, реального життєвого шляху, осмисленого в жанрі автобіографії.

Загальна методологія та теорія автобіографіки та автобіографістики як галузей літературознавства розкривається в ситуаціях консонантності трьох платформ академічних шкіл.

Автобіографія письменника не запис, не «записування» в певний реєстр того, що відбувалося з автобіографом протягом періоду його життєдіяльності, хоча досить часто автобіографічний текст існує під назвами «автобіографічні записки», або «нотатки», «записи». Подібно до того, як в теорії В. Гумбольдта *слово*, а в теорії О. Потебні літературний *твір*, який розуміють як висловлення, не існують апріорно, а є результатом творчої людської діяльності, так само й *автобіографія* проходить свій шлях народження і розвитку, процес створення і творчого формування, відбиває результати пошуків, вибору і реалізації наративної структури, яка відповідає замислові автобіографа з найбільшою повнотою.

Введені в автобіографію окремі епізоди, екскурси отримують наукове висвітлення в дистрибутивному аналізі, методика якого передбачає виділення, класифікацію конкретних описів подій,

предметів, явищ, а також емоцій, характеристик, рецепцій. Дис-трибутивний аналіз застосовують при вивченні всіх рівнів тексту; його функція «упорядкування опису» діє насамперед на архітек-тонічному і композиційному, хронотопному, характерологічному рівнях. У дистрибутивному аналізі тексту автобіографії істотну, можна сказати, першорядну роль виконують особистісні, суб'єктивні думки й судження автобіографа, при цьому врахову-ється також факт багатосторонніх зв'язків автобіографа зі світом, соціумом.

На підтвердження нашої думки стосовно здатності наукових нараційних традицій два приклади з історії англійської літерату-ри. Джордж Еліот – псевдонім англійської письменниці XIX ст. Мері Енн Еванс, автора романів «Млин на Флоссі» («The Mill on the Floss»), «Міддлмарч» («Middlemarch»), літературно-критичних нотаток, статей про письменників і письменництво.

Стаття Дж. Еліот «Мистецтво оповіді» («Storytelling»), напи-сана 1884, але знайдена 1943 року в її Записнику, уперше опублі-кована в наш час і є одним з перших маніфестів класичної нара-тології. Прогресивне для свого часу питання «Яким способом краще за все будувати оповідь?» Дж. Еліот пов'язує з рецептив-ною установкою письмового тексту («оскільки стандартом, кри-терієм має бути інтерес аудиторії, має бути декілька або навіть багато добрих способів, а не один найкращий» [Eliot : 297]) і дає не менш прогресивну відповідь на питання, що пов'язує пробле-му вияву авторського індивідуального начала, автобіографічного дискурсу з типом особистісної оповіді, яка спирається на «наші найбільш ранні та найяскравіші враження, наші найзаповітніші переконання» [Eliot : 299]. Погляд Дж. Еліот у майбутнє науки про повісткування полягав у відкритому нею алгоритмі «упоряд-кованої оповіді», тобто фактично йдеться про «нараційну струк-туру оповіді». Текстологічні «здогадки» Дж. Еліот, термінологіч-ний апарат передані в такому семантичному варіанті, який здивує

нашого сучасника – текстолога і наратолога своєю науковою передчасністю: «характер оповіді», «сплетення асоціацій», «ретроспективні ремінісценції», «динамічна розповідь», «оповідь ab ovo (з самого початку)».

Аналогічною є позиція видатного романіста Ентоні Троллопа, автора шести романів із циклу «Барсетширські хроніки» («The Chronicles of Barsetshire»). Самий факт включення статті «Про романи і мистецтво створювати їх» у книгу «Автобіографія» свідчить про те значне місце, яке займали в творчій свідомості письменника проблеми автобіографії, а тим самим і проблеми автобіографічної нарації.

Будь-яка автобіографія є в семіотичному плані «медальйонна розповідь» про конкретну людину (тобто «про себе»), зафіксована в певній жанрово-стильовій, канонічній моделі, яка, як правило, у літературних автобіографіях постійно порушується виходом автобіографа «за межі свого життя», «за межі свої особистості» в оточуюче середовище, національну історію і культуру, систему соціальних, філософських, психологічних контактів не тільки своєї епохи, а й цивілізаційного процесу людства в цілому. Автобіографію письменника нерідко визначають як літературний портрет, словесну фотографію (де дається щось на кшталт антропомічного екфразису). Це відголоски дагеротипії французької, англійської, української «натуральної школи» першої половини ХІХ ст. не завжди, утім, зайві в автобіографії при описі характерних предметів побуту, звичаїв, їжі, розваг тощо.

Збирання та вивчення письменницьких автобіографій – справа виняткового історичного, суспільного та культурного значення. У комплексі *Ego*-документів того чи іншого письменника не завжди наявний текст «Автобіографії», і такий стан справ лише в окремих випадках роз'яснюється самим літератором. Проте у близьких контекстах: щоденниках, епістолярії, автобіографічних «записках» і «нотатках», документальній базі видавництва,

архіва, редакції, в особистих зібраннях збереглися свідчення про творчий процес автобіографів, про те, як літератор (діяч) ставився до самого явища «створення автобіографії», до пропозиції видавництва, наприклад, дати «свідчення про себе» в письмовій формі. Виходячи лише з тексту автобіографії письменника, ми, швидше за все, не отримаємо відповідей на подібні питання (за поодиноким винятком), які цікавлять літературознавця, документаліста, історика, культуролога, мистецтвознавця, архівіста, текстолога, історіографа, філософа, психолога, медичного працівника, педагога, психоаналітика, режисера, сценариста, актора, представника інших професій.

Наявність творчого службового (усного, частіше письмового) діалогу між письменником-автобіографом та суспільною інстанцією в наукових студіях, на жаль, не береться до уваги, хоча цей специфічний рівень генетичної критики (а також текстології) багато чого додає до розуміння творчої історії автобіографічного тексту, психології митця, пізнання історичності, специфіки літературного пам'ятника.

У руслі генетичної критики і текстології вирішується проблема генезису, витоків жанру автобіографії. Так, автобіографію Володимира Мономаха в «Повчанні», яке входить до складу «Повісті временних літ» (XI–поч. XII ст.), розглядаємо як давній самодостатній автономний жанр у ряду інших «особистісних» і автобіографії в східнослов'янській літературі. Автобіографія Володимира Мономаха випередила на декілька століть активну появу автобіографій в XVII–XIX ст., у Новий час [Нагорна].

В автобіографістиці при науковому розгляді тексту автобіографії поняття професіоналізації суб'єкта мовлення з'являється спорадично, хоча в минулому маємо спеціальні словники *автобіографій* письменників С. Венгерова, наприклад, та ін. У двадцяті

роки XX ст., у період непу, панував задум створення циклу словників автобіографій металургів та представників інших професій.

Автобіографія письменника включає в свій зміст поняття професіоналізації автора та читача його тексту. Категорія професіоналізації літературних текстів пройшла свій історичний шлях в загальному літературному процесі самовизначення жанрів. Конгруентним йому був процес «народження» професійних авторів, творців літературних артефактів; у стильовій палітрі письменника з'являються звернення до читача, врахування рецепції та «горизонту сподіваного» (Г. Яусс), посилення почуття авторської власності. Професійний дискурс наявний вже на ранніх етапах розвитку будь-якої літератури. В античності представлені архаїчні так звані «трудові пісні», які фактично є гомодієгетичними оповідями, повідомленнями прачок, мельників, пастухів, мисливців про своє життя і професійні заняття. Генезис різних дискурсів автобіографій письменників встановлюється генетичною критикою.

Розповідь письменника «про себе», тобто автобіографія, викликає неосяжну кількість асоціативних *зовнішніх* зв'язків, як жодний інший літературний жанр. Частково саме на цій підставі відбувається усвідомлена чи мимовільна заміна об'єкта дослідження: автобіографія вивчається як біографія. Добре відомо про популярність (утім, знижену в останні десятиліття) «критико-біографічних нарисів», «біографій», «нарисів життя і творчості», але в них залишився непомітним один голос – голос самого письменника, його особисте уявлення «про самого себе». Увага дослідників-текстологів досі не була звернена до явища текстологічної трансмісії – включення в основний текст формули літературного етикету, який найчастіше асоціюється з літературою Середньовіччя і розуміється як певний мовленнєвий жанр авторського письма. Спробуємо запропонувати й інше пояснення поняття *літературного етикету* – дотримання закону ізоморфності, відповідності *етицизму змісту* усталених, строго

визначеній формі, свого роду «нормативне зобов'язання» по відношенню до тексту. Тут «поетика мистецтва» і «поетика вчинку» немовби об'єднані і не мисляться у відриві.

Формула літературного етикету (за тисячолітньою традицією – авторське самоприниження, вибачення, пошана до читачів, зобов'язання тощо) відкриває свою внутрішню якість – *моральне*, а не лише формальне ставлення до професійного письменництва (а іноді або навіть до переписування будь-якого літературного тексту професійними переписувачами давніх літописів). В аспекті генетичної критики і текстології літературний етикет – явище історичного порядку і може розглядатися тільки в одному своєму значенні. В автобіографічному контексті цей «вставний текст» не обмежується репрезентативною дією через саморепрезентацію, самопредставництво наратора. Поетика літературного етикету має відношення до проблеми автора, його моральної позиції і творчих етичних та естетичних принципів.

Диктум (фактологічний зміст повідомлення) автобіографії зберігається в усіх варіантах; модифікація жанрової моделі автобіографії не змінює її семантичної суті. В автобіографії письменника (як у більшості жанрів) активно діє розглянутий слов'янською естетикою закон «пам'яті жанру», і це настільки очевидно, що в останні десятиліття в наукових розвідках зафіксовано поширення поняття «автобіографічної пам'яті» за аналогією з «мемуарною пам'яттю» і застосуванням цих понять у літературознавстві, психології, історії, педагогіці, медицині та підкресленням їхньої жанрово-нарративної специфіки у працях сучасних психологів і наратологів.

Теорія швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра про відсутність тотожності між «тим, що позначає» і «позначаваним», описом події мовлення та її зв'язком з подіями живої реальності є методологічною основою для наукового прочитання автобіографії і корелює з теорією автора, яка склалася у

слов'янській і західноєвропейській гуманітарній науці, літературознавстві, історії літератури, біографістиці, автобіографістиці та інших сферах філологічного знання.

У текстах когнітивної спрямованості (а такими є «Автобіографії» письменників) в описах життєвих ситуацій диктум не існує сам по собі; він «обтяжений» певними модусами. Деконструкція як метод рецепції та інтерпретації тексту (у тому числі у варіанті, запропонованому й обґрунтованому такими вченими, як Ж. Дерріда [Derrida], М. Фуко [Foucault], Ю. Крістева [Kristeva], американський послідовник Ж. Дерріда Поль де Ман [Paul de Man] та ін.) фактично означає рівневий аналіз «внутрішнього» тексту і фактор децентрації, притому не тільки текстуальний, а й інтертекстуальний підхід у процесі прочитання та інтерпретації при розгляді «зовнішнього» тексту в його численних зв'язках і контекстах. Тут принагідно зазначимо, що автобіографія – жанр водночас інтертекстуальний та інтернаціональний, і його дослідження також має інтернаціональний характер. Показовим є наявність автобіографічного дискурсу ХХІ ст. у літературознавстві країн арабського регіону.

Текст автобіографії продукує експліцитно або імпліцитно визначені перлокутивні цілі («ефекти») у сфері рецепції. Увага автобіографа спрямована на «фактор адресата», – не тільки *передбачення* читацької реакції, а навіть формування читацьких очікувань, намірів у напрямках, пов'язаних з морально-емоційною сферою людини (схвалення, підтримка), сферою соціальних, суспільних, службових контактів (авторитет, приклад предків, повнота влади), сферою моралі (порада, свідчення, запораука) [Зубрицька 2004; 2008].

Опозиція модусів «картинний / драматичний», або «живописний, пластичний / подієвий, драматичний, сюжетний» покладена в основу наративної типології *telling / showing* літературних текстів. Автобіографічний метамодус автентичних автобіографій

письменника передбачає, переслідує основні конкретні модули: описовий і драматичний (подієвий). У літературному тексті змалювання подій можливе тільки в певному ракурсі (одному, декількох), який докорінно залежить від сприймаючої свідомості, у даному випадку в тексті автобіографії опис дається в «перспективності» (В. Шмід) автобіографа, який аксіоматично постає в автобіографічному дискурсі одночасно в трьох «ролях», виконує три функції, притаманні трьом інстанціям у наративному просторі автентичної автобіографії: реальний автор – наратор – головний персонаж, так званий «автобіографічний трикутник» французького наратолога Ф. Лежена [Lejeune].

Письменницькі життєписи виявляють тип автобіографізму, той літературний жанр, ентелехія (цілепокладання) якого полягає в самопрезентації автора, самоаналізі, саморозкритті, рефлексії й оцінці власних учинків і дій, що породжує гомодієгетичну нарацію, розповідь від першої особи, яка становить основну парадигму автобіографічного тексту.

Зосередженість на власному «Я» не виключає того, що реальний автор в інших випадках бачить себе з боку як Іншого: «Я як інший» і створюю «звіт про самого себе», своєрідна спроба об'єктивізації авторського «образу», заснована на аберації (зміні видимого стану речей, спричиненого, викликаного переміщенням спостерігача). Із «зони автора», який виступає *суб'єктом* нарації, йде переміщення в «зону автора» як *об'єкта* опису. Саме в такому складному наративному модулі побудована автобіографія.

Висновки. Дослідження автентичної (істинної) автобіографії письменника як самостійного, автономного жанру в системі споріднених автобіографічних конструкцій залишається актуальною задачею літературознавчої науки. Не менш актуальними і своєчасними вважаються попередні процедури розшуку, збору, виявлення із контекстів (листування, письмового діалогу автобіографа та видавництва та ін.) повних або фрагментованих текстів авто-

біографій письменників. Запропонована авторська концепція дослідження жанру автентичної автобіографії письменника базується на синтезі наративного, текстологічного та генетичного підходів. Вперше поставлені проблеми історико-літературної наступності в автобіографістиці, синтезу наук; розглядаються трансмісія вставного мовленнєвого жанру «літературний етикет» та категорія професіоналізації автобіографічного дискурсу.

Література

- Барт Р. Від твору до тексту. Переклад Юрка Гудзя. *Антологія світової літературної-критичної думки ХХ ст.* / за ред. Марії Зубрицької. Львів : Літопис, 2002. С. 491–496.
- Зубрицька М. Апофатика тексту та її рецепція. *Studia Methodologica* : альманах / упоряд. І. В. Папуша. Тернопіль : Терн. нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка, 2008. Вип. 24 : Новітня теорія літератури і проблеми літературної антропології. С. 64–68.
- Зубрицька М. Homo Legens: читання як соціокультурний феномен. Львів : Літопис, 2004. 352 с.
- Нагорна Н. М. Автентична автобіографія письменника ХІХ – поч. ХХ ст. як документ і літературний жанр. *Світові виміри освітніх тенденцій* : зб. наук. праць / за заг. ред. Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук. Київ : Фенікс, 2023. Вип. 16. С. 122–134. URL: <http://imco.nau.edu.ua/>
- Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / редакція Ю. Луцького. Нью Йорк : Видання Укр. Вільної Академії Наук у США, 1989. 327 с.
- Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років / упорядник Р. Мовчан. Київ : Вид-во «Кліо», 2015. 640 с.
- Derrida J. *L'écriture et la différence*. Paris : Éditions du Seuil, 1967. 439 p.
- Eliot George. *Essays and Leaves from a Notebook (1885)*. *George Eliot Archive*. URL: <https://georgeeliotarchive.org/items/show/16> (дата звернення: 10.04.2024).
- Foucault M. *Les Mots et les Choses*. Paris : Gallimard, 1966. 400 p.
- Kristeva J. *Le texte du roman : approche sémiologique d'une structure discursive transformationnelle*. La Haye : Mouton, 1970. 209 p.
- Lejeune Ph. *Le pacte autobiographique*. Paris : Édition du Seuil, 1975. 357 p.
- Paul de Man. *The Resistance to Theory*. *Theory and Literature*. 2002. Vol. 33. 137 p.

Наталія Білик

e-mail: bilyknata@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8531-7712>

ПРОЄКЦІЇ «ДОН КІХОТА» СЕРВАНТЕСА В АНГЛІЙСЬКОМУ РОМАНІ XVIII СТ.

У статті розглянуті окремі аспекти широкої теми – залучення «Дон Кіхота» Сервантеса до процесу формування англійського роману (novel) у середині XVIII ст. Основна увага приділяється проєкціям та трансформаціям образу Дон Кіхота в романах Генрі Філдинга, Тобайаса Смоллета, Олівера Голдсмита, Лоуренса Стерна та Шарлотти Леннокс. Специфіка донкіхотівського типу персонажів простежується в контексті англійської культурної традиції.

Ключові слова: жанр роману (novel), література XVIII ст., «Дон Кіхот» Сервантеса, донкіхотівський тип героя, національна специфіка, комічне, етика.

The article discusses some aspects of a much broader problem, that is, the role inclusion of Cervantes's «Don Quixote» to the process of the English novel shaping during the mid-eighteenth century. Most attention is given to the projections and transformations of the image of Don Quixote in the novels by Henry Fielding, Tobias Smollett, Oliver Goldsmith, Laurence Sterne and Sharlotte Lennox. The article traces the specifics of the Don Quixote's character types in the context of the English cultural tradition.

Keywords: novel genre, literature of the eighteenth century, Cervantes's «Don Quixote», Don Quixote's type of hero, national specificity, comical, ethics.

Постановка проблеми. У XVIII ст. в Англії відбувається становлення провідного жанру наступних епох — роману («novel»). На відміну від «romance», під яким у той час розуміли переважно лицарський і бароковий романи, «novel» звернувся до життя сучасного суспільства й розгорнув його масштабне художнє освоєння, задовольняючи запити вже сформованої на той час широкої читацької аудиторії. А Сервантесів «Дон Кіхот» надавав новоствореному жанру опору в освоєнні «звичайного життя звичайних людей». Особливо плідним для англійської романної традиції виявився образ Дон Кіхота, який став основою для формування цілої галереї персонажів. **Мета.** Простежити

проекції роману Сервантеса «Дон Кіхот» й трансформації донкіхотівського типу героя в англійському романі середини XVIII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом усього XVII ст. у романі Сервантеса «Дон Кіхот» вбачали передусім дотепну пародію чи комічний роман. Вважається, що так тривало до початку XIX ст., коли завдяки раннім німецьким романтикам – братам Шлегелям, Шеллінгу, Тіку, Жан Полю Ріхтеру та іншими відбулося його «відкриття»; у певному сенсі, так воно й було. Романтики дійсно піднесли Сервантеса на найвищий щабель в літературній ієрархії: вони захоплювалися поліфонізмом «Дон Кіхота», його грубуватим і водночас витонченим гумором, його поблажливим, та разом жорстоким ставленням до лицарських романів. Вони вивели цей твір на рівень міфу, потрактовуючи його як втілення вічного розколу між реальним та ідеальним, при цьому їм, діалектикам, імпонувала наявна в романі тенденція до синтезу.

Та насправді першими значний інтерес до творчих знахідок Сервантеса виявили англійські романісти середини XVIII ст., не в останню чергу завдяки їм «Дон Кіхот» у сучасному сприйнятті став «архетипом» новочасного роману (докладніше: [Karl]). Вони не полемізували з його репутацією як твору комічного, навпаки: зв'язок «Дон Кіхота» зі сферою гумору був надзвичайно привабливим для них. Водночас вони сприйняли Сервантесів твір набагато вдумливіше, ніж більшість їх попередників, і не лише високо його оцінили, але й інтегрували у процес творення нового типу роману. Про витоки й формування англійського роману (novel) див.: [Білик 2018 : 68–72].

Англійські романісти орієнтувалися на композиційні принципи «Дон Кіхота», на його поліфонічність, на гру з перспективами, на наративні принципи, на вміння поєднувати серйозне з комічним тощо. Плідним виявився і Сервантесів

досвід оновлення жанрових форм шляхом пародіювання, яке було одним із засобів палкої літературної полеміки, яка розгорнулася в період становлення роману (згадаймо лише «Шамелу» Філдинга, спрямовану проти Річардсонової «Памели»). Та особливо помітним був вплив образу Дон Кіхота, який викликав до життя цілу галерею так званих диваків в англійському романі XVIII-го й подальших століть. Значення «Дон Кіхота» для англійських письменників нерідко підкреслювалося ними самими: свою п'єсу Філдинг назвав «Дон Кіхот в Англії», Леннокс свій роман – «Жінка Дон Кіхот», коню пастора Йоріка у «Трістрамі Шенді» Стерн дав ім'я Росінант тощо. Загалом можна сказати, що англійська література того часу була насичена різного роду посиланнями на Сервантесів роман.

«Дон Кіхот» як роман і Дон Кіхот як герой виявилися суголосними у певних аспектах англійській ментальності, національному характеру і сприйняттю життя, породженому особливостями суспільного устрою та культури тогочасної Англії. Особливостями культури та суспільного устрою сформована схильність англійців зображати й оцінювати життя переважно з морально-етичної точки зору; з особливостей національного характеру випливає притаманний англійському роману комедійно-гумористичний первень. Творці англійського роману знаходять у зображуваному не лише серйозний, але й комічний чи гумористичний зміст і подають його у відповідному висвітленні. Це не тільки виразно позначається на емоційній атмосфері творів, на інтонації оповіді, але і на їхній структурі.

Подібно до Сервантесового «Дон Кіхота», англійські романи середини XVIII ст. здебільшого побудовані як розповідь про комічні або трагікомічні пригоди героїв, велика увага приділяється змалюванню комічних характерів і ситуацій. Важливе місце і роль відводяться героям-дивакам, таким, як комода Торрентон у романі Смоллета «Пригоди Перигріна

Пікля». Генетично пов'язані з сервантесівським Дон Кіхотом, ці герої-диваки зазвичай вносять людяність і душевну чистоту у черствий і егоїстичний гендлярський світ.

Уявлення про людину й світ так званих диваків з англійського роману XVIII ст., як і Сервантесового Дон Кіхота, вибудовуються на основі загальнолюдських цінностей, втілених у «книжних» моделях мислення і поведінки, які в реальних умовах виглядають утопічними. «Книжна» складова Дон Кіхотової свідомості поєднує «рицарську утопію» (кодекс поведінки, узятий з рицарських романів) з ренесансно-гуманістичною ідеологією, яка на час написання роману також виявляла риси утопічності. У більшості англійських романів середини XVIII ст. у ролі Дон Кіхота виступають представники духовенства. Від Філдингового пастора Адамса до Стернового пастора Йоріка, вони вибудовують свою картину світу, виходячи з євангельських цінностей, що так само призводить до комічних, а часом (як у «Векфілдському священнику» Голдсмита) і трагічних наслідків. Англійські романісти підхоплюють і продовжують Сервантесову гру з перспективами, які накладаються одна на одну і взаємооцінюються (про цю гру в «Дон Кіхоті» див.: [Білик 2017 : 12]). Християнські заповіді, на яких базується етика і життєва практика такого типу персонажів, зазвичай сприймаються як утопія в проекції на реальний світ і реальних людей, колоритно зображених романістами. Та це аж ніяк не ставить їхні життєві цінності під сумнів, лише посилює моральну і соціоморальну критику, загалом характерну для англійського роману.

Цікаво, що особливого інтересу до Санчо Панси як обов'язкового супутника Дон Кіхота, наділеного у Сервантеса яскравим «автономним» існуванням, англійські романісти не виявили. Ми можемо знаходити в системі персонажів паралелі до нього, та, як правило, змушені констатувати, що вони частіше є

даниною сервантесівській традиції зображення «парного героя», а не потреби контрастного відтінення донкіхотівського типу персонажа й водночас його доповнення.

Повний заголовок першого за часом появи (1742) роману Генрі Філдинга звучить так: «Історія пригод Джозефа Ендрюса та його друга Абраама Адамса. Написано в наслідування манері Сервантеса, автора Дон Кіхота». З цього твору починається активне звернення до роману Сервантеса в англійській літературі, що й підкреслено в його назві. Треба сказати, що наслідування Сервантеса та його «Дон Кіхота» стосується головним чином пастора Адамса, його пригод і характеру, його позиції у житті, його свідомості, неадекватної світові, в якому він живе. Пастор Адамс людина не від світу цього, він не тільки проповідує Святе Письмо, а й уявляє світ у відповідності з ним. Але світ, що його оточує, надто далеко відійшов від істинного християнства, що і ставить доброго пастора в ситуацію, аналогічну з ситуацією Ричарда Сумного Образу. Суспільство вважає його диваком і поводить з ним дуже нешанобливо. Подібно до Дон Кіхота, пастор Адамс теж сповнений бажанням служити добру та справедливості та боротися зі злом і постійно потрапляє у смішне й принизливе становище: його б'ють у корчмі, обливають помями, кидають у корито з холодною водою тощо. Але на відміну від Дон Кіхота, Адамс здатен отримати перемогу над кривдниками завдяки великій фізичній силі. Отже, у своєму романі Філдинг іде від Сервантеса, від образу Дон Кіхота, але водночас переосмислює і перетлумачує цей образ. Його пастор Адамс — це не просто Дон Кіхот іншої епохи, а й ланка зв'язку між цим уславленим образом й образами диваків в англійському романі XVIII ст. з їх специфічним змістом і функціями. Хоч і своєрідно, в образі пастора Адамса відбився дух доби Просвітництва, її гуманізм та історичний оптимізм, що найбільш виразно проявляється у щасливому завершенні твору.

Персонаж такого типу з'являється і в останньому романі Філдинга «Амелія» (1751). У ньому відсутня легка й життєрадісна атмосфера «комічних епопей», його тональність доволі похмура. Тепер Філдинг сумнівається в тому, що саме лише добре серце здатне утримати людину від пороків і поганих вчинків, прикладом чого стає доля капітана Бута, головного героя твору. Доктор Гаррісон, вчений богослов, подібно до містера Олверті з «Історії Тома Джонса» підтримує та захищає тих, хто цього потребує, хоча здатен і на суворість, подібно до пастора Адамса з «Пригод Джозефа Ендрюса» усе сприймає й оцінює крізь призму християнських заповідей. При цьому доктор Гаррісон аж ніяк не є простим продовженням цих персонажів: він аскетичніший, суворіший у відстоюванні християнських заповідей і доволі вимогливий до людей. Комічне в його образі мініміалізовано, натомість посилена функція морального арбітра.

До духовенства належить і головний персонаж роману Олівера Голдсмита «Векфілдський священник» (написаний 1762, виданий 1766), якого можна вважати чи не найгероїчнішим і найпринциповішим нащадком Дон Кіхота в англійській романній традиції. Вікарій Прімроуз, добрий, порядний і наївний дивак, змушений відстоювати гідність у нерівному протистоянні з розбещеним поміщиком Торнхіллом, у володіннях якого розміщена його скромна парафія. В образі Прімроуза відсутня ідеалізація, натомість – м'яка іронія, яка уживається з певною патетикою, навіть героїзацією, і вони не виглядають нав'язливо чи фальшиво, бо виникають у відповідних обставинах.

У романі Лоренса Стерна «Трістрам Шенді» (1767) пастор Йорік з'являється на початку твору, претендуючи на роль головного героя, але швидко сходить з його сторінок. Та поява Йоріка була потрібна хоча б для того, щоб відтворити атмосферу толерантності й людяності, яка домінуватиме до останніх сторінок роману. Естафету пастор Йорік передає дядечку Тобі,

поведінка якого у буквальному сенсі матеріалізує загальновідому метафору «мухи не образить».

До Сервантесового «Дон Кіхота» якнайактивніше звертався і молодший сучасник Філдинга, значною мірою продовжувач його справи й водночас опонент – Тобайас Смоллет, який, до того ж, 1755-го переклав Сервантесів роман англійською мовою. Переклад цей і досі залишається визнаним і, попри наявність кількох пізніших, активно перевидається. Про англійські переклади Сервантесового «Дон Кіхота» див.: «The Cervantean Heritage: Reception and Influence of Cervantes in Britain», один розділ цієї книги присвячений перекладам, здійсненим в Англії протягом вісімнадцятого століття [Candler Hayes].

Четвертий за часом написання роман Смоллета «Пригоди сера Ланселота Грівза» (1760–1761) – не кращий з п'яти ним написаних, але дуже цікавий у розрізі нашої теми. У ньому письменник не лише виводить у ролі головного персонажа донкіхотівського типу «дивака», але й повторює у загальних рисах сюжетну модель роману Сервантеса: герой Смоллета так захопився Дон Кіхотом, що поставив себе на його місце. На зв'язок з літературним попередником вказує навіть ім'я: Ланселот – один з лицарів короля Артура, а Грівз (англ. *greaves*) – наколінники, частина лицарських обладунків. Сер Ланселот мислить себе сучасним Дон Кіхотом, тож у відповідному спорядженні й у супроводі простакуватого на вигляд зброєносця відправляється на дороги Англії відновлювати справедливість. Він повертає втрачених дітей матерям, захищає дам від надокучливих кавалерів, а ув'язнених – від несправедливих суддів, виступає на передвиборчому мітингу з викриттям обох кандидатів до парламенту тощо. При цьому він намагається діяти цивілізовано, відповідно до віку Просвіти, в який він живе. Та як і його літературного попередника, оточуючі вважають Ланселота Грівза не сповна розуму, урешті, він потрапляє до психіатричної лікарні,

де вирішує розпрощатися з манією, що шкодить його здоров'ю та добробуту. У романі багато фарсових сцен, побої градом сиплються на винуватих і безвинних, водночас він сповнений своєрідної патетики, що впливає з протиставлення благородного безумства здоровому глузду.

В інших романах Смоллет не спирається на сюжет Сервантеса, але персонажі, генетично пов'язані з Дон Кіхотом, присутні фактично в кожному з них, відіграючи там більш чи менш значну роль. У ранніх романах («Пригоди Родеріка Рендома», 1748 і «Пригоди Перигріна Пікля», 1751) постають типові для англійського роману добрі й дещо наївні диваки, які живуть за іншими законами, ніж жорстокий світ, колоритно зображений Смоллетом. Передусім це «морські» типажі, серед яких найяскравішим є вже згадуваний комодор Траньйон. Але настатови Смоллета при зображенні диваків, у тому числі й генетично пов'язаних з Дон Кіхотом, є відмінними від Філдингових: окрім іншого, письменник таким чином реалізує наскрізний інтерес усієї своєї творчості — до «викривлень» людської природи. Ці викривлення можуть бути огидними, смішними і навіть симпатичними, як у випадку з комодором Траньйоном, проте залишаються свідченнями загадкової «неправильності» людей.

Цікавіше простежити «гру в Дон Кіхота» в останньому романі Смоллета «Подорож Хамфрі Клінкера» (1771), яка оприявнює гумор відносності, загалом характерний для цього твору. Практично всі персонажі «Хамфрі Клінкера» побудовані на діалектиці видимого й дійсного, що завжди була в полі зору письменника. Лейтенант Лісмахаго – з тієї ж галереї знаменитих гротескних фігур Смоллета, що й комодор Траньйон. Занадто довгий і худий, схожий на коника, на так само худому коні, смішний, підстаркуватий і галантний, він з першої появи наводить на думку про героя Сервантеса. Але виявляє риси людини цілком тверезої, навіть досить прагматичної, тож не може розгля-

датися як характерний для англійського роману цього часу донкіхотівського типу персонаж. Дивним скоріше є його зовнішній вигляд. Справжнім Дон Кіхотом є містер Брамбл, здавалось би, зовсім не схожий на героя Сервантеса. За зовнішністю старого буркотуна ховаються доброта й людяність. Зазвичай розсудливий і цивілізований, цей джентльмен завжди готовий обуритися і навіть застосувати кулаки при зустрічі з несправедливістю та невихованістю й ніколи не шкодує сил і коштів задля добрих справ.

Щодо просвітницького концепту «доброї природи», який поширюється і на природу людини, то в різних письменників середини XVIII ст. і в різних їх творах він отримує різне висвітлення, від оптимістичного у Філдинга, творця «комічних епопей», до загалом скептичного у Смоллета.

Не можна оминати увагою в контексті нашої теми й роман Шарлотти Леннокс «Жінка Дон Кіхот, або Пригоди Арабелли» (1752); свого часу він був дуже популярний, зараз – призабутий, як і багато інших чудових романів XVIII ст. У ньому Леннокс актуалізує вихідну ситуацію Сервантесового «Дон Кіхота»: її героїня такою мірою зачитувалася романами про кохання, прекрасних дам і галантних лицарів, що перенеслася уявою у їхній світ і все, що відбувалося у світі реальному, бачила крізь призму цих творів. Схожу зав'язку має і вже згадуваний роман Смоллета «Сер Ланселот Гривз», опублікований майже водночас з романом Леннокс, герой якого захопився «Дон Кіхотом» і почав втілювати поведінку його героя в житті. Письменники вдаються до прийому, який обидва запозичили у Сервантеса, але їхні настанови різні. Леннокс написала веселу книгу, в якій дотепно висміювала захоплення любовними романами, зокрема преціозними романами пані де Скюдері (французької письменниці XVII ст.), і тонко пародіювала їхню образність, тип героя, сюжетні моделі тощо. Таким чином намітилася ще одна

лінія розвитку англійського роману, успішно продовжена в «Ноттінгенському абатстві» Джейн Остен.

Висновки. Англійські романісти середини XVIII ст. активно залучають Сервантесів «Дон Кіхот» до формування жанру novel. Особливо плідним виявився досвід Сервантеса при створенні образів так званих диваків, які стали характерними для англійського роману й наступних епох. У них знайшли концентроване вираження риси національної специфіки жанру, сформовані на середину XVIII ст.: передусім зв'язок зі сферою гумору та підвищений інтерес до моральної проблематики. Найчастіше в англійському романі доби Просвітництва такого типу персонажі є представниками духовенства. У своїх уявленнях про життя вони виходять зі Святого Письма, а їхнє зіткнення з реальністю призводить до комічних чи трагікомічних наслідків (у Філдинга, Голдсмита, Стерна). Та й в іншому соціальному статусі вони грають роль морального критерію, чому сприяє добре серце, яким їх наділяють письменники, і принципова позиція неприйняття будь-яких проявів несправедливості. Окрім іншого, «диваки» можуть засвідчувати й загадкові «неправильності» людей (передусім у Смоллета й Стерна).

На відміну від образу Дон Кіхота, образ Санчо Панси особливого інтересу в англійських романістів не викликав, тож його проєкції на англійський роман не настільки виразні, як проєкції Дон Кіхота. Велике значення уроки Сервантеса мали і для вироблення сюжетно-композиційних принципів роману та формування певних жанрових моделей. В основі однієї з них лежить ситуація персонажа, який, начитавшись книжок, уявив себе на місці їхніх героїв і діє відповідним чином, що так само призводить до комічних чи трагікомічних наслідків (Смоллет, Леннокс).

Література

- Білик Н. Д. Англійська література. Становлення і розвиток роману: навч. посіб. Харків : Діса плюс, 2018. 167 с.
- Білик Н. Д. Безсмертний «Дон Кіхот» Сервантеса. *Сервантес М. Дон Кіхот* : у 2 т. Харків : Фоліо, 2017. Т. 1. С. 3–20.
- Candler Hayes J. Eighteenth-Century English Translations of Don Quixote. *The Cervantean Heritage: Reception and Influence of Cervantes in Britain*. Ed. Ardila J. A. G. London : Legenda (Maney), 2009. Pp. 66–76.
- Karl F. R. Don Quixote as an Archetipal Artist and Don Quixote as an Archetipal Novel. *A Readers Guide to the Development of the English Novel in the 18th Century*. London : Thames and Hudson, 1975. Pp. 55–68.

Юрій Могила

e-mail: mogila.jurij@gmail.com

ПІСНЯ ЯК ДЖЕРЕЛО НАТХНЕННЯ У ТВОРЧОСТІ С. ВАСИЛЬЧЕНКА

Стаття присвячена дослідженню ролі української народної пісні як джерела натхнення у творчості С. Васильченка. Аналізується значення народно-пісенної поетики як важливого засобу соціально-психологічної характеристики у створенні реалістичного художнього образу.

Ключові слова: стиль, пісня, текст, художній образ, фольклор, лейтмотив.

The article is devoted to the study of the role of the Ukrainian folk song as a source of inspiration in the work of S. Vasylychenko. The role of folk song poetics as an important means of socio-psychological characteristics in the creation of a realistic artistic image is analyzed.

Keywords: style, song, text, artistic image, folklore, leitmotif.

Постановка проблеми. Фольклор, в основі якого лежить живе слово, та література, де «результат творчого процесу автора зафіксований у відповідному тексті за допомогою літер» [Літературознавчий словник-довідник : 407] – два види мистецтва, що

творять естетичну реальність засобами слова. Органічно взаємодіючи між собою та доповнюючи одне одного, вони сприяють власній динаміці розвитку. І. Франко в «Історії української літератури» писав про це так: «Виразних і тривких границь між словесністю і письменством нема, бо те, що раз затверджено на письмі, може переходити знов у усну традицію, в пам'ять і життя нових поколінь, і, навпаки, те, що вчора зложилося в усній передачі або існувало від віків у пам'яті людей, сьогодні може бути закріплене письмом» [Франко, 40 : 7]. Для С. Васильченка, якому доводилося «робити подвійну працю – тягнути разом два плуги: писати художній твір і разом творити для його мову» [Васильченко, 4 : 56], фольклор був важливим засобом соціально-психологічної характеристики у створенні реалістичного художнього образу.

Метою дослідження є проаналізувати значення народної пісні як важливого засобу соціально-психологічної характеристики героя у творчості С. Васильченка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фольклор (з такою багатотою синонімічною термінологією, як народна творчість, народнопоетична творчість, уснопоетична творчість, народна поезія, усна словесність тощо), який продемонстрував свій нагромаджений багатовіковий життєвий досвід, набутий у праці та боротьбі, і сформував свої ідеали, смаки та уподобання, захоплював С. Васильченка з дитинства. Особливо вабила його пісня. В автобіографічних записках «Мій шлях» він згадував, що завжди між працею і бідуванням у сім'ї чулися і пісня, і жарт, і байка, і книжка [Васильченко, 4: 10], та й записувати тексти пісень почав ще сільським школярем. А вже під кінець свого життя чітко визначив ту трійцю, яка мала найбільшу значимість у формуванні його як письменника. Це – «Пісня, Кобзар і Гоголь, твори, яким я не знаю рівних в світовій літературі» [Васильченко, 4: 50]. Поставивши в цій тріаді на першому плані пісню, С.Васильченко для

посилення її значимості написав ще й з великої літери, утворивши таким чином стійке авторсько-контекстуальне словосполучення – «Пісня, Кобзар і Гоголь», бо він «дійсно жив мов п'яний піснями» [Васильченко, 4 : 415].

Та все ж важко сказати, яким фольклорним творам письменник віддавав перевагу. У «Відповіді критику» він зізнався: «Чи студював народну творчість? Планово – ні, так багато захоплювався – цим і поясню «перейнятість» цими настроями: од чого сп'янів, тим і тхнутиме» [Васильченко, 4 : 415]. Та пісня як жанр, що належить до найбільш представленого національного фольклорного фонду і яка чи не найбільше акумулювала в собі всі відтінки та нюанси життя народу, відкривала перед письменником велику перспективу як найдоцільнішого засобу в осягненні справжньої картини буття. Недаремно Леся Українка в листі до М. Драгоманова писала: «Коли де можна добачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях та в коломийках...» [Українка Леся, 10 : 126].

Видіння, марення, сні – важливі репрезентанти стилю С. Васильченка. Це складові засобів прояву його світобачення, його стильової константи («Гріх», «Петруня», «Циганка» тощо), вони теж увіразняються та мотивуються пісенними образами.

У новелі «Сон» з циклу «Крилаті слова» засобом опосередкованого відтворення дійсності стали персоніфіковані образи сну та дрімоти з коліскової пісні «Ой ходить сон по вулиці». Витоки коліскових пісень сягають глибин давнього анімістичного світогляду первісних людей, які ототожнювали себе з «усім великим царством життя», а вже створені та збережені давні уявлення далеких предків про доквілля, культуру, історію та міфи потім не зникли, а стали базою поезики для створення незвичайних чи фантастичних сюжетів. Бо для поезії, як говорив Гегель, «справжньою стихією є художня фантазія, а фантазія необхідна для творення краси».

Колискова, як і кожна одиниця фольклорного жанру, пройшла тривалу селекцію, зорієнтовану на витончений виклад художньої думки, де кожен образ, кожен троп глибоко осмислений та аргументований, власне – апробований часом. Навіть такі абстрактні поняття, як емоції, ідеї, час через символ чи метафору (або її різновиди – метонімію та синекдоху) перетворюються у зрозумілі всім образи, які, несучи додаткові емоції чи вторинні смислові значення, виконують свою комунікативну стратегію.

Новела «Сон» вписується в загальну індивідуальну стильову систему С. Васильченка. І хоч дитяче бачення події передається дорослою людиною, оповідач навіть у зрілому віці не може збагнути, чи то був звичайний сон, чи нав'язаний колисковою сон-видиво – маленький хлопчик, «кучерявий, пелехатий, легусінський, як пух...». Бо оповідачеві й «досі здається, що його бачив очима», у білій льолі, «очі йому заплющені, руки розставлені, кучері, мов із льону. Ступає полегусіньку-полегусіньку, мов боїться на що-небудь спіткнутися. Хитається, водить руками, полапки наближається до колиски, тихо, як пух» [Васильченко: 478]. Індикатором такого бачення сну-видива була мамина колискова, яку вона то тихо співала, то ніби розповідала, заколискуючи хворе немовля: «Ой ходить сон по вулиці У біленькій кошуленці, Гиняється, хитається, До хатоньки питається...».

Мотив спогадів як особливий стан душі і як ознака людського буття досягає у новелі Васильченка пластичної довершеності в матеріалізації того, що не має матерії, і дематеріалізації того, що було цією матеріальністю просякнуте, а саме: візуалізації сну-видива на рівні художнього образу – маленького, легенького, наділеного людськими якостями хлопчика, що змусив інших повірити в його реальність. Отже, сон з пісні як фізіологічний процес набуває нового лексичного значення і нових зв'язків з реальністю. Емоційно-сміслова значимість його закріплюється також мелодією, особливим звучанням колискової, яка розрахована на ба-

гаторівневі можливості камерного сприймання, бо вона, мелодія, теж адресується конкретному адресату – маленькій дитині в колісці і теж виконує свою функціональну налаштованість: допомогти приспати немовля.

Отже, пісня, як частина засобу художнього висловлення, суголосна з авторською думкою повністю, вона забезпечує закріплення в тексті особливих поетичних поєднань та інтонаційну одномотивність паралельних образів – пісенних та авторських, які у своїй сукупності виконують низку позитивних функцій та стають активним «будівельним» матеріалом індивідуального стилю письменника. А творчість С. Васильченка – це етапне явище серед різних художніх систем та стилістичних тенденцій літературного розвитку кінця XIX – початку XX ст.

Одномотивність (пісенного та авторського) паралельних образів зберігається і в оповіданні «Петруня», де сам автор дозволив собі на початку твору визначити роль пісенного образу Петруні, іменем якого нарекли Якова, головного героя твору, а так «вже в тюрмі, прозвали за ті його довгі кучері, що їх він не хотів стригти наперекір тюремному наказові, за його мрійливу вдачу, а найбільше за його долю, що скидалася на долю того панського наймита-красеня Петруні, що його оспівано в народних піснях» [Васильченко, 2 : 52–53]. Динаміка сюжету доповнюється також за рахунок іншої пісні, яка завершує художній малюнок як підсумок життєвої ситуації, убезпечуючи багатовекторну рецепцію читача до кінця. Пісня ніби не так уже розлого актуалізується, як, скажімо, у новелах «На хуторі» чи «На розкоші», проте досить вагомо зводить до спільного знаменника усю інформативність, весь виражально-змістовий потенціал. Її тихо наспівав отаман неволі Кошовий: «Ой у городі в Таганрозі А в мурованім замку Сидить козак на прикові За дівку-коханку... як у срібну сурмочку, цвірчать залізні пута, і собі приспівуючи стиха: За дівку-коханку...» [Васильченко, 2 : 69].

Уривок першої пісні (як вступ до розвитку теми) «Узяли Петруню за білі боки Та й кинули Петруню У Дунай глибокий ...» [Васильченко, 2 : 53] «озвучив» Кошовий, продекламувавши на початку твору. А при останній – його «залізні пуга» (кайдани) набувають здатності поетичного одухотвореного образу (цвірчать і підспівують), закріплюючи на іншому семантичному рівні реальний зміст кінцевого пісенного рядка про те, що сидить Петруня в неволі «за дівку-коханку...». Проте повтор – не тільки уточнення змісту, а й посилення емоційної напруги в елегійному ключі. Виокремлені з першоджерела найприкметніші емоційно та семантично наповнені фрагменти (обійденими залишилися дигресивні компоненти) виконали своє функціональне навантаження: розширили виражальні можливості твору, зокрема, ущільнили лексичний матеріал рівно на стільки, скільки було потрібно для завершення художньої думки, а також збагатили механізм багатоконтактної асоціативності (бо, як говорив І. Франко, «у легкості і натуральності асоціювання ідей лежить секрет поетичної природи») [Франко, 31 : 67]. А все разом узяте – посилило значимість трагізму долі головного персонажа Петруні-Якова, сина Федота-рибалки, «що його хата на курячій ніжці стоїть над водою в балці» [Васильченко, 2 : 54].

Цей мрійливий, з багатою уявою хлопчик, великий чарівник-ворожбит та життєлюб, що живе в хаті на курячій ніжці, затавровував з Наталею, потенційною володаркою князівських маєтностей (у дорослості вона нагадуватиме інститутку з однойменної повісті Марка Вовчка). І тільки потім, коли вигнало Якова, як явора, у рослявого та стрункого юнака, та захоче він звільнити Наталю від князівських маєтків, підпаливши їх, тільки тоді почує, як «сильно, вороже б'ється її серце», одчує «у себе на шії ворога лютого, немилосердного» [Васильченко, 2: 66].

Кінцівки у творах С. Васильченка завжди сформульовані чітко, іноді енергійно чи навіть на межі риторики, нерідко з пісен-

ним текстом, бо письменник завжди розраховував на активного читача, який домислить невисловлене. Тому сюжетна лаконічність та чітка спрямованість авторської оповіді, поєднуючись з фольклорним текстом, семантичний код якого співзвучний з ідеєю новели (хоч об'єкти зображення різні, але їхня сутність збігається), сприяє посиленню акту співтворчості автора з реципієнтом в осмисленні інформації щодо його (реципієнта) ментальності, бо художній твір завжди провокує і до нових прочитань.

У «Петруні» цей генеруючий підсумок у розкритті даної життєвої ситуації саме й посилюється пісенним сюжетом, який, не втрачаючи свого первісного поетичного коду, привносить у розповідь додаткову емоційну інтонацію, увиразнюючи авторську ідею та надаючи персонажу відповідної пластичної завершеності.

Висновки. Фольклор для С. Васильченка був важливим засобом соціально-психологічної характеристики в створенні реалістичного художнього образу. Особливо виразно спостерігається співзвучність його творчості з народнопісенною поетикою, яка виявилась у мові і стилі письменника, а також у принципах побудови художніх образів.

Література

- Васильченко С. Твори в чотирьох томах. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959–1960.
- Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
- Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. Київ : Наук. думка, 1978.
- Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1980–1986.

Надія Сенчило-Татліліоглу

e-mail: ifyc22@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9196-7118>

НОВОТВОРИ ВОЄННОЇ ТЕМАТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

У статті розглянуто фольклорну творчість українців, що актуалізувала-ся від 24 лютого 2022 року й триває донині. Проаналізовано найбільш поширені фольклорні жанри та образи, які вживаються в сучасних засобах масової комунікації. Доведено, що жанри народної творчості (пісні, крилаті вислови, анекдоти, приказки тощо) демонструють позицію українського народу, змальовують його опір окупантові. Український фольклор, створений під час війни, має на меті піднесення бойового духу українців і посилення їхньої моральної стійкості. Фольклорні новотвори є соціально вагомим явищем масової культури.

Ключові слова: фольклор, воєнний фольклор, жанр, образ, мем.

The article examines the folklore creativity of Ukrainians, which has been updated since 24 February 2022 and continues to this day. The author analyses the most common folklore genres and images used in modern media. It is proved that the genres of folk art (songs, slogans, anecdotes, proverbs, etc.) demonstrate the position of the Ukrainian people and depict its resistance against the occupier. Ukrainian folklore created during the war aims to raise the morale of Ukrainians and strengthen their moral strength. Folklore novels are a socially significant phenomenon of mass culture.

Keywords: folklore, wartime folklore, genre, image, meme.

Постановка проблеми. У процесі міжкультурної комунікації створюється уявлення в його учасників одне про одного. Однак зовнішні умови міжкультурної комунікації впливають на результат сприйняття «іншого» як чужинця або сусіда, ворога або партнера [Senchylo-Tatlilioglu & Stetsyk; Сенчило-Татліліоглу]. З огляду на складну культурно-історичну ситуацію, що склалася в українському суспільстві, різко змінилося комунікативно-рецептивне ставлення до росіян, що дало поштовх для актуалізації історичної спадщини воєнної тематики та створення нових комунікативних повідомлень, які демонструють дискурс опору в широкому комунікативному просторі українського суспільства.

Протидія агресії відбувається на всіх соціокультурних рівнях життя суспільства, яскраве її вираження здійснюється засобами мови. Національна мова структурує світосприймання етносу, вибудовує неповторну картину світу, унікальні форми мислення, поведінки та сприйняття «іншого» кожним членом суспільства. Життя людей у суспільстві залежить головним чином від їх взаємодії, а отже, комунікації, яка сприяє культурному обміну. В інформаційному суспільстві комунікація займає домінуючі позиції, віртуальна реальність сприймається як особливий культурний простір [Бурлакова, Волш, Сенчило : 42]. Від 24 лютого 2022 року були створені й продовжують з'являтися в комунікативному дискурсі різні образи ворога та форми протидії йому, про що йдеться в наукових розвідках Т. Дячук, С. Литвинської, Н. Сенчило-Татліліоглу, Р. Офіцинського та ін. [Дячук, Литвинська, Сенчило-Татліліоглу; Офіцинський]. Супротив українського народу агресивному зовнішньому впливу актуалізує увагу до народних творів воєнної тематики минулих часів творчості минулого та продукує нові фольклорні образи та жанри, які швидко стають відомими й впізнаваними в соціокультурному просторі.

Ставимо за мету дослідити фольклорну творчість українців двох останніх років, а також проаналізувати фольклорні образи та жанри, що з'явилися у час боротьби українців з окупантом та використовуються всіма сучасними засобами масової комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як правило, передумовою появи нових фольклорних творів є кризові моменти в житті людей. Важкі періоди життя ХХ століття відображалися в мовленнєвому фольклорі українців (наприклад, у стрілецьких та повстанських піснях) [Кузьменко]. Воєнні події дали поштовх для розвитку народної творчості. Усна народна творчість різних жанрів представлена в усіх сучасних формах масової комунікації: ЗМІ, соціальних мережах, інших інтернет-каналах комунікації. Досліджуючи міфологію війни, О. Смержевська зазначає, що

«міфологія війни має кілька векторів. Насамперед, це творення нових міфів та звернення до архетипових образів української культури, до архаїчних пластів нашого світогляду, актуалізованих в умовах повномасштабної війни» [Сморжевська : 108].

Загострилася увага до пісенної історичної спадщини – козацьких, стрілецьких, повстанських пісень. На цьому ґрунті актуалізувалася пам'ять про героїчне минуле, яка дала поштовх до переосмислення й оновлення раніше відомих і популярних сенсів. Зокрема, перша строфа пісні «Ой у лузі червона калина...» у виконанні відомого українського співака, лідера українського гурту «Бумбокс» Андрія Хливиюка за лічені дні стала актуальною не лише для мешканців усіх регіонів України, а й далеко за її межами. Цей факт підкреслює значення фольклорної спадщини й тяжіння народу до свого героїчного минулого, своїх коренів, історичної пам'яті в кризові періоди розвитку суспільства. Пісня «Ой у лузі червона калина...» написана в 1914 році Степаном Чернецьким за мотивами козацької пісні XVII ст. Цю пісню свого часу виконували січові стрільці й воїни УПА, вона стала народною. Повстанська пісня «Нас весна не там зустріла» також по-новому зазвучала після 24 лютого 2022 року:

...Нас весна не там зустріла
І не ті пісні співала.
Ти стріляв із скоростріла,
Я набої подавала... (Нас весна...)

Найбільш поширеними є фольклорні зразки малих жанрів. **Вислови** «Русській военний корабль іди...», «Доброго вечора, ми з України», «Геть з України, москаль некрасівий», «Покладіть насіння собі у кишені», «бандерівське смузі», «тракторні війська» та інші стали широковідомими, крилатими, є символом стійкості українців та символом протистояння і знищення окупантів на рідній землі ЗСУ. Крилаті вислови війни використовуються не

лише у приватній комунікації, а й на бігбордах, футболках, сувенірах, у медіа, піснях і віршах тощо.

Ще одним популярним жанром стали перероблені **приказки**: «Скільки орка не годуй, він на Гаагу дивиться», «Назвався москалем – лізь у мішок», «Ти хотів землі цієї, то тепер змішайся з нею» тощо.

Активно почали з'являтися короткі жартівливі оповіді (**анекдоти**) переважно сатиричного характеру, в яких висміюються окупанти: «Орки, як депозит, чим більше покласти, тим спокійніше майбутнє» або «Снайпер Роман, поставивши в сірій зоні унітаз як приманку, за день вполював 17 орків» тощо. Поширені **персоніфіковані анекдоти** про відомих українських воєначальників: «Коли Залужний ріже цибулю, цибуля плаче!»; «В Україні підтримка Залужного – 102 % . – Звідки взялися 2 % ? – Полонені».

У просторах інтернету трапляються також коротенькі сатиричні пісні – частівки (або дрібушки): «Падав сніг на поріг, було дуже слизько, утікайте москалі, бо Залужний близько».

Вербальна магія у світогляді українців у давнину відігравала важливу роль. Давній фольклор сприяє появі нових творчо осмислених зразків авторської літературної творчості. Прикладом може служити широковідома пісня «Враже» у виконанні Енджі Крейда (авторка слів Людмила Горова), в якій чітко простежуються елементи народного замовляння на смерть ворога. Незважаючи на те що текст авторський, він має у змісті й формі ознаки народного. Функції замовлянь прагматичні, засновані на вірі в силу магичної дії проголошеного слова, їх промовляли для досягнення конкретного результату. У пісні «Враже» ми бачимо слова, спрямовані на знищення ворога, що прийшов на чужу землю. Завдяки персоніфікації природи і звернення до антагоністичних образів зла і добра, акцентується увага на магичній дії слова:

Сію тобі в очі, сію проти ночі.
Буде тобі, враже, так, як Відьма скаже!
Скільки в святу землю впало зерен жита –
Стільки разів буде тебе, враже, вбито!
Скільки, враже, півень вночі кукуріка –
Стільки днів у тебе доживати віка! (Враже)

Зміст кожної строфи акцентований на протистоянні і знищенні ворога через віру в магію слова. Відзначаючи прадавність замовлянь, О. Міллер, зазначає, що вони давніші за молитви. Не замовляння походять від молитов, а навпаки, усі найдавніші пісні молитовного змісту є молитвами, перекладеними на пізнішу мову. Спочатку вони були замовляннями, що ґрунтувалися на впевненості в тому, що ними вороже буде обов'язково заговорене, а корисне приговорене [Міллер за Швидка : 70].

Мовно-стильові особливості ритмомелодики замовлянь також можна помітити в сатиричних висловлюваннях: *«Повітряна тривога – перейди до Таганрога, з Таганрога до Пітера, до бункерного пі...ра»*, або перифраз *«Буде тобі, враже, як Залужний скаже»*.

Також досить популярними є історії про прокляття чи зурочення окупантів *«конотопськими відьмами»*.

Міфотворення як інструментальний ресурс усної народної творчості особливо активізується в кризові моменти і сприяє появі різних фольклорних образів, що виникають на ґрунті реальних подій. Популярними стали фольклорні образи, які з'явилися на основі реальних фактів протистояння окупації, але у свідомості народу вони переосмислені й наділені особливими героїчними рисами. Усім відомі образи *«Привид Києва»*, *«Чорнобаївка»*, *«керамічний півник з Бородянки»*, *«пес Патрон»* тощо. Ці та інші образи через інтернет-комунікацію перетворилися в мему. Р. Офіцинський звертає увагу на те, що красномовним фольклор-

ним набутком став порівняно новий жанр, породжений інформаційно-технологічним прогресом, прискореним розвитком комп'ютерних наук та електронних комунікацій. «Це – мем (смішинка) – зображення, відео, текст, що через інтернет швидко набув усенародної популярності. Його виявами є нетиповий жарт, обмовка політика, карикатура, жест і подібне. Це слово англійською (meme) означає ідею, поведінку, стиль, що поширюється від однієї людини до іншої всіма можливими технічними способами обміну повідомленнями: електронна пошта, месенджер, форум, блог тощо. Описане явище стрімко виборолло право на самостійність зовсім недавно – на початку XXI століття в розважальних цілях, для відволікання уваги, формування громадської думки» [Офіцинський : 394]. Були створені мем про «бавовну», мем «концерт Кобзона», меми «відбій повітряної тривоги», «тракторні війська», «жест доброї волі», «скажи паляниця», «оргія на Щекавиці» тощо. Меми поширюються через засоби інтернет-комунікації та супроводжуються відповідними жартівливими зображеннями.

Висновки. Отже, проаналізовані зразки усної народної творчості, що виникла і набула популярності у воєнний час, свідчать про жанрову різноманітність і потенціал українського фольклору, який словом і образом протистоїть окупанту і підтримує ЗСУ. Серед найбільш поширених жанрів – пісня, анекдот, приказки, меми тощо. Український фольклор воєнного часу має на меті підняття бойового духу і моральної стійкості українського народу для перемоги над ворогом. Фольклорні новотвори є соціально вагомим явищем масової культури, вони продовжують виникати й активно поширюються через засоби масової комунікації. Безсумнівно, ці зразки народної творчості заслуговують на увагу дослідників, оскільки акумулюють у словах та образах досвід боротьби українського народу з окупантом, є джерелом інформації, яка перетворюється в історичну цінність.

Література

- Бурлакова І., Волш О., Сенчило Н. Культура і комунікація: перманентність та симбіоз в історичній ретроспективі. *Соціальні комунікації інформаційного суспільства: теоретичні та прикладні аспекти* : монографія. Київ : Талком, 2020. С. 28–65. URL: <http://doi.org/10.18372/42479> (дата звернення: 05.04.2024).
- Дячук Т. М., Литвинська С. В., Сенчило-Татліліоглу Н. О. Мовотворчість українського народу сьогодні (на прикладі назв актуальних понять). *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. у-ту ім. Івана Франка. 2022. Вип. 57 (1). С. 216–221.
- Кузьменко О. Український воєнний фольклор. *Zaxid.Net*, 19 лютого 2023. URL: https://zaxid.net/ukrayinskiy_vovenniy_folklor_n1558254 (дата звернення: 02.04.2024).
- Офіцинський Р. Воєнний фольклор сучасної України. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*. XIII Міжнар. наук. Інтернет-конф. з україністики. München 03. – 06. November 2022. С. 391–399.
- Сенчило-Татліліоглу Н. Українсько-турецькі міжкультурні комунікації: ретроспектива літературної взаємодії. *Мова та культура у просторі новітніх технологій: проблеми сучасної комунікації* : матеріали VI Міжнар. наук. конф., м. Київ, 23 бер. 2023 р. Київ : Талком, 2023. С. 97–99.
- Сморжевська О. Міфологія війни: мистецькі образи та смисли. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С. 108–114.
- Швидка Н. Магія слова в українських замовляннях. *International scientific and practical conference, Venice, Italy, February 26–27. 2021* С. 70–73. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-039-1-17> (дата звернення: 15.03.2024).
- Senchylo-Tatlilioglu N., Krasnozhon N., Sibruk A., Lytvynska S. & Stetsyk K. Ukrainian-Turkish Literature Relations between the 16th – 20th Centuries. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12 (62). Pp. 115–123. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.62.02.9> (дата звернення: 15.03.2024).

Джерела

- Враже. URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/5450545.html> (дата звернення: 05.04.2024).
- Нас весна не там зустріла... URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/6222491.html> (дата звернення: 05.04.2024).

ТЕРМІНОЗНАВСТВО

Людмила Халіновська

e-mail: lhalinovska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5156-2896>

ОСОБЛИВОСТІ НОМІНАЦІЇ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ У НОВІТНІЙ АВІАЦІЙНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття продовжує низку публікацій автора, присвячених авіаційній термінології української мови. Об'єктом розгляду постають особливості номінації термінів на позначення літальних апаратів. Це, зокрема, багатокомпонентні утворення та терміни-аббревіатури, їх вживання в інтернетному середовищі та медіа. Увагу спрямовано також на нормативний аспект функціонування зазначених номінацій в узуальному мовленні; спостережено тенденцію до поступового витіснення на периферію та пасивізацію неусталених варіантів.

Ключові слова: лексема, словотвір, термін, запозичення, новотвір, номінація, аббревіатура, невнормовані слова.

This article continues a series of the author's publications dedicated to the aviation terminology of the Ukrainian language. The object of consideration is the peculiarities of the nomination of terms for the designation of aircraft. This includes, in particular, multi-component formations and acronym terms – their use in the Internet environment and media. Attention is also focused on the normative aspect of the functioning of these words in colloquial speech; a trend towards the gradual displacement to the periphery and passivation of unstable variants has been observed.

Keywords: vocabulary, lexeme, derivatology, term, borrowing, abbreviation, neologism, nomination, acronym, irregular words.

Постановка проблеми. Під час раптових і загрозованих змін у суспільстві найбільш чутливою до модифікацій та переосмислень є лексика, саме вона швидко реагує на мовні запити. Важливим є дослідження авіаційної лексики, оскільки авіація виконує суттєву роль у захисті нашого неба, а покликання терміна – адекватно позначати відповідне поняття чи предмет (реалію, об'єкт, артефакт). На сьогодні низка термінів на позначення різних видів

літальних апаратів не є усталеною, тому потребує ретельного дослідження та аналізу. **Мета.** Дослідити виникнення (походження) та особливості номінації термінів на позначення літальних апаратів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній авіаційній терміносистемі вагомий сегмент займають запозичені з інших мов, актуалізовані та нововиниклі назви літальних апаратів. Творення таких лексем має певні особливості, адже термінологічна номінація на відміну від загальномовної (часто стихійної, неупорядкованої) є цілеспрямованим творчим процесом, зумовленим взаємодією зовнішніх та внутрішніх мовних чинників. Терміни виникають у професійному та науковому середовищі і вживаються в строго термінологічній функції. Вони утворюються: 1) переосмисленням (термінологізацією) загальноновживаних слів для позначення певного наукового поняття; 2) перенесенням готового терміна з однієї галузі в іншу (ретермінологізація); 3) запозиченням та калькуванням; 4) використанням наявних у мові словотвірних моделей або іншомовних компонентів для творення нових назв; 5) використанням словосполучень для найменування наукових понять (у різних терміносистемах вони становлять 70 % від загальної кількості термінів) [Симоненко].

Для термінологізації певного поняття необхідно вичленувати денотат із реальної дійсності, співвіднести у свідомості з певним об'єктом, тобто приписати йому дефініцію. Є два різновиди термінологізації понять. Перший різновид стосується термінологізації загальноновживаних слів, за якого до наукового обігу залучають уже пізнані людиною денотати, коли виникає потреба уточнити, конкретизувати цей денотат. При цьому частина семантики слова нівелюється або свідомо відкидається. Звідси різна семантична насиченість терміна та загальноновживаного слова: останнє буває багатозначним, а термін утворюється на основі од-

ного із цих значень. Другий різновид науковці / фахівці галузі створюють свідомим конструюванням за усталеними в українській науково-технічній термінології дериваційними моделями.

Частина лексики на позначення літальних апаратів утворена аббревіацією. Поява значної кількості складних синтаксичних структур на позначення певних понять ускладнює та перевантажує мову, робить її менш гнучкою, незручною для спілкування. До того ж, деякі номінації настільки громіздкі, багатокomпонентні, що ними послуговуватися дуже важко. У зв'язку з цим у сучасній мові й діють інтралінгвальні чинники, найважливішими з яких є закон економії мовної енергії, мовних засобів [Стишов : 153]. Однією з основних причин виникнення аббревіатури є потреба в точності, мовленнєвій і графічній економії. Характерною рисою термінологічної аббревіації є те, що вона найчастіше використовується як паралельний варіант багатокomпонентних термінів, які, зазнаючи компресії, утворюють нові слова, не змінюючи значення вихідного терміна.

Упродовж останніх двох років спостерігаємо тенденцію до збільшення кількості авіаційної лексики в повсякденному мовленні. Зокрема, найбільш вживаними є назви безпілотних літальних апаратів (далі – БПЛА), адже *«БПЛА допомагають Україні завдавати ударів по чутливих об'єктах у тилу ворога й збільшувати точність ударів артилерії»* (Українці залучають...). У мовленні паралельно використовують аббревіатури *БПЛА* (безпілотний літальний апарат) і *ДПЛА* (дистанційно пілотовані літальні апарати). Названі скорочення не мають абсолютної синонімії, оскільки відрізняються низкою особливостей. Ще одне часто вживане запозичення з англійської мови *дрон* (англ. *drone* «трутень») позначає універсальний мобільний безпілотний транспортний засіб, який автономно переміщується в просторі (повітря, земна, водна поверхня та під водою). Наприклад, *«дрон* ом *можуть називати крім автономного літального апарату і*

човен, і автомобіль який рухається без безпосереднього керування людиною. Компанія *Boston Dinatix* розробляє цілком антропоморфних та зооморфних роботів-дронів» (Історія появи...). Під абревіатурою *БПЛА* (загальномовне – *безпілотник*) розуміють безпілотний літальний апарат, що пересувається в повітряному просторі автономно, є віддалено керованим людиною-пілотом або запрограмованим на певну послідовність дій. Згадані вище терміни і лексеми активно вживають у медіа, переважно в новинному контенті. У фаховій технічній літературі частіше послуговуються абревіатурою *БАК/БАС* (безпілотний авіаційний комплекс / безпілотна авіаційна система), що позначає технологічно складніший літальний апарат. Скорочення є усталеним та юридично кодифікованим: *«безпілотне повітряне судно, пов'язані з ним пункти дистанційного пілотування (станції наземного керування), необхідні лінії керування і контролю та інші елементи, вказані в затвердженому проекті типу безпілотний авіаційний комплекс. Безпілотний авіаційний комплекс може включати декілька безпілотних літальних апаратів»* [Наказ...]. Абревіатура *БАК* досить активно вживалася протягом першого півріччя воєнного вторгнення. Тоді в медіа це скорочення поєднували із номеном *Bayraktar*. Наприклад, у заголовках: *«В Туреччині до першого польоту готують новий БАК Bayraktar TB-3»* (В Туреччині...) або *«...курс навчання був передбачений контрактом на постачання Bayraktar TB2 й відбувається на навчально-виробничій базі виробника БАК — компанії BaykarMachine»* (Українських військових...).

В узуальному мовленні часто вживаними є лексеми *безпілотник*, *дрон*, *коптер*, остання часто поєднується з термінокомпонентом *мульти-*¹ та числовими компонентами греко-латинського

---

¹ Досить рідко (у фахових публікаціях) поєднується також із антонімічним термінокомпонентом *мікро-* (*нано-*): *«Мікродрони (нанодрони) це практично кишенькові безпілотники розміром з велику комаху»* (Що таке БПЛА).

походження *бі-* (два), *квадро-* (чотири), *гекса-* (шість), *окто-* (вісім). Лексеми *безпілотник*, *дрон*, *коптер* використовують на позначення безпілотних літальних апаратів роторного типу паралельно із синонімічними номінаціями *вертоліт*, *мультиротор*, *мультикоптер*. Перший числовий компонент вказує на кількість гвинтів у літальному апараті: *бікоптер*, *квадрокптер*, *гексакптер* тощо. Наприклад, «Вінницькі артисти передають квадрокптер для бійців повітряної розвідки – на його закупівлю *перерахували свої одnodенний заробіток*» (Вінницькі артисти...). Слова *безпілотник* і *дрон* функціонують як родові назви із загальним значенням вищого рівня конкретизації. Саме вони є найпопулярнішими в мережі та медіа.

Лексема *дрон* має ще й значну словотвірну продуктивність. Так, досить активно застосовують похідні від неї *дронар*, *дронарня*, *дронаріум*, *дронознавство* та неусталені (ненормативні) варіанти *дроновод* і *дронщик*. Останніми зазвичай послуговувалися на початку повномасштабного вторгнення. Зокрема, такий розмовний варіант зафіксований у назві однойменного мальопису «*Дроновод*»² (автори Володимир Кузнецов і Максим Солнцев). В інтернетних медіа згадані лексеми з'являються рідше, наприклад: «*На Харківщині російський “дроновод” допоміг українським прикордонникам виявити ворожу позицію: горе-оператор, запускаючи у розвідку БпЛА, зафіксував на відео і себе, і локацію*» (Прикордонники виявили...); *Дроновод* бригади Скажених псів в ході повітряної розвідки на Авдіївському напрямку виявив і взяв на таран гексакптер противника» (Рожин). Так само рідше використовують і лексему *дронщик*: «*Чому дронщиків називають "очима" підрозділу? <...> В першу чергу це дорозвідка, далі це*

---

² Мальопис (українізований новотвір, раніше *комікс*) розповідає про п'ятнадцятирічного Андрія Покрасу, який на початку війни разом з батьком приєднався до Тероборони на Київщині та допомагав ЗСУ знаходити та знешкоджувати ворожу техніку (Хлопець...).

супровід піхоти, та, звичайно, важливий момент – дрони корегують артилерію (їх називають...).

Серед поширених похідних назв від слова *дрон* натрапляємо на лексеми *дронарня* (майстерня-лабораторія), *дронознавство* (дисципліна), *дронар* (пілот БПЛА), *дронаріум* (навчальний центр для пілотів БПЛА): «*“Дронарня” – лабораторія БПЛА працює як RnD центр з початку активної фази війни проти РФ та зосереджується на розробці і впровадженні нових технологій у сфері безпілотних авіаційних систем»* (Дронарня); *«Школярів будуть навчати надавати медичну допомогу, основам мінної безпеки та орієнтуванню на місцевості, а ще управляти дронами. Пройдуть основи “дронознавства” і педагоги, які й будуть нести знання своїм підопічним»* (Кужненко); *Будь-який випадковий дронар-ентузіаст, який літає на своєму квадрокоптері поблизу лінії фронту в Україні, ризикує стати миттєвою ціллю обстрілу артилерії.* (Війна безпілотників...); *«Dronarium – перший в Україні навчальний центр для пілотів дронів, де випускники отримують: Практичний досвід керування БПЛА в найрізноманітніших умовах; <...> Все це робить наших випускників затребуваними фахівцями як на вітчизняному ринку, так і за кордоном»* (Перший в Україні...).

Висновки. Поширеним і продуктивним способом творення термінів авіаційної галузі є аббревіація, оскільки у професійному мовленні терміни-аббревіатури використовують паралельно з повними назвами. Загальномовне вживання авіаційних аббревіатур характеризується зручністю завдяки своїй стислості й універсальності. Явище запозичання нової лексики авіаційної сфери визначаємо в цілому як позитивну тенденцію, у зв'язку з тим, що такі номінації досить швидко уподібнюються до граматичного ладу української мови та з часом асимілюються.

Література

- Наказ «Про затвердження Правил виконання польотів безпілотними авіаційними комплексами державної авіації України» від 08.12.2016 N 661. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0031-17#Text> (дата звернення: 11.04.2024).
- Симоненко Л. О. Термін. *Українська мова : Енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 682.
- Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ : Вид. центр КНЛУ, 2003. 388 с.

Джерела

- Війна безпілотників... URL: <http://surl.li/suxps> (дата звернення: 11.04.2024).
- Вінницькі артисти передають на фронт квадрокоптер... URL: <http://surl.li/suxip> (дата звернення: 11.04.2024).
- В Туреччині до першого польоту... URL: <http://surl.li/subdq> (дата звернення: 11.04.2024).
- Дронарня. URL: <http://surl.li/suxla> (дата звернення: 11.04.2024).
- Історія появи та розвитку дронів... URL: <http://surl.li/nddna> (дата звернення: 11.04.2024).
- Їх називають «очима» військових підрозділів... URL: <http://surl.li/suxjn> (дата звернення: 11.04.2024).
- Кужненко Є. Як раніше вже не буде: в українських школах... URL: <http://surl.li/suxpm> (дата звернення: 11.04.2024).
- Перший в Україні навчальний центр для пілотів дронів. URL: <http://surl.li/suxpw> (дата звернення: 11.04.2024).
- Прикордонники виявили ворога завдяки «дроноводу»... URL: <http://surl.li/suxiz> (дата звернення: 11.04.2024).
- Рожин Б. Дроновод бригади Скажених псів... URL: <http://surl.li/suxjk> (дата звернення: 11.04.2024).
- Українських військових навчили... URL: <http://surl.li/suxhv> (дата звернення: 11.04.2024).
- Українці залучають штучний інтелект... URL: <http://surl.li/ntgvi> (дата звернення: 11.04.2024).
- Хлопець, що знищив не одну колону... URL: <https://vikna.tv/istorii/rozpovidi/hlopecz-shho-znyshyv-ne-odnu-kolonu-rosijskyh-vijskovyh-istoriya-15-richnogo-pilota-drona-yakuj-dopomagav-zsu/> (дата звернення: 11.04.2024)
- Що таке БПЛА. URL: <http://surl.li/suxiu> (дата звернення: 11.04.2024).

Ігор Загороднюк

e-mail: igor.zagorodniuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

ДЕМІНУТИВИ ТА ФОРМУВАННЯ РІЗНОМАНІТТЯ ТАКСОНОМІЧНИХ НАЗВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЗООНІМЦІ

Узагальнено дослід використання демінутивних форм родових назв для опису таксономічного різноманіття фауни (переважно на прикладі ссавців) і формування пулу зоонімів, на основі яких утворюють видові біномени (напр., *мишка лучна*, = *Micromys minutus*) і формантовані надродові назви (напр., *оленцеві*, = *Tragulidae*). Завдяки формуванню виразних розмірних рядів таксономічні роди представлені як велико-, так і малорозмірними тваринами, що дає простір для поширення демінутивних форм (напр., *мишка* в ряду «*мишка – миша – мишак*», = *Micromys – Mus – Sylvaemus*). Цей варіант зоонімів є не тільки поширеним і доречним, але й важливим для зв'язування назв між собою в ряди подібності, унаслідок чого назва виконує описову функцію.

Ключові слова: природнича термінологія, родові назви, демінутиви, зооніміка.

The experience of using diminutive forms of generic names to describe the taxonomic diversity of fauna (mainly on the example of mammals) and the formation of a pool of zoonyms, on the basis of which species binomials (e.g., *myshka luchna* [literally: 'meadow small mouse'], = *Micromys minutus*) and formatted supra-generic names (e.g., *olentsevi* [literally: 'smallest deer'], = *Tragulidae*) are formed, is summarised. Due to the formation of distinct size ranges, taxonomic genera are also represented by large- and small-sized animals, which gives room for the spread of diminutive forms of zoonames (e.g., *myshka* in the series '*myshka – mysha – myshak*' [literally: 'small mouse – mouse – big mouse'], = *Micromys – Mus – Sylvaemus*). Such a variant of zoonames is not only common and appropriate, but also important for linking names to each other in series of similarities, so that the name has a descriptive function.

Keywords: natural history terminology, generic names, diminutives, zoonomics.

Постановка проблеми. Мова – живий організм, вона не просто розвивається, а диференціюється за галузями, у науковому вжитку формуються словникові бази, важливі для позначення спеціальних термінів, понять, явищ, об'єктів. Серед них – назви таксонів, зокрема й родів тварин. Такі назви відповідно до практики називництва представлені переважно власними уніномі-

нальними термінами у формі іменників без означень (напр., *олень, вивірка, дельфін*). Такі зооназви – основа розвитку і поширення знань про різноманіття природи, у тому числі фауни, і такі знання дуже швидко наростають завдяки не тільки прогресу біологічної систематики, але й розширенню сфер ужитку кожної з мов, збільшенню уваги до об'єктів природи, розвитку музейної справи, розростанню обсягів довідкової і науково-популярної літератури, міжкультурних обмінів тощо [Загороднюк].

Усе це веде до потреб формування пулу спеціальних назв на позначення тих чи інших систематичних груп живого, і наукова лексика часто є стихійним зібранням неологізмів, які є або кальками з інших мов, або асоціативними термінами, або видозмінами вже усталених понять. У зоології цей процес особливо бурхливий, і задачі розвитку словникових назв вимагають значної словотворчості, яка розвивається з певними якщо не законами, то традиціями, включно з наслідуванням наукових (латинських або латинізованих) назв, включно з біноменівацією видових назв та форматуванням назв надродових груп (*миша – мишеві – мишоподібні*), з уникненнями неоднозначностей (*полівка лісова = норця*) та асоціативних назв (*сумчастий ведмідь = коала*), широким залученням благозвучних тубільних назв (*кенгуру, ондатра*).

Особливе місце в таксономії посідає проблематика формування пулу родових назв, які є основою як видових біноменів, так і назв надродових груп, утворених шляхом їх форматування [Фесенко 2007; Загороднюк]. Цей процес відбувається за кількома складовими, з яких головними є пошук або формування українських відповідників до наукових назв нових таксонів – нових як в цілому для науки, так і українського вжитку. Звичайно це супроводжується однією з таких п'яти дій:

1) утворення неологізмів на основі калькування латини, чому особливо сприяє ситуація, коли наукова назва сформована як іменник чоловічого роду II відміни (напр., *Delphinus* → *дельфін*;

Galago → *галаго*) або жіночого роду I відміни (напр., *Ondatra* → *ондатра*, *Saiga* → *сайга*) [Загороднюк, Ємельянов]. Один з останніх прикладів – назва *мустела* (*Mustela*) для роду, в якому кожний вид чи група видів мають власні назви в іменниковій формі (*ласка*, *горностаї*, *тхір*, *норка* тощо); 2) запозичення благозвучних тубільних або їх модифікацій (аж до метатез), численними прикладами чого є назви австралійських сумчастих, що на початках були асоціативними (*коала* для *сумчастих ведмідь*, *бандикут* для *сумчастих борсук*, *намбат* для *сумчастих мурахоїд*); 3) створення «абсолютних» неологізмів, не пов'язаних із вже існуючими назвами (*стрибак* для *Dipus*, *скакун* для *Jaculus*)³; 4) добір назв зі складу синонімічних рядів (пулу «запасних» назв груп, що є у складі місцевої фауни, проте мають стабілізовану номенклатуру (*кріт* – *крет* – *кертциця*); 5) переклади латинських або тубільних назв, часто з видозміною на благозвучні варіанти; фактично, це формування нових слів з новими сенсами (напр., *козуля* для *Capreolus*, *мишка* для *Micromys*).

Остання група заслуговує на окрему увагу, що становить предмет аналізу в цій статті – видозміни вже існуючих назв, почасти на основі найбільш виразних у тварин розмірних рядів, які формуються в складних угрупованнях за принципом «великий – середній – малий» (приклади: *лось* – *олень* – *сарна*, *мишак* – *миша* – *мишка*). Отже, **мета роботи** – узагальнення досвіду і формулювання засад розширення словникової бази зоонімів на позначення таксонів (на прикладі ссавців української і світової фауни, а за потреби й інших груп тварин) та аналіз особливостей

---

³ За [Загороднюк, Ємельянов]; загалом же в теріології для поповнення реєстру назв рекомендовано залучати вже існуючі латину (див. п. 1) або тубільні назви [Загороднюк, Харчук]; словотворення активно практикують орнітологи [Фесенко 2018] та ентомологи [Заморока].

застосування демінутивних суфіксів при формуванні нових таксономічних назв.

Виклад основного матеріалу. Дослідження стосується спеціальних проблем називництва, зокрема формування неологізмів на позначення окремих зоологічних родів на основі вже існуючих зооназв. Ідеться передусім про зменшувальні форми, які несуть не тільки формальне номіналістичне позначення, але й смислове, відображаючи певні властивості інших більш відомих родів, пов'язані з малими розмірами або загалом ювенільними (властивими молодим особинам) станами ознак. За різними тлумаченнями, демінутиви є зменшувальною або пестливою формою слів (від лат. *diminutivum*), утвореною для передачі основного значення слова з відтінком зменшуваності, ніжності, милості; вони широко використовуються як в загальній лексиці, так і в науковій термінології та номенклатурі [Беркешук; Самойлова].

Різноманіття позначень таксонів значною мірою ґрунтується на застосуванні різноманітних форматувань, передусім суфіксації інших відомих назв [Карабута]. Звісно, є явно продуктивні варіанти, серед яких **-иц(я)**, **-ок / -як**, **-івк(а)** (напр., *нориця*, *хом'ячок*, *мишівка*).

1. Засади. Завдяки формуванню виразних розмірних рядів таксономічні роди часто представлені й малорозмірними тваринами (напр., *сарна* в ряду «*лось – олень – сарна*» або *мишка* в ряду «*мишка – миша – мишак*»). На цьому побудована система гільдій тварин як основи організації багатовидових угруповань з диференціацією близьких видів чи родовидів за розмірною компонентою (малий, середній, великий). А враховуючи, що зменшуватися від типової життєвої форми (часто, по суті, типового роду) тварини можуть більшу кількість разів, ніж збільшуватися (ряди на основі співвідношення Хатчинсона), поле вжитку демінутивів зростає.

Одними з важливих засад є визначення підстав для формування демінутивних назв, обрання основи демінутивації з числа відомих родів та вибір суфікса (а ширше – форманта).

Насамперед серед відомих, нехай у суміжних мовах, проте не раз калькованих в українських текстах номенах, можуть бути благозвучні й неасоціативні назви демінутивного типу. Вони не будуть асоціюватися не лише з таксонами, а й з позначеннями молодих особин інших тварин. Так, номен *оленець* (*Tragul*) легко прижився в українській зооніміці. Те саме можна сказати про назви *вовчок* (*Glis*); меншою мірою це стосується назв *хом'ячок* (*Cricetulus*) та *мишка* (*Micromys*). Значною мірою це пов'язано зі штучністю введення таких назв (їхньою «книжністю»), бо вони асоціюються з малечею інших родів, хоч і є калькою з демінутивної латини (*Cricetus* → *Cricetulus*, *Mus* → *Micromys*). У частині випадків назви, навпаки, формувалися спочатку як демінутивні (зокрема, *ховрашок*). Однак є й демінутивні форми назв, в яких повних форм так і не з'явилося, прикладом чого є назва водяних землерійок – *рясоніжка* (*Neomys*); ця назва є цілком «книжною».

Другий критерій – родинність або подібність – є не менш важливим, оскільки назва не лише асоціює з певними описами, але й є характеристикою. Саме тому назву *кертця* з синонімічного ряду *крота* нами запропоновано для ссавця-землерія, що не мав української назви (*Tachyoryctes*). У Закарпатті автор зустрів для позначення мідичь вернакулярну назву *кротики*. Саме на засадах характеристичності сформовані назви *землерійка* (малий *землерій*), *оленець* (дрібний оленеподібний звір), *хом'ячок* (окремий від роду *ховрах* рід гризунів) тощо.

Третій – добір варіанта демінутивації – важливий з огляду на бажане уникнення явних асоціацій з молодими особинами більших видів. Напр., *козуля* не означає *козенятко*, проте *хом'ячок* – не тільки рід (*Cricetulus*), але й маленький (молодий) *хом'як* (*Cricetus*). Те саме стосується *їжачка* (*Hemiechinus*), *мишки*

(*Micromys*) тощо. В інших групах є подібні історії, напр., серед птахів *бугай* (*Botaurus*) і *бугайчик* (*Ixobrychus*), *щур*, *щурка* і *щурик* (останній як назва ластівки берегової, яку тепер вживають і для американського роду *Progne*) [Фесенко 2018]).

2. **Демінутиви як позначення таксонів.** У Правописі (Правопис 2019) порядок наведення статей про суфікси явно не абетковий (див. § 32–34), і можна лише припускати, що цей порядок визначається частотою вжитку, навряд чи притаманністю або якимось рекомендаціями. І, на жаль, не всі поширені в зооніміці суфікси так згадані. У переліку зоонімів, пов'язаних з фауною України або відомими для українськомовної літератури таксонами, є доволі невелика і загалом відмінна система суфіксів демінутивного ряду. Серед них (за абеткою): **-ець** (*баранець*), **-івок(а)** (*мишівка*), **-ик** (*зайчик*, *крілик*), **-к(а)** (*мишка*), **-ок** (*вовчок*, *ховрашок*, *хом'ячок*), **-ул(я)**, **-ульк(а)** (*ліскулька*, *козулька* / *козуля*), **-унчик** (*стрибунчик*⁴).

Серед формантів, що слабо прижилися, є суфікс **-ець**, який в частині випадків сприймається як демінутивний (напр., *баран* – *баранець*). Цей формат дуже просто модифікується в демінутивну форму (*заєць* – *зайчик*). Його походження автор убаचाє у формуванні іменникової форми з прикметника, з використанням формантів **-овц(і)**, **-овець**, **-ець**. Основою є суфікс **-ець**, і філологи здебільшого пов'язують його з людськими спеціалізаціями (напр., *науковці*, *мисливці*) [Михайличенко]), проте він ліг і в основу базового зооніма *сsaveць*. Прикладами вжитку є *китовець* (від *кит*), *жеребець* (від *жерб* = «плід, дитина»), *лінивець* (від *лінивий*), *сліпець* (від *сліпий*), хоча не завжди етимологія очевидна (як, напр., для *заєць*). Щодо останньої назви: її демінутивну форму

---

⁴ По відношенню до ссавців це нетаксономічна назва; за «Словником української мови», пестливе до *стрибун*, як і *стрибунець*, напр., *коник-стрибунець* (СУМ : 766).

зайчик (*Lepusculus*, від *Lepus* = «заєць») тривалий час уживали для роду *Ochotona* («земляні зайці»), який врешті отримав чужорідну назву *пискуха*, або *сіноставець*.

3. Аналіз окремих показових прикладів. Приклади є доволі поширеними. Стосовно фауни України варто згадати такі:

- *Мишка vs миша* – мишка не маленька миша, до певної міри це калька з латини, якою рід *мишка* позначають як *Micromys* (ex *micro* + *mys* = «малесенька миша»). Це один з недавніх зоонімів, оскільки вид *Micromys minutus* довгий час відносили до роду *Mus* (*миша*) і позначали її окремішність тільки в означенні родової назви, як *миша маленька*, *миша малютка*, *миша крихітка*;

- *вовчок vs вовк* (*Canis* non *Glis*); демінутивна версія назви не просто похідна, проте ніяк не родинна, але напевно характеристична: гризун з родини соневих, по-перше, сірого кольору («сірий вовк»), без будь-яких кольорових міток, які є в лісових сонь, а в сховищах, зокрема й синантропних, де його нерідко знаходять, спить, скрутившись «вовчком»;

- *ховрашок vs ховрах* (*Spermophilus*); унікальний випадок формування зооніма в первинній демінутивній формі, без «дорослого» відповідника, що детально розглянуто в окремій праці; за однією з вихідних версій, є місцеві назви *єврах*, *єврашка* та *овражек*, з яких шляхом трансформацій, також і за допомогою приставної приголосної, сформувалася сучасна назва: *ховрашок* → *ховрах*;

- *хом'ячок vs хом'як* (*Cricetus* vs *Cricetulus*); обидва таксони не тільки описані як види роду *Mus*, але й після виокремлення з нього розглядалися як близькородинні; їхні великі відмінності в розмірах тіла тварин послуговували основою для відображення в назві, принаймні з 1920 р. [Шарлемань]; при тому відмінності в назві відображено саме шляхом створення демінутива для дрібнішого виду (а не аугментатива для більшого);

• *їжак vs їжачок (Erinaceus vs Hemiechinus)* – назви двох умовно близьких рядів, представлених у місцевій фауні, яких тривалий час вважали одним родом – *Erinaceus*; диференціація родових вернакулярних назв запропонована з урахуванням задач ведення баз даних і каталогів, і назва *їжачок* сформована відповідно до розмірних особливостей цих істот;

• *крізь vs кролик (Oryctolagus vs Sylvilagus)* – дві конкуруючі назви, які використовували для диких форм кроля європейського; їхня диференціація запропонована з огляду на сталий таксономічний поділ названих родів і у зв'язку з малими розмірами видів *Sylvilagus* лише нещодавно [Загороднюк, Ємельянов].

4. «Відтинки» віддаленої демінутивності. Найбільш продуктивний формант – **-івк(а)**; він несе ознаки витонченості, малості, прикладами чого є назви *мишівка*, *полівка*; широко вживаний в орнітологічних назвах, як-от *ластівка* або *тинівка*).

Псевдодемінутиви виникають при перетворенні прикметникових означень на іменники, коли змістове навантаження стає не основним значенням, а відтинком. Прикладом є назва «полівка», яка пройшла непростий ряд трансформацій одночасно наукової назви, вернакулярної назви та зміни (зростання) рангів: основними етапами таких змін були *миша польова* → *полівка* з відповідними змінами а латині *Mus arvalis* → *Microtus* (що включає декілька десятків видів, включно з *Microtus arvalis* [sensu stricto]). Аналогічно було з номеном *мишівка*, але трансформація цієї української назви стосувалася зміни не означення, а родової назви: *Mus betulinus* → *Sicista betulina*» = *миша березова* → *мишівка лісова*. Відмінність полягає в тому, що назва *полівка* походить від прикметника *польова*, позаяк назва *мишівка* походить від іменника *миша*. Тому частина таких формантів не має ознак демінутивації.

Варіантами демінутивації є видозміни з використанням різних суфіксів, як-от **-ець**, **-ул-** / **-ол-**, **-ун-**, **-чик-** (останній є відпо-

відником до латинського зменшувального **-olus**): *олень* → *оле-нець*, *коза* → *козуля*, *стрибун* → *стрибунець* → *стрибунчик*.

5. Аугментативи та ряди назв.

Існує низка протилежних за значенням способів форматування родових назв, які посилюють розмірну більшість, «брутальність» об'єкта. Це використання суфіксів **-ак** (*мишак*, *бабак*), **-иц(я)** (*куниця*, *лисиця*), тобто подовження назви, яке «нарощує» розміри, й одночасно такий суфікс може бути формантом, що позначає стать (*левиця*, *буйволиця*) або виразну особливість (*нічниця*, *мідиця*). Посилена, експресивна назва може характеризувати не тільки загальні розміри, але й розміри окремих частин: *вухань* (рід *Plecotus*), *їжачок вухастий* (*Hemiechinus auritus*). Виникає така форма насамперед при формуванні іменників з прикметників: *зубастий* – *зубатець* – *зубань*, *зубатка*, *вухатий* – *вухастий* – *вухатець*, *вухань* (назви *вухастий* [їжачок] і *вухань* [кажан] відомі для ссавців).

Важливим аспектом є формування рядів назв, які в низці випадків вказують на особливості об'єктів, зокрема на їхні місця в розмірному ряду цілісної групи (окремі нотатки див. вище).

Прикладами є:

- варіанти терміна «вовк»: *вовкулака* – *вовк* – *вовчок* (і практично ніколи *вовчок* на позначення вовчат як малюків *вовка*);
- варіанти терміна «миша»: *мишак* – *миша* – *мишка* – *мишівка* (довгий час ряд не був розвиненим і базовою був номен *миша* з доволі рідкісним до пори номеном *мишівка*, слідом, уже в 1990-х було введено в обіг *мишак* і слідом – *мишка*; останнє за аналогіями до *хом'ячка* тощо);
- варіанти терміна «коза»: *коза* – *козуля* – *козиця* (одні з найдавніших зоонімів і загалом природничих назв, оскільки почина-

ються на *ко-* (достаток)⁵; примітно, що номен *козуля* напевно увійшов доволі пізно і є калькою з лат. *Capreolus* (*Capra* + *olus*), що дослівно означає «кізочка», а первинно запропоновано (Ліннеєм) як означення для дрібного оленя, як *Cervus capreolus* = *олень козулистий, олень-козулька* [Загороднюк, Харчук];

- варіанти терміна «*кріт*»: *кріт* – *крет* – *кертиця* (останні дві назви – найдавніші, дотепер поширені в Закарпатті, етимологічно пов'язані з позначенням садків або присадибних ділянок, в яких ці тварини мешкають; назву *кертиця* – як незадіяну у вжитку запропоновано для іншого роду землерійв, *Tachyoryctes*);

- варіанти терміна «*олень*»: *олень* – *оленець* – родина *оленцеві* (Tragulidae) (*оленці* – далекі від *оленів* за родинністю та географією, проте вони з ряду оленеподібних і для непосвячених є мікрокопіями оленів (важать до 4,5 кг); їхня назва – з розряду «книжних», наявна, зокрема, в академічному зоологічному словнику [Маркевич]);

- варіанти терміна «*сліпця*»: *сліпець* – *сліпак* – *сліпачок* – *сліпушок* – *сліпунець* (перші дві назви для одного роду, хоча й зі спробою їх розвести в різні роди / підроди *Spalax* / *Nannospalax*, а наступні три демінутивні – як назви одного роду, *Ellobius*). При цьому повсюдно в Україні поширена утворена на основі *сліп-* тільки назва *сліпець* [Коробченко], але так склалося історично, що в науковій літературі закріпилася назва *сліпак*, попри те, що для тварин її, по суті, ніде не вживають; латинська основа *Spalax* має подібну етимологію [Коробченко, Загороднюк]. Назву *сліпак*, очевидно, привнесли саме науковці, оскільки сліпаків часто називають інакше – *земське (зінське) щеня* або *кріт*;

---

⁵ Семантичне навантаження початкового *ко-* – авторська розробка, пов'язана з поширенням таких назв на живі істоти та неживі предмети, що оточують людину і маркують достаток, добробут, успішне господарство; у переліку – *коза, корова, корито, копито, коровай, комин*.

• варіанти терміна «хом'як»: *хом'ячок* – (середній) *хом'як* – *хом'як* (про *Cricetulus* – *Mesocricetus* – *Cricetus*) – вернакулярні назви цілком калькують латину й, однозначно, окрім базової, є штучними, «книжними», з них перша, демінутивна – *хом'ячок* = *Cricetulus* – увійшла в ужиток і стала популярною, а «середня» не прижилася, і види *Mesocricetus* називають *хом'як*;

• приклади коротких рядів за участі демінутивних форм зооназв: *їжак* (*Erinaceus*) – *їжачок* (*Hemiechinus*); *кріль* (*Oryctolagus*) – *кролик* (*Sylvilagus*); *тушкан* (*Allactaga*) – *тушканчик* (*Pygeretmus*).

Очевидно, що демінутиви можуть бути й нетаксономічними, як-от *коник гуцульський* або *польський* (як дрібнорозмірна раса свійського коня), а бувають доволі відносними: напр., *морський котик* (*Arctocephalus*) явно більший (до 200 кг) за будь-яких «справжніх» котових (Felidae), проте відносно інших морських ссавців – не такий і великий.

Обговорення. Ідеться принаймні про три галузі, в яких є потреба в переліках зооназв як назв об'єктів спеціальної уваги: 1) розвиток колекцій та експозицій, у тому числі й живих, що вимагають позначень (етикетки, каталоги, просвіта); 2) розширення загальних знань та розвиток літератури (довідники, підручники, описи чужоземної природи, відеоматеріали); 3) поява нових чужорідних видів, карантинних видів, полемохорів, інтродуцентів тощо (зокрема видів, включених у додатки до міжнародних угод, які присвячені охороні та використанню тваринного світу). Ці задачі не втрачатимуть актуальності безкінечно довго з огляду на процеси розвитку природничих знань і мови (словникової бази).

• **Перспективи демінутивації.** Розширення переліків українських таксономічних назв може йти дуже різними шляхами, водночас очевидно, що формування рядів назв, відмінних за формантами, але зі спільним або подібним коренем, слугує кращій характеристиці матеріалу. Прив'язка до розмірних рядів зручна

при описах видів одного роду (напр., *вечірниця велика, звичайна і мала*), і загалом тільки у фауні України за переліком 2012 року є вісім видів з означенням «малий» та п'ять з означенням «великий» та один «велетенський». Дещо ускладнена така прив'язка до розмірів при формуванні реєстрів родових назв (тобто іменників), що часом долають через додавання означення «малий» до суміжних родових назв, напр., «малий сліпак» для *Nannospalax*. У зоологічному словнику таких сім [Маркевич], але жодного теріологічного. Проте тільки тут наведено вісім демінутивованих родових назв для ссавців – *хом'ячок, мишка, мишівка, сліпачок, оленець, їжачок, кролик, тушканчик*⁶.

Демінутивні родові назви важливі для зв'язування різних назв таксонів у певні ряди родинності або подібності, завдяки чому такі назви виконують додаткову описову функцію.

• **Продуктивні та непродуктивні.** Існують більш поширені і більш рідкісні варіанти форматування, що можна пояснити як милозвучністю, так і конотаційними навантаженнями. Напр., формант **-ець** нерідко звучить як незмінна або непереможна риса (*сліпонець, ссавець*), хоча в ньому й можуть бути наявні ознаки демінутивності (напр., *баранець, оленець*). Щодо форманта **-уш-**, то він не часто приживається, зокрема й через його непритаманність українській мові, про що автор не раз чув дорікання від колег. Саме тому відбулася заміна назви *сліпушок* на *сліпачок* (див. вище). Маю зауважити, що ніхто не заперечує побудовані на основі **-шук-** номени *мишка, ховрашок* тощо.

Демінутивні форми нерідко легко сприймаються не стільки при використанні вже існуючих родинних назв (*кріль – кролик*), скільки при віддалених асоціаціях (*баранець, бичок, вовчок, котик, козуля, ліскулька*), і цю особливість важливо враховувати під

---

⁶ Вінцем демінутивності можна вважати іхтіологічну родову назву *бичок-цуцик (Proterorhinus)* [Маркевич : 155].

час формування переліків назв для неназваних таксонів. Така асоціативність не є надмірною (як у випадку численних «сумчастих» – мишей, борсуків, кротів, вовків), вона дає однослівну конструкцію (уніномінальну) і не повторює протоназви. У такому випадку демінутивні суфікси можуть бути будь-якими.

• **Форматування з чергуваннями.** За сучасним Правописом (Правопис2019), суфіксам присвячено три параграфи, у тому числі один – іменниковим суфіксам (13 груп). У переліках є типові форми (напр., на **-ок, -ець**), проте не завжди ясно, як інтерпретувати приклади з чергуванням літер кореня (напр., *ховрах* – *ховрашок*). Правопис не регламентує переваги для тих чи інших варіантів. Прикладом є формування назви підземних гризунів роду *Ellobius*, асоційованої з іншим землерієм, – *сліпаком*: чи вживати *сліпунець*, *сліпушок* чи *сліпачок*? Попри таке різноманіття позначень, автор надає перевагу номену «*сліпачок*».

• **Очікувані розширення місцевих фаун** (вселенці, інтродукенти). Темпи вселення набувають надзвичайних масштабів у зв'язку зі змінами природи, руйнуваннями природних бар'єрів, розвитком транспорту, залученнями в культуру (і втечами з культури), навмисними і випадковими інтродукціями. Це все принаймні приводи для формування власних вернакулярних назв, важливих як для опису складу і змін біоти, так і розвитку системи заходів для їх контролю і регуляції чисельності. Тому потреба у формуванні власних назв буде постійною, по суті, безкінечною, як і процеси пізнання та процеси динаміки біоти.

• **Потреби словникової бази** є обмеженими. Це питання докладно розглянуто автором окремо [Загороднюк], проте знову важливо наголосити – формування зооназв на основі будь-яких закономірностей або можливостей використання іншомовних позначень не має ставати самоціллю. Дуже дивно виглядає «потреба» назвати українською всі 10,5 тис. видів і 2 тис. родів птахів світової фауни, коли одним довідником [Фесенко 2018] збіль-

шено словникову базу на понад 10 %. Важко уявити наслідки подібної активності ентомологів чи мікробіологів. Значно доцільніше вводити в обіг назви тих таксонів, які є або можуть бути предметом особливої уваги, як це запропоновано нещодавно для однієї з примітних груп комах – жуків-вусачів, для яких впорядковано списки місцевої фауни «та деяких екзотів» [Заморока]. Демінутивні форми є компромісом, оскільки лише трансформують вже відомі назви⁷. Проте, при застосуванні демінутивів до родових назв варто пам'ятати про можливі неоднозначності внаслідок виникнення неправильної інтерпретації таких зоонімів, формально не відмінних від позначень молодих особин інших видів.

Загальні рекомендації. Загальною рекомендацією для всіх випадків, коли матеріалу для запозичень бракує або калька з наукових назв неблагозвучна, є утворення демінутивів від назв споріднених таксонів, з використанням таких формантів, як *-оля / -ул(я), -ець / -иц(я), -ушк(а) / -ушок / -ок, -івк(а) / -івець / -івчик*.

Використовуючи засоби демінутивності, завжди бажано звертати увагу на те, щоб такі форми не були повними і загальновищезаними відповідниками вікових стадій тих чи інших видів (напр., *лисичка* vs *лисень*). Через цю особливість нерідко демінутиви стають зручними при використанні віддаленої подібності (*вовк* vs *вовчок*, *кіт* vs *котик*, *миша* vs *мишівка*), яка в такому випадку виступає в ролі асоціативної назви до видів, без формування асоціацій з віковими стадіями інших тварин.

Висновки. Демінутивні форми зооназв є продуктивними для позначення родинних або морфологічно чи екологічно подібних родів відносно більш відомих таксонів.

---

⁷ Тобто слова з новими коренями, як-от придумані для екзотичних птахів, яких сотні й тисячі: *війчик, зебринка, іскринка, смолярник, цитринка* тощо. Навряд чи ці новотвори будуть кимось ужиті в найближчій перспективі.

Нерідко вони є «книжними», сформованими на основі відповідних наукових назв і є їхнім перекладом (напр., *хом'ячок* – *Cricetulus*, *козуля* – *Capreolus*, *мишка* – *Micromys*). Проте в частині випадків вони формуються без недемінутованих аналогів (*ховрашок*, *суслик*), які з'являються лише згодом (*ховрах*, *сусел*).

Демінутивні форми зооназв часто мають додаткову функцію – описову, завдяки чому є зручними для опису біорізноманіття і презентації відомостей про нього (*оленець*, *мишівка*). Демінутивні форми полегшують сприйняття нових знань про біологічне різноманіття, і тому такі назви є зручними для просвіти і дидактичних практик, зокрема в природничому музеєзнавстві та при вивченні мови іноземцями.

Література

- Беркешук І. С. Демінутиви та аугментативи – виразники українського менталітету. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державно-педагогічного університету*. 2016. Вип. 14. С. 20–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2016_14_5 (дата звернення: 25.03.2024).
- Загороднюк І. Особливості називництва хребетних тварин в українському науковому вжитку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Біологія»*. 2023. Вип. 54. С. 44–64. URL: <https://doi.org/10.32782/1998-6475.2023.54.44-64> (дата звернення: 25.03.2024).
- Загороднюк І. В., Смельянов І. Г. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2012. Т. 10. С. 5–30. URL: <http://terioshkola.org.ua/library/review/zag-2012-mamukr-checklist.pdf> (дата звернення: 25.03.2024).
- Загороднюк І., Харчук С. Українська зооніміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2017. Т. 15. С. 37–66. URL: <http://doi.org/10.15407/vnm.2017.15.037> (дата звернення: 25.03.2024).
- Заморока А. М. Пропозиції щодо уніфікації і застосування національної номенклатури найменувань скрипунових (Coleoptera: Cerambycidae) із фауни України та деяких екзотів. *Наукові записки Державного природознавчого музею*. 2022. Т. 38. С. 207–218. URL: <http://dx.doi.org/10.36885/nzdpm.2022.38.207-218> (дата звернення: 25.03.2024).
- Карабута О. П. Морфемна будова зооназв. *Південний архів. Філологічні науки* : зб. наук. праць. Херсон, 2003. Вип. 21. С. 63–67. URL: https://sehrg.at.ua/_ld/0/20_morfemna_budova.pdf (дата звернення: 25.03.2024).

- Коробченко М. Місцеві назви гризунів роду *Spalax* на сході України: зінське щеня, сліпець, сліпак, кріт. *Дослідження ссавців степових регіонів*. Луганськ ; Київ, 2015. С. 105–111. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 9). URL: <http://terioshkola.org.ua/library/nt9-steppefauna/nt9-24-korobchenko-spalaxname.pdf> (дата звернення: 25.03.2024).
- Коробченко М. А., Загороднюк І. В. Назви сліпаків (*Spalacidae*) фауни України: наукові й українські. *Проблеми вивчення й охорони тваринного світу у природних і антропогенних екосистемах* / ред. І. В. Скільський, Н. А. Смірнов. Чернівці : ДрукАрт, 2010. С. 229–238. URL: <https://www.researchgate.net/publication/380270892> (дата звернення: 25.03.2024).
- Маркевич О. П. Номенклатура. *Маркевич О. П., Татарко К. І. Російсько-українсько-латинський зоологічний словник: термінологія і номенклатура*. Київ : Наук. думка, 1983. С. 144–274.
- Михайличенко Н. Є. До історії розвитку та дослідження форманта -ець. *Наукові праці*. Серія: Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Т. 119. Вип. 106. С. 45–50. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/movoznavstvo/2010/119-106-10.pdf> (дата звернення: 25.03.2024).
- Самойлова І. Зменшувальні форми слів в українській мові: параметри лексикографічного опису. *Лексикографічний бюлетень* : зб. наук. праць / Ін-т укр. мови НАН України. Київ, 2018. Ви. 27. С. 19–29. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/185524> (дата звернення: 25.03.2024).
- Фесенко Г. В. *Вітчизняна номенклатура птахів світу*. Кривий Ріг : Д. О. Чернявський, Діонат, 2018. С. 580.
- Фесенко Г. Форми українських назв родового рівня в класифікації птахів фауни України. *Вісник Львівського університету*. Серія біологічна. 2007. Вип. 43. С. 3–12.
- Шарлемань М. *Звірі України. Короткий poradnik до визначення, збирання та спостереження ссавців України*. Київ : Вукоопспілка, 1920. С. 1–82. URL: <http://terioshkola.org.ua/library/classic/charlemagne-1920.pdf> (дата звернення: 25.03.2024).

Умовні скорочення

- Правопис2019 – Український правопис / ред. Є. І. Мазніченко та ін. ; НАН України. Київ : Наук. думка, 2019. 390 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (дата звернення: 25.03.2024).
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1978. Т. IX. 916 с.

Євгенія Яблонівська-Грищенко
boryviter2@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2594-4943>

УКРАЇНЬСЬКА БІОАКУСТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ОРНІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті зібрано біоакустичну орнітологічну термінологію, що використовується в україномовних публікаціях. Уточнено визначення термінів, вказано англійські відповідники українських термінів. Надано розподіл термінології по блоках: загальна термінологія, опис фізичних параметрів звукових сигналів, опис типів звуків за способом утворення, опис типів звуків та звукових комунікацій у поведінковому контексті, будова пісні співочих птахів, просторова (географічна) структура комплексів звукових сигналів, часова структура комплексів звукових сигналів.

Ключові слова: біоакустика, орнітологія, термінологія.

The article collects bioacoustic ornithological terminology used in Ukrainian-language publications, with definitions. English equivalents of Ukrainian terms are also indicated. The distribution of terminology by blocks is provided: general terminology, description of physical parameters of sound signals, description of types of sounds by the method of formation, description of types of sounds and sound communications in a behavioral context, song structure of songbirds, spatial (geographical) structure of sound signal complexes, temporal structure of sound complexes signals.

Keywords: bioacoustics, ornithology, terminology.

Постановка проблеми. Біоакустика є одним із важливих напрямків орнітологічних досліджень у світі. В Україні у цій сфері працюють лише окремі спеціалісти, проте в останні роки інтерес до такої тематики зростає. Тому зараз виникає необхідність систематизувати українську біоакустичну термінологію, поки не виникло значних різночитань та дублювання термінів при збільшенні кількості авторів. Також необхідно визначитися з відповідністю англійській термінології, оскільки переважна більшість публікацій представлена саме на англійськомовних ресурсах.

Біоакустична орнітологічна термінологія суттєво відрізняється від такої в інших галузях зоології, оскільки у птахів звукова комунікація має складну структуру. Тому вона потребує

опису не тільки і не стільки за допомогою сталих фізичних термінів, але й мовознавчих, інколи музичних тощо. Саме чітка прив'язка термінів до певних явищ та узгодження з англомовною термінологією дозволяє уникнути двозначності та суб'єктивності при описі тих чи інших біоакустичних феноменів.

В англомовних виданнях біоакустична термінологія формувалася протягом більше ніж століття. Є деякі узагальнюючі роботи по певних напрямках біоакустичних досліджень з точними визначеннями, яким вже майже півстоліття (наприклад, [Baptista]). Розвивалася й російськомовна термінологія. У той же час, в Україні дослідження співу на сучасному рівні проводяться трохи більше двадцяти років. Тому термінологія фактично створюється з нуля, за винятком найбільш поширених термінів, які використовуються при описі птахів загалом (пісня, крик тривоги, позивка тощо). При її розробці ми спиралися переважно на використання або усталених термінів, або слів, притаманних українській мові, з мінімумом калькування російської та англійської мов.

Мета даної роботи – представити ряд українських біоакустичних термінів, які використовуються в орнітологічних дослідженнях, для максимального уникнення термінологічної плутанини, а також встановити відповідність пропонованих термінів англійським.

Матеріал і методи. Під час роботи було використано українську термінологію, яку вживали в публікаціях останніх 25 років. Для цього було вибрано терміни з тієї досить невеликої підбірки суто біоакустичних україномовних робіт, що вийшли за цей період (у першу чергу – [Яблоновська-Грищенко 2008]). Саме в них цілий ряд термінів було використано вперше.

Відповідність українських термінів англійським було встановлено на основі аналізу 950 англомовних джерел. Загалом, використання кожного англомовного терміна, окрім кількох запро-

понованих нами на основі оригінальних розробок, можна підтвердити посиланням на цілий ряд публікацій, але це переважно б публікацію, і не є доцільним, оскільки вони є загальноживаними.

Результати та обговорення. Біоакустичну орнітологічну термінологію можна розділити на кілька блоків: загальна термінологія, опис фізичних параметрів звукових сигналів, опис типів звуків за способом утворення, опис типів звуків та звукових комунікацій у поведінковому контексті, будова пісні співочих птахів, просторова (географічна) структура комплексів звукових сигналів, часова структура комплексів звукових сигналів.

Нижче наводимо описи в такому форматі: термін, його англійський відповідник, визначення, можливі синоніми. Звичайно, це не повна вибірка, але, принаймні, ті терміни, які активно використовуються в українських біоакустичних дослідженнях. Для деяких термінів точних англійських відповідників не було знайдено.

I. Загальна термінологія.

Біоакустика (англ. *bioacoustics*) – галузь зоології (у даному випадку орнітології), що вивчає звукові комунікації тварин (птахів).

Звуковий сигнал (англ. *sound*) – звук, що його птах видає задля використання в комунікації (як внутрішньовидовій, так і міжвидовій).

Звукова взаємодія (англ. *vocal interaction*) – комунікація між птахами з використанням звукових сигналів. У цьому контексті вживають також термінологічне словосполучення «звукова комунікація» (англ. *acoustic communication, vocal communication*).

Запис (англ. *recording*) – фіксація звукового сигналу записуючим пристроєм для подальшого аналізу.

Автоматичне визначення виду (англ. *automated bioacoustic identification*) – технологія розпізнавання звукових сигналів, притаманних різним видам, та їх визначення в автоматичному режимі. Поки що дає значну похибку, особливо у випадку видів зі складними звуковими сигналами, та імітаторів, що використовують у пісні сигнали інших видів.

II. Термінологія опису фізичних параметрів звукових сигналів.

Для опису фізичних параметрів звукових сигналів використовують загальноприйняту фізичну термінологію.

Тривалість звуку (англ. *sound duration*), з вимірюванням в секундах або мілісекундах.

Частота звуку (англ. *sound frequency*), з вимірюванням в герцах або кілогерцах.

Сила звуку (англ. *sound pressure*), з вимірюванням в децибелах.

Сонограма (англ. *sonogram, spectrogram*) – графічне відображення параметрів звуку в системі координат час, частота, сила звуку.

Осцилограма (англ. *oscillogram*) – графічне відображення параметрів звуку в системі координат час, сила звуку.

Базова частота (англ. *base frequency*) – найнижча частота звукового сигналу птаха.

III. Термінологія опису типів звуків за способом утворення.

Вокалізація (англ. *vocalization*) – будь-який звуковий сигнал, який птах видає, використовуючи голосовий апарат.

Крик (англ. *call*) – простий сигнал, який складається з мінімальної кількості елементів. Термін використовується для опису звуків неспівочих птахів, а також для ряду сигналів співочих птахів (контактний сигнал, крик тривоги тощо).

Сичання (англ. *hissing*) – різкий широкоспектровий (шумовий) звук, який найчастіше позначає погрозу.

Спів (англ. *singing*) – складна територіальна звукова сигнальна поведінка співочих птахів (виконання комплексу пісень), призначена для маркування території, її захисту від конкуренції та приваблювання самиці.

Свист (*свистовий елемент*) (англ. *whistle*) – елемент, що є окремим свистовим звуком або комплексом свистових звуків, які звучать послідовно. На сонограмі виглядає як окрема лінія або група послідовно розташованих ліній.

Гармоніка (англ. *гармоніковий елемент*) – елемент, утворений комплексом тонових звуків, які звучать одночасно (як акорд). На сонограмі виглядає як група ліній, розташованих щільно одна над одною.

Трель (англ. *trill, buzz, vibrato*) – елемент, що є комплексом з переважанням трелевих (тріскотливих) звуків. На сонограмі виглядає як щітка.

Механічні звуки (англ. *mechanical sounds, non-vocal sounds*) – звукові сигнали, які видаються птахами без використання голосового апарату.

Барабаний дріб (англ. *drumming*) – звукові сигнали дятлів, що замінюють спів, серії ударів дзьобом по твердій поверхні.

Клацання дзьобом (англ. *clicking*) – короткі сигнали, які утворюються від різкого удару наддзьобка та піддзьобка. Сигнал загрози або тривоги.

Клекіт (англ. *bill-clattering*) – серії удару наддзьобка та піддзьобка в лелек.

Мекання (бекаса) (англ. *drumming, bleating, winnowing*) – звук від вібрації хвостових пер бекаса у польоті.

IV. Термінологія опису типів звуків у поведінковому контексті.

Звукова поведінка (англ. *vocal behaviour*) – поведінка птахів, пов'язана з виданням звукових сигналів, сприйняттям і відповіддю на них.

Пісенна активність (англ. *singing activity*) – активність птаха або групи птахів, пов'язаних з виконанням пісні.

Індивідуальні маркерні сигнали (англ. *individually distinctive calls*) – сигнали або елементи пісні, що мають певні особливості, які дозволяють за звуком визначити конкретну особину.

Контактний сигнал (англ. *contact call*) – сигнал, притаманний птахам, які взаємодіють між собою, але не пов'язаний з виконанням пісні. Часто під контактним сигналом розуміють звуки, які видають птахи у зграях або на гніздовій території за умови, що вони знаходяться неподалік один одного. Як правило, це досить короткі і не дуже голосні звуки, що передають інформацію на кшталт «я тут».

Позивка (англ. *call*) – сигнал, яким птахи маркують своє місце перебування, претензії на територію, але не пов'язані з пісенною активністю. Використовується також термін «**поклик**». Для окремих видів позивки мають специфічні назви. Наприклад, для зяблика – **дощовий крик** (англ. *rain-call*). Для цього сигналу використовується також звуконаслідувальна назва «**рюміння**». Проте в російськомовній літературі ця назва є основною. Відмовлятися від терміна «**рюміння**» через це не варто, але слід враховувати, що рюміння – це лише один із як мінімум чотирьох варіантів дощового крику, які відмічені на території України [Tsvelikh, Yablonovska-Grishchenko].

Випрошування (англ. *begging vocalization*) – звукові сигнали пташенят під час випрошування їжі в дорослих, а також сигнали самиці, яка імітує сигнали пташенят під час шлюбних ігор.

Крик тривоги (англ. *alarm call*) – сигнал, який птах подає в разі небезпеки. Як правило, гучний, різкий звук. Сигнал є міжвидовим – птахи інших видів реагують на нього.

Пісня (англ. *song*) – комплекс звуків, поєднаних між собою в єдину структуру, який використовується як сигнал співочих птахів, призначений для маркування території, її захисту від конкуренції та приваблювання самиці.

Репертуар (англ. *repertoire*) – набір типів пісень, що їх виконує окремий птах.

Переключка (англ. *vocal interaction*) – така пісенна взаємодія між птахами, коли на спів одного птаха відповідає інший, причому відповідь відбувається швидко після співу першого птаха.

Підстройка (англ. *adjusting singing*) – використання птахом виду з обмеженим репертуаром чітко детермінованих пісень для пісенної комунікації з птахами інших видів таких типів пісень, що найбільш подібні до пісень виду, з яким відбувається комунікація.

Імітація (англ. *acoustic mimicry*) – використання птахом у пісні елементів або фрагментів пісень інших видів птахів, інших тварин, сторонніх звуків.

Пісенна дуель (англ. *vocal duel, song duel*) – такий варіант переключки, при якому птах примушує суперника припинити спів, співаючи у той же час, коли й суперник, з незначним зміщенням у часі по відношенню до початку його пісні.

V. Термінологія опису будови пісні співочих птахів.

Структура пісні (англ. *song structure*) – послідовність елементів у пісні, притаманна даному виду птахів, даному типу пісні тощо.

Тип пісні (англ. *song type*) – це послідовність елементів, об'єднаних у характерну для пісні даного виду структуру, що чітко відрізняється від інших подібних послідовностей і не

змінюється або майже не змінюється при виконанні різними птахами.

Елемент (нота) (англ. *element, syllable, note*) – чітко відокремлена від інших частина пісні, яка є основою для утворення строфи, причому у строфі може бути як кілька однакових елементів, так і один-єдиний елемент.

Субелемент (англ. *sub-element*) – окремий звук, який є складовою частиною елемента. Субелементи звучать з інтервалом, значно меншим, ніж той, що відокремлює елементи. Чітко вирізняється на сонограмі.

Строфа (англ. *phrase*) – 1) послідовність кількох однакових повторюваних елементів, 2) окремий елемент, що структурно відокремлюються від інших частин пісні. Можлива також і калька з англійської – **фраза**. У російських роботах часто використовується термін «колєно», який не варто копіювати через його беззмістовність з точки зору біоакустики. До того ж він повністю перекривається значеннями термінів «строфа» та «елемент».

Вставковий елемент (англ. *inserted element*) – одиничний елемент, який знаходиться між двома строфами. Може представляти собою зачаток або редуковану форму строфи. Зустрічається далеко не в усіх типах пісень.

Передрозчерк (передрозчерковий елемент) (англ. *pre-flourish*) – передостанній поодинокий (або два передостанні поодинокі) елемент пісні зяблика.

Розчерк (англ. *flourish*) – останній елемент пісні зяблика, який звучить після такого ж інтервалу, що й інші елементи пісні. Після нього з інтервалом більшим, ніж між елементами пісні, може слідувати післяпісенний кінцевий елемент «**kit**», який також може використовуватись як маркер закінчення пісні.

Формула елемента (англ. *element formula*) – це послідовний опис всіх субелементів, які зустрічаються в елементі, у вигляді пе-

перахунку літерних позначень усіх особливих рис субелемента, що описані чітко й однозначно за системою опису елементів по епітетах, по одному позначенню з кожної групи епітетів у таблиці для кожної риси субелемента, при використанні напівкількісного методу аналізу звукових сигналів (*semi-quantitative method of song similarity analysis*. – Див.: [Yablonovska-Grishchenko]).

Формула пісні (англ. *song formula*) – послідовний запис всіх елементів, які зустрічаються в пісні, у вигляді перерахунку літерно-цифрових позначень усіх елементів пісні, що описані чітко і однозначно (назва елемента відносить його до тієї чи іншої групи), по одному позначенню для кожної фрази, при використанні напівкількісного методу аналізу звукових сигналів (англ. *semi-quantitative method of song similarity analysis*) [Yablonovska-Grishchenko].

VI. Термінологія опису просторової (географічної) структури комплексів звукових сигналів.

Пісенний комплекс (англ. *song complex*) – набір типів пісень, який зустрічається в даного виду на певній території, від території парцели до території розповсюдження виду, залежно від контексту. Можна говорити про пісенний комплекс певної локації (наприклад, окремого лісу), субдіалекту, діалекту тощо.

Просторова мінливість звукових сигналів (англ. *spatial variation*) – мінливість звукових сигналів на різних територіях, від відмінностей у пісенних комплексах сусідніх парцел до зміни форми сигналу на великих відстанях.

Географічна мінливість звукових сигналів (англ. *geographic variation*) – та ж просторова мінливість, але з акцентом на мінливість на значних територіях та у зв'язку з географічними особливостями.

Діалект (англ. *dialect, local dialect*) – це сталий комплекс типів пісень (або інших сигналів), характерний для значних територій, який відрізняється від інших комплексів, притаманних іншим територіям.

Діалекти мають складну структуру, вони неоднорідні, взаємодіють між собою, змішуються, окремі типи пісень проникають досить глибоко на території інших діалектів. Тому структура діалекту описується, у тому числі, з використанням числових параметрів (наприклад, див.: [Yablonovska-Grishchenko, Grishchenko]).

Ядро діалекту (англ. *core of dialect*) – це територія, на якій представлена максимальна кількість діалектних типів даного діалекту, у числовому вимірі – близько половини / більше половини від всіх знайдених на ній діалектних типів.

Периферія діалекту (англ. *periphery of dialect*) – це територія, на якій представлена значна кількість діалектних типів даного діалекту, у числовому вимірі – 26-50 % від усіх знайдених на ній діалектних типів.

Субдіалект (англ. *subdialect*) – сталий комплекс типів пісень (або інших сигналів), характерний для значних територій у межах діалекту, в якому наявні як типи пісень, притаманні діалекту в цілому, так і свої специфічні.

Наддіалект, супрадіалект (англ. *supradialect*) – поєднання кількох діалектів у межах однієї території, які мають подібні риси структури та спільні специфічні елементи. Аналогічний поняттю наріччя / супрадіалекту в діалектології.

Зона змішування (англ. *contact area*) – це смуга інтерградації між діалектами або субдіалектами, в якій птахи виконують пісні, характерні для обох діалектів (субдіалектів). Використання терміна «зона змішування» пояснює механізм утворення такої смуги, коли в різних пропорціях у залежності від віддалі до того чи іншого діалекту змішуються типи пісень з

різних діалектів, у числовому вимірі – 5-25 % від усіх знайдених на ній діалектних типів.

Парцела (англ. *parcel*) – локальне угруповання птахів на місцевості, просторово віддалене від інших, в якому відбувається постійна звукова комунікація між птахами, що в той же час ігнорують контакти з іншими подібними угрупованнями (крім домінантів, які можуть вступати в переклички з домінантами інших парцел), з чітко вираженою ієрархією (домінанти зі складними піснями і великими їх наборами, субдомінанти тощо). Термін запропонований Г. М. Сімкіним. Водночас дослідження парцелярної структури розподілу птахів у світі не проводилися, що дало російським дослідникам пріоритет у цьому напрямку. У наших дослідженнях наявність парцел повністю підтвердилася, вдалося виявити і детально описати їх структуру, чого не робилося до того [Яблоновська-Грищенко 2006; 2008].

Універсальні типи (англ. *universal types*) зустрічаються на більшій частині досліджуваної території, у більшості діалектів на території Лісової та Лісостепової зон України.

Діалектні типи (англ. *dialectal types*) – зустрічаються у більшості точок діалекту, вони становлять ядро діалекту, за ними і визначається діалект.

Діалектоутворюючі типи (англ. *dialect-forming types*) – це комплекс діалектних і універсальних типів, притаманний даному діалекту.

Регіональні типи (англ. *regional types*) – зустрічаються в кількох близько розташованих точках у межах одного діалекту або зони змішування двох діалектів.

Локальні типи (разом з унікальними – англ. *exceptional types*, в англомовній літературі не поділяються на окремі категорії) зустрічаються лише в одній точці, але в *достатньо великій кількості особин*.

Унікальні типи (разом з локальними – англ. *exceptional types*) зустрічаються лише в одиничних особин.

VII. Термінологія опису часової структури комплексів звукових сигналів.

Часова мінливість (англ. *temporal variation*) – може означати як мінливість звукових сигналів протягом року / кількох років, так і еволюційні процеси у звуковій комунікації. У багатьох видів пісня передається не генетичним шляхом, а через навчання. Тому дослідження еволюції пісні тісно пов'язане з поняттями культурної еволюції та культурної трансмісії.

Культурна еволюція (англ. *cultural evolution*) – неспадкова передача видозміненої інформації від попередників нащадкам.

Культурна трансмісія (англ. *cultural transmission*) – неспадкова передача інформації (у даному випадку комплексу сигналів) від попередників нащадкам у незмінному вигляді.

Мем (англ. *teme*) – одиниця інформації, яка передається з покоління в покоління неспадковим шляхом.

Висновки. Представлена систематизація термінологічного поля орнітологічної біоакустики створює базу для подальшого розвитку оригінальної україномовної термінології без зайвого калькування, а також полегшує роботу з англomовними джерелами, щоб уникнути двозначності у тлумаченні термінів.

Література

- Яблоновська-Грищенко Є. Д. Просторова та часова мінливість пісні зяблика (*Fringilla coelebs coelebs* L.) на території Лісової та Лісостепової зон України та Українських Карпат : дис... канд. біол. наук: 03.00.08. Київ, 2008. 277 с.
- Яблоновська-Грищенко Є. Д. Про сценарії внутрішньовидових пісенних переключок у зяблика. *Авіфауна України*. 2006. Вип. 3. С. 68–73.
- Baptista L. F. Geographic Variation in Song and Dialects of the Puget Sound White-crowned Sparrow. *Condor*. 1977. Vol. 79. Issue 3. Pp. 356–370.

- Tsvelykh A. N., Yablonovska-Grishchenko E. D. Rain-Call Dialects of the Chaffinch, *Fringilla coelebs* (Fringillidae) in Ukraine. *Vestnik zoologii*. 2013. Vol. 47, № 4. Pp. 327–332. DOI 10.2478/vzoo-2013-0034
- Yablonovska-Grishchenko E. D. Semi-Quantitative Method of Song Similarity Analysis on an Example of Chaffinch Songs in Ukraine. *Berkut*. 2006. Vol. 15, № 1-2. Pp. 197–203.
- Yablonovska-Grishchenko E. D., Grishchenko V. N. Archaic Dialect of Chaffinch, *Fringilla coelebs* (Passeriformes, Fringillidae), Song in the Lower-Dnipro Area (South Ukraine) and Its Territorial Relations. *Zoodiversity*. 2021. Vol. 55. № 3. Pp. 265–276.

Денис Лазарєв

e-mail: lazarevden@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8663-747X>

ВИКОРИСТАННЯ НАЗВ ВИДІВ ССАВЦІВ З РЯДУ ХИЖИХ (CARNIVORA), ІНТРОДУКОВАНИХ В УКРАЇНІ

Проаналізовано вживання назв чужорідних видів хижих ссавців, що увійшли в ужиток разом з інтродукцією таких видів до складу фауни України. У зв'язку з різноманіттям синонімів розглянуто як застарілі, так і ті варіанти назв, що входять до сучасного вжитку. Розглянуто питання їхньої уніфікації та переходу до ustalених варіантів, стабілізації українських назв, зокрема таких родів, як *Procyon*, *Neogale* та *Nyctereutes*.

Ключові слова: чужорідні види, ссавці, українські назви.

The article deals with the use of names of alien species of carnivorous mammals that came into use with the introduction of such species into the fauna of Ukraine. In connection with the variety of synonyms, both outdated and current names are considered, as well as the issue of their unification and transition to established variants. The issues of stabilisation of Ukrainian names, in particular of such genera as *Procyon*, *Neogale* and *Nyctereutes*, are described.

Keywords: alien species, mammals, Ukrainian names.

Постановка проблеми. Зміни у складі фауни, зокрема поява нових видів тварин, є прямим чинником, що призводить до виникнення нових вернакулярних зооназв на їх позначення. Нерідко

в перший період інтродукції формуються різноманітні синоніми, входження таких видів до складу місцевої фауни супроводжується формуванням спектра назв, без єдиного усталеного варіанта. Поява видів-інтродуцентів ссавців так само, як і нових назв цих видів в Україні, сталася переважно на початку та в середині ХХ ст. Важливим фактором поширення назв стали державні нормативні документи, що існують з радянської доби (зокрема, «2тп–мисливство»), з домінуванням назв, калькованих з давніх російськомовних джерел [Загороднюк, Дикий : 27]. У наукових працях, присвячених дослідженню чужорідних видів, спостерігається термінологічна плутанина, змішування різних варіантів назв та нечіткість їх тлумачення. **Мета роботи** – розглянути синонімію та процес уніфікації українських назв для хижих ссавців, інтродукованих в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інтродукція нових видів ссавців в Україні призвела до появи значної варіації назв кожного з них, що пов'язано із запозиченням назв з інших мов або формуванням асоціативних назв, словотвірних неологізмів. Таке різноманіття є надмірним і незручним для позначень видів і вимагає уніфікації, важливої для використання в довідниках, базах даних, на експозиціях.

Найбільш варіативними виявилися назви чужорідних видів із ряду хижих – *Nyctereutes procyonoides*, *Procyon lotor* та *Neogale vison* (наукові назви подано в сучасному написанні), щодо яких маємо такі особливості називництва:

- *Procyon lotor* – вид хижих ссавців, природні популяції якого не території України поки не сформовані, проте є випадки втеч тварин з неволі [Nikolaichuk, Zagorodniuk]. Оскільки ці тварини не увійшли до складу фауни України, процес уніфікації назви виду триває досі. У словнику М. Ніколаєва (1918) – для роду *Procyon* подано українські назви «енот» і «ракун» [Банік, Загороднюк : 163]. На позначення цього виду застосовують також назви

«ракун звичайний» із синонімом «єнот–полоскун» [Харьков : 77; Ковтуненко, Антіпов : 197]. До групи синонімів входять і такі варіанти, як «північний єнот», «лісовий єнот» [Загороднюк, Харчук : 137], «американський єнот» [Загороднюк, Смельянов : 21]. У сучасній теріологічній літературі закріпилися назва роду «ракун» та назва виду «ракун північний» [Загороднюк, Смельянов : 20].

• *Nyctereutes procyonoides* – інтродукований в Україні в 1930-х роках вид ссавців [Сокур : 69]. Серед найбільш вживаних назв виду є два варіанти – «єнотовидний собака» та «єнот уссурійський». Варіант «єнотовидний собака» був популярним у книгах радянської доби [Корнеєв : 76; Сокур : 69]. Така назва є калькою з російської та пов'язана з давньою науковою назвою *Canis viverrinus*, коли вид відносили до роду *Canis* [Temminck : 281], що означає «пес, або собака». Ця назва досі вживана в статистичній документації за формою «2тп–мисливство» та наукових працях ветеринарів [Фотіна та ін. : 405]. У теріологічній сфері найбільш вживаною є назва «єнот уссурійський» [Коробченко : 487; Новицький & Дражевський : 69 та багато ін.], яка використовувалася і в давній літературі, у часи вселення виду, що детально описано в огляді назв мисливських звірів у фауні України [Загороднюк, Дикий]. Згадані назви витіснили решту варіантів у науковій літературі, які також згадуються як синоніми назв одного виду – «мангут», «танукі» [Загороднюк, Дикий : 33]. Назва роду «єнот» та виду «єнот уссурійський» рекомендована Українським теріологічним товариством [Загороднюк, Смельянов : 20].

• *Neogale vison* – представник ряду хижих з числа інтродукованих видів, природні популяції якого з'явилися в Україні в 1950–60-х роках [Панов : 126]. Давній варіант назви – «норка американська» – був відомий задовго до інтродукції виду. Використання цієї назви для популярного хутра забезпечувало успіх на ринку [Загороднюк, Дикий : 23]. Окрім того, родова на-

зва «норка» була актуальною в період, коли цей вид відносили до роду *Mustela*, як і аборигенну норку, яку з появою нового виду-інтродуцента перейменували на «норку європейську». У державній статзвітності «2тп-мисливство» з'явився й інший варіант назви – «норка вільна», який необґрунтовано використовувалася на позначення обох видів обидва види норок [Загороднюк, Дикий : 23], проте з 2012 року таку назву більше в статистиці не використовують. У зв'язку з виокремленням виду в рід *Neovison* останній запропоновано позначати як «візон» [Загороднюк, Харчук : 133], з біноменом «візон річковий» [Загороднюк, Ємельянов : 21]. Останнє є вкрай важливим для підкреслення (і закріплення в позначеннях) відмінностей раритетного аборигена і чужорідного виду.

Таким чином, у процесі появи нових назв та стабілізації номенклатури щодо інтродукованих в Україні ссавців з ряду хижих відбулося заміщення асоціативних назв власними, а також витіснення частини назв, що походять з іноземних мов. Проблемою стало використання однакових вернакулярних назв для різних видів і родів, зокрема назв «енот» (для *Nyctereutes* та *Procyon*) та «норка» (для *Mustela* та *Neogale*). У подальшому питання було вирішено шляхом заміни на власні українські назви тих невинуватих калькованих варіантів назв або назв, що втратили актуальність у зв'язку з таксономічними ревізіями.

Висновки. Уніфікація назв видів ссавців з ряду хижих, інтродукованих в Україні, супроводжувалася такими процесами:

1. Витіснення назв, запозичених з інших мов, як-от у випадку *Nyctereutes procyonoides* (втрата популярності таких назв, як «мангут», «танукі»), і закріплення назв, що мали давній вжиток і активно використовуються відповідними природокористувачами.

2. Поява в українській мові нових назв завдяки запозиченням з давніх російськомовних джерел шляхом калькування. Поширення цих назв завдяки популярним медійним, комерційним

проектам та державним нормативним документам («енот-полоскун», «енотовидний собака», «норка американська»).

3. Узгодження родових і видових назв зі змінами в таксономії, зокрема визнання родового рангу «*Mustela*» *vison* та відповідне уточнення української назви *Neogale vison*.

4. Закріплення в українській мові актуальних назв видів, які мають унікальні й узгоджені з науковими родову і видову частини біноменів: ракун північний (*Procyon lotor*), енот уссурійський (*Nyctereutes procyonoides*), візон річковий (*Neogale vison*).

Література

- Банік М. В., Загороднюк І. Народні українські назви ссавців у праці В. Ф. Ніколаєва «Матеріали до української наукової термінології» (1918). *Праці Теріологічної Школи*. 2017. Вип. 15. С. 159–166. <http://doi.org/10.15407/ptt2017.15.159>
- Загороднюк І., Дикий І. Мисливська теріофауна України: видовий склад і вернакулярні назви. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*. 2012. Вип. 58. С. 21–44.
- Загороднюк І. В. Ємельянов І. Г. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2012. № 10. С. 5–30.
- Загороднюк І., Харчук С. Називничі засади опису таксономічного різноманіття ссавців Європи. *Науковий вісник НУБіП України*. 2011. Вип. 164. № 3. С. 124–135.
- Ковтуненко А. О., Антіпов А. А. Паразитологічна ситуація серед тварин військового госпіталю. *Молодь – аграрній науці і виробництву*: матеріали всеукр. конференції. Біла Церква, 2023. С. 196–199.
- Корнеев О. П. Визначник звірів УРСР. Київ: Рад. школа, 1952. 215 с.
- Коробченко М. А. Зооноз сказу в диких і синантропних угрупованнях ссавців східної частини України. *ZOOCENOSIS–2007. Біорізноманіття та роль тварин в екосистемах*: IV Міжнар. наук. конф. (Дніпропетровськ, ДНУ, 9–12.10.2007). Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. С. 486–488.
- Новицький В. П., Міняйло А. А., Грищенко С. М., Дражевський В. В. Динаміка чисельності та сучасний стан популяції енота уссурійського у Лісостепу України. *Збалансоване природокористування*. 2017. № 3. С. 69–71.

- Панов Г. Динаміка ареалів та чисельності напівводних хутрових звірів в Україні у другій половині ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*. 2002. Вип. 30. С. 119–132.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 86 с.
- Фотіна Т. І., Петров Р. В., Назаренко С. М. та ін. Особливості розповсюдження опісторхозу у природних осередках Сумської області. *Ветеринарна медицина*. Харків, 2017. Вип. 103. С. 405–408.
- Харьков С. Еволюція цінностей суспільства в аспекті «людина-тварина». *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку (напрямок: мистецтвознавство)*. 2021. Вип. 47. С. 73–81.
- Nikolaichuk O., Zagorodniuk I. The Northern raccoon (*Procyon lotor*) in Urban Environment of Kyiv and Perspectives of Formation of its Wild Populations in Ukraine. *Theriologia Ukrainica*. 2019. Vol. 18. Pp. 108–112. <http://doi.org/10.15407/pts2019.18.108>
- Temminck C. J. Over de Kennis en de Verbreiding der Zoogdieren van Japan. *Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie*. 1838. Vol. 5. Pp. 273–293.

ВЕКТОР МЕТОДИЧНИХ ІННОВАЦІЙ І КОМПЕТЕНТІСНА ПАРАДИГМА ОСВІТИ

Олена Корчук

e-mail: olena.korchuk@npp.nau.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7270-3915>

РОЛЬ І МІСЦЕ НАВЧАЛЬНИХ ЗАДАЧ У ВИКЛАДАННІ ТОЧНИХ І ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН НА ПІДГОТОВЧОМУ ВІДДІЛЕННІ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ ГРОМАДЯН

У статті розглядаються методичні особливості застосування навчальних задач як одного з ключових елементів процесу викладання точних і природничих дисциплін слухачам підготовчого відділення. Окреслено компетентності, яких іноземці набувають під час розв'язання математичних, хімічних і фізичних задач. Запропонована класифікація задач за певними ознаками, методи і алгоритм їх розв'язування, що дає змогу досягти максимальної результативності в оволодінні системою теоретичних знань і практичних навичок.

Ключові слова: точні і природничі дисципліни, навчальна задача, підготовче відділення, іноземні громадяни.

The article examines methodological features of the application of educational tasks as one of the key elements of the process of teaching exact and natural sciences to students of the preparatory department. Competences mastered by foreigners in solving mathematical, chemical and physical problems are outlined. The proposed classification of problems according to certain characteristics, methods and algorithm for solving them, which allows to achieve maximum effectiveness in mastering the system of theoretical knowledge and practical skills.

Keywords: exact and natural sciences, educational task, preparatory department, foreign citizens.

Постановка проблеми. Навчальні плани підготовчих відділень для іноземних громадян інженерно-технічних та інженерно-економічних спеціальностей зазвичай містять блок

точних і природничих дисциплін. Викладання математики, інформатики, фізики і хімії нерідною мовою має певні особливості і методичну специфіку [Корчук : 214–216]. Оскільки в українських закладах середньої освіти технічного профілю цим предметам приділяється значна увага, а основним завданням пропедевтичної підготовки іноземних абітурієнтів є адаптація базових знань представників різних регіонів світу до програм українських університетів, то формування компетентностей з української мови та фундаментальних наук стає запорукою подальшого успішного навчання іноземців в закладах вищої освіти України.

Метою статті є визначення ролі навчальних задач у процесі опанування слухачами підготовчого відділення системою знань з точних і природничих дисциплін, умінні застосовувати ці знання в навчальних цілях і в практичному житті.

Виклад основного матеріалу. Засвоїти курс певної дисципліни – це означає не тільки оволодіти системою теоретичних знань, а й комплексом практичних навичок: експериментальних, графічних, розрахункових, наочних тощо. Однією з найпоширеніших і найбільш доступних форм перевірки практичних навичок слухачів є розв’язання задач. Аналізуючи структуру діяльності, видатний український психолог і педагог Г. С. Костюк значну увагу приділяв системам розв’язуваних суб’єктом задач. При цьому дії суб’єкта мають бути сосередженні на знаходженні невідомого на основі використання його зв’язків із відомим. Як зазначає Г. О. Балл, «розуміючи останнє поняття дуже широко, Г. С. Костюк виділяв у діяльності (зокрема, здійснюваній учнем) різновиди задач, що визначаються типом психічного процесу (сприймання, пам’ять, уява, мислення), який відіграє провідну роль у їх розв’язанні» [Балл : 16]. Розрізняють такі види задач: навчальні, дидактичні, загальнопедагогічні, психологічні, соціальні, економічні тощо. У дидактиці застосо-

вують навчальні задачі. Зокрема, фахівець з методики викладання математики О. Л. Швай вважає за необхідне спиратися на теорію розвиваючого навчання Д. Б. Ельконіна: «Існують різні трактування поняття навчальної задачі. Психолог Д. Б. Ельконін називає навчальною задачею таку ситуацію, яка дозволяє людині, що її розв'язує, оволодіти відповідними законами, процесами, способами дій та інше» [Швай : 85]. Основне призначення навчальної задачі полягає в засвоєнні самої дії, спрямованої на оволодіння системою знань [Курс лекцій...].

При викладанні точних і природничих дисциплін оперують дещо різними визначеннями поняття «навчальна задача». Так, фізичною задачею називають певну проблему, яка в загальному випадку розв'язується за допомогою логічних умовиводів, математичних дій та експерименту на основі законів фізики. Для розв'язання хімічних задач треба знати основні хімічні властивості сполук, уміти застосовувати основні поняття і закони хімії, підбирати раціональні методи обчислень. Математична ж задача – це проблема, яку можна виразити, проаналізувати та розв'язати математичними методами. Навчальні задачі з математики можуть стосуватися як реального світу, так і мати абстрактний характер.

Розв'язання будь-якої навчальної задачі передбачає використання досвіду, набутого під час вивчення математики (уміння додавати, віднімати, множити, ділити, розв'язувати системи рівнянь з декількома невідомими, працювати з графіками). Тому під час підбору навчального матеріалу для іноземної аудиторії важливим є врахування міжпредметних зав'язків математики з фізикою, хімією, комп'ютерною графікою, а також поступове введення лексичних і граматичних моделей в узгодженні з викладанням української мови.

Вивчення природничих наук на підготовчому відділенні ускладнене наявністю спеціальної термінології і необхідністю

аналізу численних фізичних і хімічних явищ [Грицай & Шевченко : 88–89]. Розв'язування задач дозволяє формувати і збагачувати фізичні і хімічні поняття, розвиває мислення слухачів, їхні навички застосування нової лексики й теоретичних знань на практиці. Значною є роль навчальних задач у здійсненні політехнічного принципу навчання. Більшість фізичних задач допомагають слухачам зрозуміти взаємозв'язок між фізичними величинами, більш глибоко розібратися в суті фізичних законів і явищ. Важче підібрати задачі, розв'язок яких давав би можливість розкрити механізм відповідних процесів та явищ. Хімічні задачі можна умовно поділити на якісні, що стимулюють більш глибоке засвоєння теоретичних питань, зокрема законів, і розрахункові, які допомагають слухачам глибше осмислити практичні питання.

Розглядаючи використання задач як важливу складову змістового і процесуального навчання базового курсу фізики, Ю. С. Мельник наголосив, що «компетентісно орієнтовані фізичні задачі використовуються на різних етапах навчально-виховного процесу: створення проблемних ситуацій; повідомлення нових знань; формування практичних умінь і навичок; перевірка глибини та міцності засвоєних знань; повторення і закріплення навчального матеріалу; розвиток творчих здібностей учнів тощо» [Мельник 2020б: 102]. Передумовою результативності цієї навчальної діяльності є розуміння слухачами-іноземцями суті задачі, що визначається не тільки розкриттям її змісту, але й структурою. Навчальна задача переважно складається з умови – наявної сукупності об'єктів, що впорядковані відповідним чином, і вимоги, яка вказує на те, що потрібно шукати в даній задачі. Важливим етапом в розв'язанні задачі є визначення сукупності тих дій (операцій), які потрібно виконати над умовою задачі, щоб реалізувати її вимоги.

Задачі відрізняються одна від одної за багатьма ознаками: за змістом, за способом задання, за дидактичною метою тощо. Класифікація задач за певними ознаками дозволяє раціонально здійснити їх підбір та розробити методiku їх розв'язування. При роботі зі слухачами підготовчого відділення пропонуємо таку класифікацію задач:

- за змістом: конкретні, абстрактні, з міжпредметним змістом, технічні, історичні, з певних розділів курсу;
- за дидактичною метою: тренувальні, творчі, дослідницькі, контрольні;
- за способом подання умови: текстові, графічні, експериментальні, задачі-малюнки (або фотографії);
- за ступенем складності: прості, середньої складності, складні, підвищеної складності;
- за вимогою: на знаходження невідомого, на доведення, на конструювання;
- за способом розв'язування: експериментальні, обчислювальні, графічні, якісні.

У зв'язку з аналізом проблеми розроблення комп'ютерно орієнтованих способів розв'язування задач Ю. С. Мельник зазначив, що «методологічний аспект розв'язування компетентісно орієнтованих задач полягає у моделюванні задачної ситуації, що потребує побудови відповідної теоретичної моделі. Теоретична модель ґрунтується на застосуванні таких наукових методів пізнання: аналіз, синтез, ідеалізація, абстрагування, порівняння, аналогія та ін. Як правило, вона містить три компоненти: фізичний, математичний та графічний» [Мельник 2020а]. Для якісних задач характерний аналіз фізичної суті явищ, які розглядаються в задачі. В обчислювальних задачах відповіді на поставлені питання знаходять за допомогою обчислень і математичних операцій. Для розв'язування таких задач використовують арифметичний, алгебраїчний і геометричний способи розв'язку.

За характером логічних операцій під час розв'язування обчислювальних задач розрізняють аналітичний і синтетичний методи. У методиці навчання фізики прийнято враховувати, що аналітичний метод полягає у розчленуванні задачі на кілька простіших задач. Як зазначено в науково-методичній літературі, розв'язування починають з шуканої величини. У результаті аналізу відшуковують закономірність, що зв'язує шукану величину з заданими. Якщо в закономірність входять крім шуканої величини інші невідомі, то шукають інші закономірності, що зв'язують їх з відомими в умові задачі. Розрахункова формула одержується як синтез окремих закономірностей. Синтетичний – полягає в послідовному виявленні зв'язків вихідних величин з іншими, поки не одержимо рівняння з невідомою величиною. На відміну від аналітичного синтетичний спосіб передбачає початок розв'язування з вихідних величин. Аналіз умови задачі обов'язково супроводжується синтезом, мисленнєвим об'єднанням простіших задач, що виділені у процесі аналізу [Методика навчання фізики... : 62–63]. Отже, на відміну від аналітичного методу, де починають з шуканої величини, у синтетичному методі починають з величин, заданих в умові задачі. Однак треба зазначити, що окремо аналітичний і синтетичний методи майже не застосовуються. При розв'язуванні задач використовують, як правило, і аналіз і синтез, тобто застосовують аналітико-синтетичний метод.

На початковому етапі вивчення точних і природничих дисциплін велике значення має наочність, наявність якої суттєво спрощує розуміння іноземцями навчального матеріалу. Тому одна з методичних особливостей розв'язання навчальних задач з іноземними слухачами – підбір до кожної задачі рисунку чи фотографії, що ілюструє суть умови задачі. Обов'язковим є також тлумачення змісту нових термінів і граматичних моделей під час читання умови задачі, переклад невідомих студентам слів і матеріалізоване осмислення умови задачі за допомогою виконан-

ня відповідних малюнків, схем або графіків. Ключовим моментом процесу розв'язання задачі є аналіз умови, в ході якого з'ясовується її фізична суть, тобто визначаються фізичні явища або процеси, записуються коротка умова задачі і ключові формули, складається система рівнянь (математична модель задачі), розв'язуючи яку, знаходимо відповідь на запитання задачі. Фінальний етап – дослідження та аналіз відповіді. Перевіряємо одиницю вимірювання шуканої величини. Для цього в отриману формулу підставляємо лише одиниці, без числових значень. Якщо отримано зовсім іншу одиницю (наприклад, отримано, що час вимірюється в кілограмах), шукаємо помилку. Достовірність отриманого результату оцінюємо на рівні здорового глузду.

Така послідовність розв'язування задач дозволяє слухачам-іноземцям швидше оволодіти навичками й уміннями розв'язування задач з різних тем, навчитися виявляти закономірності при оцінці конкретних умов фізичної ситуації, досягти глибшого засвоєння нових понять, явищ і законів.

Висновки. Багаторічний досвід у викладанні точних і природничих дисциплін на підготовчому відділенні для іноземних громадян показує, що розв'язування навчальних задач є прекрасним методом розвитку мислення, самостійності в судженнях, уміння аналізувати явища й узагальнювати відомості про них. Також цей вид навчальної діяльності допомагає в опануванні наукового стилю мовлення, що особливо важливо для майбутніх студентів технічних вузів. Тому, на нашу думку, навчальні задачі є невід'ємною складовою частиною навчального процесу, способом перевірки, систематизації і поглиблювання знань.

Література

- Балл Г. О. Григорій Силнович Костюк – видатний вчений, фундатор сучасної української психології. Г. С. *Костюк – особистість, вчений, громадянин* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 10–20.
- Грицай С. Ю., Корчук О. Ю., Тимохін В. В., Шевченко О. Р. Пошук нових форм і методів навчання іноземних слухачів на підготовчому відділенні. *Актуальні питання організації навчання іноземних студентів в Україні* : матеріали V Міжнар. наук.-метод. конф., 14–16 жовтня 2020 р. Тернопіль, 2020. С. 87–90.
- Корчук О. Особливості формування компетентностей у сфері фундаментальних дисциплін на пропедевтичному етапі навчання іноземців. *Формування компетентностей обдарованої особистості в системі позашкільної та вищої освіти*. 2023. № 2. С. 213–220.
- Курс лекцій спецкурсу. URL: <https://studfile.net> > preview (дата звернення: 10.04.2024).
- Мельник Ю. С. Методичні аспекти розв'язування компетентісно орієнтованих фізичних задач учнями гімназії з використанням цифрових технологій. *Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи (Моделювання цифрового навчального середовища закладу загальної середньої освіти)* : зб. матеріалів всеукр.наук.-практ. семінару, 5 березня 2020 р. Київ : Ін-т інформ. технологій і засобів навчання НАПН України, 2020. С. 71–76. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720023/> (дата звернення: 10.04.2024).
- Мельник Ю. С. Роль і місце задач у системі компетентісно орієнтованого навчання фізики учнів гімназії. *Фізико-математична освіта*. 2020. Вип. 2 (24). С. 100–106.
- Методика навчання фізики в середній школі (Загальні питання) : конспекти лекцій / Савченко В. Ф., Бойко М. П., Дідович М. М., Закалюжний В. М., Руденко М. П. / за ред. В. Ф. Савченка. Чернігів : Чернігівський держ. пед. ун-т імені Т.Г.Шевченка, 2003. 100 с.
- Швай О. Л. Розв'язування задач із фізичним змістом на уроках математики як складова формування універсальних навчальних дій учнів. *Фізико-математична освіта*. 2021. Вип. 2 (28). С. 83–88.

Ларуса Субота

lorasub@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4740-4486>

ТЕКСТ ЯК ОДИНИЦЯ МОВЛЕННЯ Й ПРОДУКТ КОМУНІКАЦІЇ В НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

У статті висвітлюються проблеми вивчення тексту як складної комунікативної одиниці вищого порядку, яка є продуктом і об'єктом комунікативно-пізнавальної діяльності в навчанні іноземних студентів. Зосереджено увагу на розумінні, а не на відтворенні змісту прочитаного тексту. Текст розглядається як продукт мовленнєвої діяльності у процесі навчання української мови, аналізуються методи комунікативної організації тексту з позицій лінгвістики та методики викладання української мови як іноземної у немовних закладах вищої освіти України.

Ключові слова: навчальний текст, комунікативна діяльність, мовленнєва комунікація, мова і мовлення, зв'язне висловлювання, іншомовне спілкування.

The article highlights the problems of studying the text as a complex communicative unit of a higher order, which is the product and object of communicative-cognitive activity in the education of foreign students. Attention is focused on understanding, and not on reproducing the content of the read text. The text is considered as a product of speech activity in the process of learning the Ukrainian language, the methods of communicative organization of the text are analyzed from the standpoint of linguistics and methods of teaching the Ukrainian language as a foreign language in non-language higher education institutions of Ukraine

Keywords: educational text, communicative activity, speech communication, language and speech, coherent expression, foreign language communication.

Постановка проблеми. Проблема вивчення тексту належить до найактуальніших проблем сучасної лінгвістики. У методичній літературі одиницею навчання української мови як іноземної прийнято вважати текст, адже процес читання сприяє розвитку інших видів комунікативної діяльності, на його основі створюється діалогічне та монологічне висловлювання. Це зумовлено не лише тим, що текст є важливим засобом формування мовленнєвих умінь і навичок в цілому та навчання будь-якого виду мов-

ленневої діяльності, зокрема, а й тим, що сприйняття, розуміння та відтворення тексту певного жанру та конкретного інформативного змісту становить реальне поле комунікації.

Мета. Мета статті – систематизувати нові підходи до навчання читання іноземних студентів, інноваційні форми та методи організації освітнього процесу, спрямовані на формування й удосконалення вмінь усного й писемного мовлення. Ідеться про важливу складову підготовки спеціалістів усіх спеціальностей, що значною мірою свідчить про належність даного дослідження до вирішення сучасних проблем лінгвістики і методики навчання української мови як іноземної в закладах вищої освіти на неспеціальних факультетах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаючи з основного етапу навчання, необхідною умовою мовної підготовки іноземних студентів є формування професійно-комунікативних умінь і навичок з урахуванням принципу комунікативності, взаємозв'язане навчання видів мовленневої діяльності, опори на текст як основного компонента змісту навчання. Навчання читання базується на формуванні в іноземних студентів загальних вмінь і навичок опрацювання текстової інформації, що передбачає осмислене читання, розуміння, засвоєння матеріалу з метою подальшого відтворення та використання в навчальній діяльності. Саме розуміння навчального тексту виступає передумовою ефективного засвоєння текстової інформації. Відпрацювання вмінь, потрібних для встановлення логічних зв'язків у тексті, визначення смислових частин тексту, використання лексем, граматичних форм, конструкцій сприяють правильній побудові фраз і речень, умінню оперувати своїми знаннями, активізувати їх в усному чи писемному мовленні. Розвиток навичок ефективного спілкування видається надзвичайно значущим, оскільки він не тільки відповідає потребам навчити студента зробити повідомлення чи доповідь на студентській конференції, а й працює на

перспективу – готує майбутнього аспіранта, стажера, спеціаліста, вченого до вільного володіння українською мовою, дотримання мовних норм мовленнєвої комунікації. Визнання того, що текст є компонентом мовленнєвої комунікації, робить використання тексту незамінним засобом навчання та джерелом інформації, одним з основних чинників успішного формування знань, мовленнєвих умінь і навичок іноземних студентів у вивченні української мови.

Оскільки в статті текст розглядається як продукт комунікації в процесі навчання іноземних студентів композиційно-мовленнєвої структури навчального тексту, були вивчені та враховані його стильові й жанрові особливості, головними з яких є породження та інтерпретація мовленнєвого висловлювання. Згідно з дослідженнями, навчальний текст як продукт мовленнєвої діяльності автора є основною формою передачі знань студентам, змістовою одиницею навчання. О. Вержанська і Т. Лагута зазначили, що важливою характеристикою навчального тексту є насамперед наявність у ньому освітнього, культурологічного, виховного й розвивального потенціалу. Призначення навчального тексту – засвоєння інформації студентами, а під час її передачі – вплив на свідомість студентів, мотивування їх на роботу з навчальним матеріалом [Вержанська; Лагута : 44].

У методичній системі навчання читання пропонують використовувати спеціально розроблені чи адаптовані тексти-описи, тексти-розповіді, сюжетні тексти. Особливе місце у викладанні української мови як іноземної посідає метод активізації резервних можливостей особистості, спрямований на комплексний розвиток особистості того, хто вчиться, на цілісне формування інтелектуальних, емоційних і мотиваційних її сторін у розкритті творчих резервів, вірі у свої сили, бажанні вчитися. Такий вплив, на думку Г. Лозанова, створює сприятливі передумови для організації іншомовного мовленнєвого спілкування. Крім того, він допомагає розкрити резервні можливості слухачів щодо запам'ятову-

вання значного обсягу навчального матеріалу [Лозанов]. Сугесивний метод Г. Лозанова дає змогу оптимізувати процес навчання у всіх аспектах.

За Л. Паламар, найголовнішим принципом формування мовної особистості є функціонально-комунікативний, який є новою, вищою сходинкою методичного підходу до вивчення мови взагалі і розглядається під кутом зору комунікативної діяльності, коли лінгвістичний матеріал визначається як теоретична основа формування мовної особистості [Паламар : 11].

Починаючи з основного етапу навчання, надзвичайно важливим є вміння іноземних студентів сприймати і розуміти усне мовлення, розмовляти, спілкуватися з носіями мови, взаємодіяти з іншими людьми. Навчання іноземних студентів української мови орієнтоване саме на реальність спілкування, на практичне користування мовою. Знання особливостей та закономірностей реального спілкування враховується при моделюванні навчання іншомовному спілкуванню. Отже, під час навчання української мови в процесі мовленнєвої діяльності текст використовується як джерело інформації й зразок для створення власного усного та писемного мовлення.

Вміння формулювати думку українською мовою в іноземних студентів формується поступово. На сьогодні в методиці складається взаємопов'язане та паралельне навчання діалогічного та монологічного мовлення. Діалог має специфічну особливість, коли в рамках одного мовленнєвого акту поєднуються рецепція (сприйняття того, хто говорить) і репродукція (промовляння чужого у внутрішній мові), що потребує постійного стеження за думкою співрозмовника, високого рівня сформованості навичок і умінь аудіювання та імовірнісного прогнозування тощо [Вайнагій : 22].

Аудіювання відносять до рецептивних видів мовленнєвої діяльності, оскільки такий вид спрямований на сприйняття, розу-

міння та інтерпретацію почутого мовлення. В усному мовленні аудіювання виступає як засіб навчання і виконує крім своєї основної, власне комунікативної ролі, безліч допоміжних функцій. Воно стимулює мовленнєву діяльність студентів, забезпечує управління процесом навчання, використовується для знайомства іноземних студентів з новим мовним та мовленнєвим матеріалом, постає як засіб формування навичок та умінь у всіх видах мовної діяльності, сприяє підтриманню досягнутого рівня володіння мовою, підвищує ефективність зворотного зв'язку та самоконтролю. Водночас аудіювання полегшує засвоєння навичок говоріння, читання, писання, що є однією з головних причин використання аудіювання як допоміжного, а іноді й основного засобу навчання цим видам мовленнєвої діяльності [Дьолог]. Тому без перебільшення можна стверджувати, що за комунікативної орієнтованості сучасної методики правильна організація навчання аудіювання є однією з основних умов успішного оволодіння українською мовою в цілому.

Визнання того, що текст виступає головним компонентом мовленнєвої комунікації, робить необхідним використання у процесі навчання аудіювання нескладних автентичних або адаптованих українських текстів, цікавих за змістом та доступних за мовним складом, коротких за тривалістю звучання. Усі технології навчання аудіювання українською мовою будуються на основі сприймання тексту, а також взаємозв'язку аудіювання та читання, що передбачає формування вмій сприймати усне мовлення на слух, а також розуміння смислу висловлювання.

У цьому випадку відтворення зв'язного висловлювання відбувається на основі прослуханого тексту. Читаючи текст, іноземні студенти повинні розуміти основний зміст тексту; усвідомлювати та узагальнювати отриману інформацію; вміти розділити текст на змістові частини, виділяти ключові слова й визначати головну думку тексту; запам'ятовувати та утримувати в пам'яті

зміст тексту; відтворювати зміст прочитаного тексту. При цьому враховуються реальні умови комунікації, специфіка комунікативної задачі, що вирішується за допомогою тексту, та конкретні методичні цілі, які мають бути досягнуті під час роботи над текстом. З метою активізації мовленнєвої діяльності рекомендується спочатку переказувати прочитаний текст у парах, а в цілях контролю – індивідуально. Самостійне читання тексту, а потім переказ тексту своїми словами сприяє кращому його запам'ятовуванню, ніж багаторазове читання того самого тексту.

Висновки. Сказане дає змогу, на нашу думку, з достатньою мірою доказовості стверджувати, що саме текст слід розглядати як провідну одиницю навчання іноземних студентів української мови. Навчальний текст у процесі навчання іноземних студентів є важливим засобом формування мовленнєвих умінь і навичок, незамінним джерелом для вивчення української мови. Рациональне використання тексту прямо залежить від наявності чітко визначеної мети навчання. Досягнення поставленої мети ґрунтується на використанні конкретного мовного матеріалу, умінні сприймати, розуміти й пояснювати подану в тексті інформацію, передавати комунікативний зміст навчальних текстів.

Література

- Вайнагій Т. М. Деякі аспекти формування англомовної професійно орієнтованої компетентності в діалогічному мовленні студентів спеціальності «Медицина»: *Materials of the 76th final scientific conference for the teaching staff of Uzhhorod National University Medical faculty* : зб. тез. Ужгород : ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2021. № 2. С. 21–24.
- Вержанська О. М., Лагута Т. М. Креолізований навчальний текст в електронному навчанні. *Новий Колегіум*, 2016. № 1. С. 42–49.
- Дьолог О. С. Роль аудіювання на заняттях з української мови як іноземної / Інновації та традиції у мовній підготовці студентів : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 8 груд. 2020 р. Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2020. С. 79–93.

Лозанов Г. К. Сугестопедия – десугестивнообучение. Коммуникативен метод на скритите в нас резерви. София : Унив. изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. 215 с.

Паламар Л. М. Функціонально-комунікативний принцип формування мовної особистості : автореф. дис... д-ра пед. наук : 13.00.02; Український держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1997. 45 с.

Олександр Каленик

e-mail: okalenyk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9552-5699>

Тетяна Цареградська

e-mail: tsar_grd@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5358-3428>

Ірина Овсієнко

e-mail: iaryna2002@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0508-9652>

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ МІЖПРЕДМЕТНОЇ КООРДИНАЦІЇ ПРИ ВИКЛАДАННІ МОВ ТА ЗАГАЛЬНО- ОСВІТНІХ ДИСЦИПЛІН ІНОЗЕМНИМ СЛУХАЧАМ

Розглянуто реалізацію принципу міжпредметної координації при викладанні мов та природничих дисциплін на організаційно-методичному, змістово-інформаційному, операційно-діяльнісному рівнях організації навчального процесу. Показано шляхи реалізації цього принципу через класифікацію та впровадження інформаційних і хронологічних зв'язків при вивченні мови, природничих дисциплін, наукового стилю мовлення. Розглянуто основні вимоги та заходи для впровадження в навчальний процес двохаспектного підходу – мовного та змістово-предметного. Такий підхід сприяє виконанню основної комунікативної цілі навчання – практичному оволодінні мовою, основами природничих дисциплін та наукового стилю мовлення.

Ключові слова: іноземні слухачі підготовчих відділень, міжпредметна координація, класифікація міжпредметних зв'язків.

The implementation of the principle of interdisciplinary coordination in the teaching of language and natural sciences at the organizational-methodical, content-informational, operational-activity levels of the organization of the educa-

tional process is considered. Ways of implementing this principle through the classification and introduction of informational and chronological connections in the study of language, natural sciences, scientific speech style are shown. The main requirements and measures for introducing a two-aspect approach into the educational process – language and content-subject approach – are considered. This approach contributes to the fulfillment of the main communicative goal of education – practical mastery of the language, the basics of natural sciences and the scientific style of speech.

Keywords: foreign students of preparatory departments, interdisciplinary coordination, classification of interdisciplinary connections.

Постановка проблеми. Важливими умовами досягнення ефективних та оптимальних результатів навчання іноземних слухачів на підготовчих відділеннях є впровадження інтеграційних і системних міжпредметних зв'язків у навчальний процес, визначення їхньої суті, видів, функцій, прийомів їх реалізації тощо. Дослідження цієї проблеми на організаційно-методичному, змістово-інформаційному, операційно-діяльнісному рівнях дає підстави розглядати міжпредметну координацію як самостійний дидактичний принцип для побудови системи навчання, у тому числі і іноземних студентів у період їх підготовки до навчання в ЗВО через систему різного типу міжпредметних зв'язків. Впровадження всіх положень і складових міжпредметної координації в навчальний процес при викладанні мов та природничих дисциплін забезпечить системне та якісне засвоєння іноземними слухачами мовних та загальнопредметних вмінь, узагальнюючих дій в усіх видах їх поточної і професійної діяльності: пізнавальної, навчальної, практичної, мовленнєвої, фахової.

Мета статті – проаналізувати дидактичні складові принципу міжпредметної координації як засобу активізації інтеграційних та міждисциплінарних процесів в організації навчального процесу, визначити шляхи вдосконалення вивчення мов та природничих дисциплін на основі впровадження різного типу міжпредметних зв'язків.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українській педагогіці накопичено певний досвід втілення в навчальний процес принципу міжпредметної координації з метою активізації засвоєння навчального матеріалу. У реальному навчальному процесі реалізація цього принципу забезпечується комплексним використанням різного типу міжпредметних зв'язків між циклами дисциплін.

В «Українському педагогічному словнику» міжпредметні зв'язки визначають як «взаємне узгодження навчальних програм, зумовлене системою наук і дидактичною метою» [Гончаренко : 210]. В умовах навчання іноземних громадян на підготовчих відділеннях проблема активізації навчального процесу на основі впровадження міжпредметних зв'язків має свої особливості: взаємозв'язок мовного та професійно-орієнтованого вивчення природничих дисциплін (двохаспектний підхід до системи навчання). Окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в науково-методичних роботах викладачів підготовчих відділень для іноземних студентів. Аналіз цих досліджень засвідчує недостатність теоретичної та практичної розробленості цієї проблеми, зокрема, відсутність розгляду двухаспектного підходу в системі навчання іноземців (мовного, комунікативно-мовленнєвого, предметно-змістового аспектів), розгляду різних типів міжпредметних зв'язків та їх класифікації.

Розглянемо науково-методичні засоби і прийоми втілення міжпредметних зв'язків у вивчення мови та природничих дисциплін на різних етапах навчання на підготовчих відділеннях (початковому, основному, заключному). Етап вводу загальноосвітніх та природничих дисциплін є складним і потребує втілення заходів для подолання мовного та інформаційного бар'єрів. Це пов'язано із майже одночасним вивченням математики, фізики, хімії та біології.

На цьому етапі значно збільшується кількість лексичних одиниць, загальнонаукових та наукових понять, притаманних конкретній дисципліні, нових граматичних конструкцій і структур наукового стилю мовлення.

Розв'язати ці проблеми можна на основі реалізації двохаспектної мовно-предметної координації із застосуванням міжпредметних зв'язків як однієї з дидактичних умов втілення принципу міжпредметної координації з метою підвищення ефективності навчання. Для розв'язання поставлених завдань, як показує багаторічний досвід досліджень, необхідно забезпечити такі заходи:

- корегування навчальних програм з мов та природничих дисциплін у значущих сферах спілкування;
- проведення класифікації міжпредметних зв'язків у мовному та предметному аспектах;
- виявлення в змісті природничих дисциплін навчальної інформації та міжпредметних зв'язків, які забезпечують послідовне та однозначне відображення об'єктивних закономірностей природи на основі єдиних для різних дисциплін структурних компонентів наукових знань;
- проведення строгого відбору лексико-граматичного матеріалу, його кількісна оцінка, особливо на початковому етапі навчання, з подальшим розширенням цілей і задач на наступних етапах;
- виявлення міжпредметних умінь та навичок, інтегрованих прийомів пізнавальної діяльності з метою їх цілеспрямованого повтору в різних дисциплінах;
- представлення міжпредметних зв'язків (з метою реалізації принципу наочності) у вигляді графів та мережевих графіків;
- координація роботи викладачів мов та загальноосвітніх дисциплін.

У педагогічній літературі широко використовується класифікація міжпредметних зв'язків на рівні знань, які називають інформаційними. Такий підхід пов'язаний із тим, що різні загальноосвітні дисципліни мають базові структурні компоненти. Відповідно до цього серед інформаційних зв'язків виділяють фактичні, понятійні, теоретичні. Окрім того, інформаційні зв'язки можуть діяти протягом різних проміжків часу: попередні, супутні та перспективні.

Розглянемо функціонування інформаційних зв'язків між дисциплінами на різних етапах навчання. Для формування у студентів інформаційних (предметних та загальнонаукових) понять про сучасну картину світу ідеальним було б введення навчальних дисциплін на початковому етапі вивчення мови в такій послідовності: математика (5-й тиждень), хімія (7-й тиждень), фізика (9-й тиждень), біологія (10-й тиждень). Аналіз програм загальноосвітніх та природничих дисциплін констатує той факт, що інформаційні поняття математики є базовими та попередніми для вивчення однієї з частин курсу фізики (механіки), а поняття хімії є попередніми та супутніми для курсу біологія та одночасно для курсу фізики (молекулярна фізика). Наприклад, такі поняття математики, як числа, координата, числова пряма, система координат, векторні та скалярні величини, дії над векторами, функції, графіки, рівняння тощо, виступають попередніми інформаційними поняттями до курсу механіки. Такі поняття хімії, як речовина, молекула, атом, ядро, моль, число Авогадро, електроліт, дисоціація, полімери та ін., є попередніми інформаційними та перспективними поняттями до курсу молекулярної фізики. Ці приклади свідчать про те, що модульне структурування змісту дисциплін необхідно проводити за принципом логічної, неперервної та хронологічної послідовності міжпредметних зв'язків. Для наочного уявлення про розподіл усіх видів інформаційних зв'язків доцільно подавати їх у вигляді графів за особливою методикою. Для підт-

вердження дотримання дидактичних законів неперервності та наступності знань визначається ступінь графа [Кулик : 19].

На початковому етапі навчання важливим заходом впровадження в навчальний процес міжпредметних зв'язків є цілеспрямована та скоординована робота викладачів мов та природничих дисциплін. На цьому етапі викладачам загальноосвітніх та природничих дисциплін необхідно дотримуватись рівноваги та обмежень у використанні лексичного, морфолого-синтаксичного матеріалу для формування рецептивних цілей навчання (аудіювання, читання). На наступних етапах навчальні цілі розширюються до продуктивно-репродуктивних (говоріння, письмо), що забезпечить розвиток навичок та вмій входження студентів у мовленнєву діяльність у значущих сферах комунікації. Цілеспрямована реалізація міжпредметних зв'язків забезпечує органічне поєднання мовної підготовки із фаховою.

Для сприяння цілісному формуванню навчально-професійних та професійно-мовленнєвих знань важливо систематизувати на операційно-діяльнісному рівні інформаційно-технологічні зв'язки, показати, як вони забезпечують інтеграцію наукових знань. З цією метою розроблено та експериментально апробовано навчально-методичний посібник «Науковий стиль мовлення», в якому максимально відображено усі види інформаційних зв'язків з різних дисциплін [Проскуркіна, Цареградська]. Компонентами комунікативного змісту посібника є навчально-наукові тексти. Структура та зміст цих текстів є типовими для дисциплін природничо-наукового профілю та відображають основні структурні одиниці наукових знань, які є загальними для фізики, хімії, біології тощо. До них відносяться наукові факти, явища природи (фізичні, хімічні, біологічні), моделі явищ природи, математичний опис моделей, наукові поняття, закони, теорії, методи досліджень. Алгоритми розкриття цих понять однакові для всіх дисциплін, різним є тільки лексичне наповнення цих по-

нять. Попередні та перспективні зв'язки тепер мають супутній характер та відображають цілісне та системне сприйняття наукової картини світу. Зміст та структура текстів посібника орієнтовані на активізацію мовного та мовленнєвого матеріалу, при цьому трансформація комунікативних завдань відповідає програмі з мови для даного етапу навчання. Запропонована модель структурно-змістової та мовної побудови посібника з наукового стилю мовлення дає змогу на практиці реалізувати двохаспектну модель навчання, в якій поєднуються предметний комунікативно-когнітивний та лінгвістичний аспекти. Необхідно відмітити, що структура та зміст навчальних текстів дозволяють поетапно формувати основні прийоми пізнавальної діяльності: на початковому етапі дається визначення прийому, схема його дії, формуються основні вимоги, на конкретних прикладах з різних дисциплін розкривається його дія.

Висновки. Виходячи з викладеного вище аналізу проблеми міжпредметної координації, сформулюємо висновки та перспективи подальших досліджень. Показано, що ефективність функціонування процесу навчання на підготовчих відділеннях залежить від методичних підходів та шляхів практичної реалізації принципу міжпредметної координації через систему інтеграційних заходів та міжпредметних зв'язків (інформаційних та хронологічних). Підвищення якості підготовки іноземних студентів на організаційно-методичному, змістово-інформаційному, операційно-діяльнісному рівнях може бути досягнуто за умови створення навчально-методичного комплексу, в якому з урахуванням міжпредметних зв'язків будуть скоординовані навчальні програми, посібники, матеріали для самостійної роботи з мов та природничих дисциплін.

Література

Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.

Кулик М. С., Лузік Е. В., Ладогубець Н. В. Кредитно-модульно-ретингова система навчальної діяльності : навч.-метод. посібник. Київ : НАУ, 2004. 96 с.

Проскуркіна Я. І., Цареградська Т. Л. Науковий стиль мовлення : навч. посібник для студентів-іноземців. Київ : Кафедра, 2013. 293 с.

Ірина Нечитайло

e-mail: vnech57@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8595-5874>

ВИРОБЛЕННЯ НАВИЧОК ЧИТАННЯ В ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ-ДИСЛЕКТИКІВ НА ОСНОВІ НЕЙРОДИДАКТИЧНИХ МЕТОДИК

Дослідження описує вивчення рівня здібностей до читання у студентів з дислексією, підходи до навчання цих студентів, а також вивчає взаємозв'язок їхніх здібностей до навчання зі здібностями до читання. На прикладі роботи з однією студенткою описано діагностику ступеня захворювання на дислексію, індивідуальні стратегії корекції навичок читання та підходи до навчання. Наведено результати проведеної роботи та зроблено висновки про перспективи цього дослідження.

Ключові слова: студенти-дислектики, діагностика дислексії, методи формування навичок читання.

This study describes the level of reading ability of university students with dyslexia, approaches to teaching these students, and also examines the relationship between their learning ability and reading ability. Using the example of working with one student, the diagnosis of the degree of dyslexia, individual strategies for correcting reading skills and approaches to learning are described. The results of the correction of reading skills are described and conclusions about the prospects of this research are drawn.

Keywords: dyslexic students, diagnosis of dyslexia, methods of formation of reading skills.

Постановка проблеми. Дослідження присвячено спостереженню протягом трьох років за випадком дислексії в іноземного студента і допомозі йому у придбанні навичок читання та письма.

До дислексії як специфічної нездатності читати нейробіологічного походження останні десятиліття прикуто різнобічну увагу фахівців. Крім досліджень нейропсихологічного рівня [Hudson, High, Al Otaiba; Acha, Carreiras], до вивчення такого феномена мозкової діяльності долучаються спеціалісти з педагогіки та психології, що прагнуть подолати або послабити цю тяжку ваду сукупністю різних методів [Kirby & La Fave; Torgesen]. На цей час в зазначеному напрямку переважали праці з корекції дислексії в учнів початкових та середніх навчальних закладів, подекуди вивчалися випадки порушення читання в англомовних студентів, а також студентів закладів вищої освіти Греції, Італії, Швеції, Малайзії, Саудівської Аравії та ін. [Rapti, Pavlidis; Scorza, Zonno, Benassi; Sarpudin, Zambri; Hafez, Shafie, Alasmee]. Крім основних ознак дислексії, вказуються ступені захворювання на цей розлад, описуються види і підвиди дислектичних розладів у людей різного віку [Wolf]. На цей час існують різні способи діагностування дислексії у дітей і дорослих, пропонуються тести для ідентифікації цієї недуги [Tops & Brysbaert; Acha, Carreiras].

Зарубіжними фахівцями доведено, що дислексія – це не вирок, не підстава, щоб відмовляти юнакові в одержанні вищої освіти, виявленні та розвитку здібностей, досягненні життєвого успіху [Miles, Gilroy, Du Pre : 27–39].

На факультеті слов'янської філології Київського національного лінгвістичного університету протягом сорока років здійснювалося навчання понад три тисячі іноземних студентів, однак перші випадки студентської дислексії було помічено лише 1998 року, коли дисциплінований розумний першокурсник іранець М. С. став виявляти характерні ознаки цієї хвороби: уповільнене, з надмірними зусиллями читання, складнощі в опануванні прочитаного і, згодом, відразу до сприйняття написаного чи надрукованого тексту. На жаль, не всі викладачі, навіть зі значним досвідом роботи, змогли вчасно розпізнати серйозну недугу у М. С. і жи-

ти відповідних заходів корекції навичок читання. Тим не менш, хлопець не належав до відсталих студентів. Цілком імовірно, що досягнути середнього рівня успішності йому вдалося завдяки щоденному відвідуванню занять, умінню уважно слухати та швидко засвоювати почуте, прекрасній слуховій пам'яті, вільному володінню фаховими мовами та аналітичним здібностям. Особливо гостро прояви хвороби окреслилися під час підготовки курсової та дипломної робіт, яка вимагає поглибленого ознайомлення зі значною кількістю наукових джерел, організації та аналізу мовного матеріалу і належного письмового викладення власних спостережень і висновків. Лише завдяки всебічній допомозі наукового керівника, колективу педагогів та однокурсників випускник підготував кваліфікаційну роботу і витримав її захист з оцінкою «задовільно».

У наступні п'ять років на факультеті вже було виявлено двоє студентів з таким саме захворюванням. У подальшому динаміка ставала більш драматичною, коли через нездатність читати і зумовлені цим недоліки навчання університет залишило троє молодих людей.

Після 2010 року завдяки ознайомленню зі все більшою кількістю наукової та психолого-методичної літератури, присвяченої дислексії, викладачі молодших курсів стали частіше виявляти студентів з розладами читання того чи іншого ступеня важкості. Можливо, що хворі на дислексію іноземні абітурієнти прагнули потрапити саме до нашого факультету, оскільки дізнавалися про випадки успішної індивідуальної роботи досвідчених методистів з учнями, що відставали у читанні. На жаль, робота з дислексією, не виділена в окремий напрямок, базувалася на ентузіазмі викладачів і тому не була організованою, статистика випадків відхилень у навчальній діяльності студентів не проводилася, а результати успішності (або неуспішності) психолого-педагогічної роботи з ними не оприлюднювалися.

Останні чотири роки через епідемічні та воєнні події загальна кількість іноземних студентів на факультеті значно знижувалася і досягла мінімуму за всю історію існування підрозділу. Однак на факультеті продовжують навчання юнаки, які нам довірилися, і їх не можна залишати наодинці з важкою нейропсихологічною проблемою.

Мета статті полягає в тому, щоб на прикладі однієї іноземної студентки висвітлити форми і методи роботи з дислектичними розладами у студентів-іноземців, які навчаються на мовознавчому відділенні, повідомити про допомогу їм у подоланні проявів цієї хвороби, що заважають повноцінному навчанню в університеті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Студентка Н. Н. прийшла на факультет у вересні 2021 року. За її словами, через проблеми з навчанням вона не змогла поступити до вишу в Китаї і вирішила вивчати українську мову в Києві (очевидно, розраховувала, що, на відміну від ієрогліфів, кириличне письмо, послідовна орфографія будуть їй більш доступними). Після 3 місяців вивчення українистики Н. Н. відчула складнощі з засвоєнням навичок читання і розпізнавання прочитаного українськими літерами. Тому дівчина поступила на факультет східної і слов'янської філології КНЛУ для вивчення інших мов, сподіваючись, за її словами, на підтримку і розуміння.

Як студентка Н. Н. приваблює високою працездатністю, наполегливістю, серйозністю намірів, дуже мріє одержати диплом філолога і стати прекрасним викладачем. Вона має добру пам'ять, аналітичні здібності, швидко навчається також і англійському мовленню, вже через місяць занять стала жваво спілкуватися з киянами. Але система навчання мов у вишах сфокусована переважно на опрацюванні численних текстів, що значно загальмовує одержання Н. Н. необхідних результатів і робить її майже професійно непридатною.

Разом зі студенткою ми спробували встановити причину її невдач, тому нами було проведено попередні опитування та спостереження. З'ясувалося, що Н.Н. читає українською, а через місяць і англійською, значно повільніше за решту студентів, витрачаючи на це великі зусилля, уникає читання вголос і відчуває при цьому значний дискомфорт та збентеження. Добре сприймаючи інформацію на слух, вона майже не здатна була зрозуміти прочитане, просила пояснити їй зміст, ставлячи непрямі або уточнюючі запитання викладачеві. Їй важко давався правопис, вона не любила висловлювати думки письмово, але чарівно робила це в усній формі. Крім того, Н. Н. пригадала, що у двох її родичів також спостерігалися подібні перешкоди при одержанні знань.

Для Н. Н. було підібрано тексти початкового етапу навчання обома мовами з метою встановити «болючі точки» у читанні. Крім вказаних загальних проблем, студентка відчувала специфічні труднощі у вимові голосних звуків: а) плутала букви У та И; б) абсолютно «не помічала» Е; в) не могла вимовляти пари голосних ЄЄ, ІІ, ЇЇ, ОО. Також дівчина порушувала порядок літер, читаючи та пишучи їх у довільній черзі, часто «ковтаючи» або вигадуючи закінчення; не розрізняла наголошені та ненаголошені склади, пропускала розділові знаки і неправильно інтонувала вирази. На підставі одержаних даних було зроблено припущення, що у Н. Н. при читанні спостерігається частковий дефіцит сприйняття фонологічного компонента мови при нормальних когнітивних здібностях [Acha, Cargeiras].

Усвідомлюючи, що дислексія – довічне захворювання, викладачі доклали немало адекватних зусиль, аби подолати певні труднощі, з якими стикається Н. Н., і допомогти їй у навчанні. Ми склали план роботи, який включав такі дії:

1. Чітко визначили сильні та слабкі сторони студентки і намітили кроки для того, щоб переважали позитивні якості і мінімізувався стрес, блокуючий мисленнєві процеси.

2. Опрацювали розклад додаткових індивідуальних занять (не менше 3 разів на тиждень).

3. Під час позакласних уроків наголошували на «проблемних» місцях у тексті, відпрацьовували їхню вимову, підбирали вправи на закріплення відтворення звуків і звукосполучень.

4. Протягом місяця вчили читати «під лінійку» для фіксації уваги на порядку літер, додержанні рядків, адже спочатку особливо важко було зосередитися на послідовності знаків і слів у тексті.

5. Посилювали її самооцінку, заохочували до читання, пропонуючи цікаві та актуальні для дівчини її віку теми творів.

6. Запровадили систему схвалень при досягненні певних результатів.

7. При роботі в академічній групі підкреслювали здатність Н.Н. легко «схоплювати» суть викладеної в тексті проблеми, аналізувати почуте або прочитане.

8. Пропонували підібрані викладачем аудіотексти відповідної тематики для самостійного опанування та запису нотаток або резюме у спеціальний зошит.

9. Значна увага приділялася письмовим вправам (два-три невеликі завдання з правопису, уживання слів та граматичних форм), у тому числі диктантам з «контрольними моментами».

На жаль, через два місяці через карантин ми були змушені припинити заняття в аудиторії, але протягом ще двох семестрів продовжували зустрічі онлайн. Поступово студентка сама стала зменшувати кількість наших уроків. Припускаємо, що вона відчула впевненість і готовність продовжувати роботу над собою самостійно.

Сьогодні Н. Н. навчається на третьому курсі, має значні успіхи з літературознавчих та мовознавчих дисциплін, майже вільно читає і прагне читати ще більше (щоправда, після канікул або свят іноді «спотикається», збивається з правильного ритму чи-

тання), але викладачі помітили, якою неймовірною працею вона досягає такого рівня навчання. Підвищилася її самооцінка і статус серед однолітків в академічній групі.

Висновки. На закінчення відзначимо, що навчання професійному спілкуванню іноземного студента з вадами навичок читання має відбуватися з опорою на принципи нейродидактики, тобто з урахуванням індивідуальних особливостей учня, на запланованих та позапланових заняттях у режимі безперервного спіралеподібного процесу, спрямованого на досягнення поетапних результатів, підвищення рівня мотивації, самоствердження молодшої людини, на подальшу активізацію її мозкової діяльності.

Помічено, що вказані форми роботи з корекції навичок читання опрацьовано протягом двох десятиліть, і вони, безумовно, стануть корисними і дадуть результати в підтримці студентів, хворих на дислексію, в їхньому бажанні стати повноцінними членами суспільства.

На майбутнє, зі сподіванням на відродження факультету для іноземних громадян, слід бути готовими до викликів, які можуть поставати перед викладачами в разі виявлення в учнів нейропсихологічних проблем. З цією метою вважаємо за необхідне створити групу фахівців, які пройшли курси підвищення кваліфікації, орієнтовані на допомогу студентам з можливими розладами читання, письма та говоріння. На відповідній кафедрі слід створити бібліотеку необхідної літератури та консультаційний центр для допомоги викладачам і студентам у подоланні цих проблем. Є необхідним створення та накопичення вітчизняних і зарубіжних комп'ютерних програм для індивідуальної роботи зі студентами, які потребують нашої фахової допомоги.

Література

- Acha J., Carreiras M. Exploring the Mental Lexicon: A Methodological Approach to Understanding How Printed Words are Represented in our Minds. *Mental Lexicon*, 2014. 9. Pp. 196–231. DOI:[10.1075/ml.9.2.03](https://doi.org/10.1075/ml.9.2.03) (дата звернення: 20.03.2024).

- Hafez D, Shafie R., Alasmee N. Relationship between Dyslexia Awareness and Stigma among Nursing Students in Saudi Arabia: A cross-Sectional Study. *Belitung nursing journal*, 2023. 9 (5). Pp. 457–463. DOI:10.33546/bnj.2838 (дата звернення: 20.03.2024).
- Hudson R. F., High L., Al Otaiba S. Dyslexia and the Brain: What does Current Research Tell Us? *The Reading Teacher*, 2011. 60 (6). Pp. 506–515.
- Kirby J. R., Silvestri R., Allingham B. H., Parrila R., La Fave Ch. B. Learning Strategies and Study Approaches of Postsecondary Students With Dyslexia. *Journal of Learning Disabilities*. Vol. 41, Issue 1. 2008. Pp. 85–96. URL: <https://doi.org/10.1177/0022219407311040> (дата звернення: 20.03.2024).
- Miles T. R., Gilroy D. E., Du Pre E. A. *Dyslexia at College* (3rd ed.). London : Routledge, 2007. 352 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203944790> (дата звернення: 20.03.2024).
- Rapti S., Pavlidis G. Reading Differences between Greek Dyslexic and Non-Dyslexic University Students in Greece. *The Modern Higher Education review*, 2019. № 4. Pp. 101–120. DOI: <https://doi.org/10.28925/2518-7635.2019.4.11> (дата звернення: 20.03.2024).
- Sarpudin S. N. S., Zambri S. Web Readability for Students with Dyslexia : Malaysian Case Study. *3rd International Conference on User Science and Engineering (I-USER)*. New-York, 2014. Pp. 192–197. URL: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000361018700035> (дата звернення: 20.03.2024).
- Scorza M., Zonno M., Benassi E. Dyslexia and Psychopathological Symptoms in Italian University Students: A Higher Risk for Anxiety Disorders in Male Population? *Journal of Psychopathology*, 2018. 24 (4). Pp. 193–203. URL: <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85060652322&partnerID=MN8TOARS> (дата звернення: 20.03.2024).
- Tops W., Callens M., Lammertyn J., Van Hees V., Brysbaert M. Identifying Students with Dyslexia in Higher Education. *Annals of Dyslexia*, 2012. 62 (3). Pp. 186–203. DOI:10.1007/s11881-012-0072-6 (дата звернення: 20.03.2024).
- Torgesen J. K. Individual Differences in Response to Early Interventions in Reading: The Lingering Problem of Treatment Resisters. *Learning Disabilities Research & Practice*, 2000. 15 (1). Pp. 55–64. URL: https://doi.org/10.1207/SLDRP1501_6 (дата звернення: 20.03.2024).
- Wolf U. Phonological and Surface Subtypes among University Students with Dyslexia. *International Journal of Disability Development and Education*, 2009. 56 (1). Pp. 73–91. DOI: 10.1080/10349120802682083 (дата звернення: 20.03.2024).

Лілія Федчук
e-mail: fedchuk.lilia@gmail.com

Галина Волкотруб
e-mail: g_volkotrub@ukr.net

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИРОБЛЕННЯ В СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ УМІННЯ УСУВАТИ ДВОЗНАЧНІСТЬ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ЗАЙМЕННИКАМИ

У публікації пропонується науково-методичний інструментарій для уникнення такої поширеної мовленнєвої помилки, як двозначність у реченнях із займенниками *він, вона, воно, вони, який, котрий, себе, свій*. З'ясовано лінгвістичну природу та причини виникнення помилки цього типу, наведено приклади неправильно побудованих речень та розроблено способи усунення мовленнєвих недоліків.

Ключові слова: культура мовлення, правильність мовлення, норми української літературної мови, типові мовленнєві помилки, займенники, редагування.

The proposed publication offers a scientific and methodological toolkit for understanding such a common speech error as ambiguity in a sentence with pronouns: the linguistic nature and causes of this type of error are clarified; concrete examples of incorrectly constructed sentences are given and methods of eliminating speech defects in them are demonstrated.

Keywords: speech culture, correct speech, norms of the Ukrainian literary language, typical speech errors, pronouns, editing.

Постановка проблеми. Сучасні програми з української мови як іноземної для закладів вищої освіти спрямовують навчальний процес на вироблення у студентів умінь вільно оперувати мовними засобами для досягнення поставленої комунікативної мети. Досконале володіння мовою передбачає правильне й доречне використання мовних засобів за будь-яких життєвих обставин.

На жаль, як свідчить аналіз підручників з української мови для іноземних студентів, чимало мовленнєвих питань, зокрема проблем, пов'язаних з правильністю змісту, або взагалі не вивчаються, або розглядаються надто поверхово. Тому досягнення бажаних результатів потребує цілеспрямованої додаткової роботи.

А щоб знати, коли та які саме додаткові завдання пропонувати, викладач повинен сам досконало володіти нормами сучасної української літературної мови та бути обізнаним з типовими випадками їх порушень і способами усунення мовленнєвих недоліків.

Лінгвістичній природі мовленнєвих помилок та методам і прийомам їх редагування присвячені дослідження Б. Антоненка-Давидовича, Н. Бабич, Ф. Бацевича, Т. Бондаренко, Г. Волкотруб, М. Волощак, С. Головащука, А. Капелюшного, С. Караванського, О. Пономарева, О. Сербенської, Є. Чак та інших вітчизняних учених. П. Куляс справедливо зазначає, що в часи української незалежності потреба в такій літературі різко зростає, що пояснюється великою (вибуховою) активізацією мовних процесів [Куляс : 9]. Однак ще й досі не існує посібника, який би охопив усі можливі складні й суперечливі мовні факти. Ось чому актуальним вважається висвітлення теоретичного матеріалу, який слугуватиме науково-методичною базою для формування такої суттєвої ознаки культури мовлення, як його правильність.

Мета статті – звернути увагу викладачів української мови як іноземної на труднощі в побудові речень з деякими займенниками, недоречне вживання яких викликає двозначність; створити чіткі орієнтири щодо організації роботи, спрямованої на запобігання помилкам у побудові речень такого типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невдала побудова речень з особовими займенниками *він, вона, воно, вони*, відносними *який, котрий*, зворотним *себе* та присвійним *свій* – одне з найскладніших і достатньо не описаних питань культури мовлення. Водночас це надто важлива проблема, оскільки з необхідністю її розв'язання доводиться стикатися надто часто. Неправильні конструкції із займенниками трапляються і в простому, і в складному реченнях. Цей недолік зумовлений особливістю сема-

тики займенників як самостійної частини мови та функціональною роллю названих вище лексичних одиниць.

Відповідно до традиційної точки зору визначальними особливостями займенників є абстрактний характер їх семантики та вказівна (дейктична) функція. Словам цієї частини мови «властива невизначеність предметного значення кореня, відсутність номінативних відношень, надзвичайно широке і загальне значення» [Горпинич : 137]. Займенники не називають предмети, ознаки, кількості, а лише вказують на те, що їхнє місце може бути заповнене певним словом-номеном – іменником, прикметником, числівником. Хоча займенники дають лише найзагальніше уявлення про предмет, ознаку чи кількість, виступаючи заміниками їх імен, проте в певному контексті чи мовленнєвій ситуації вони набувають конкретного семантичного наповнення. Як слушно зауважує Н. Тесленко, «значення займенника конкретизується через повнозначні слова, які звужують клас предметів, на які вказують займенники. Як наслідок певний предмет <...> називається через повнозначне слово, а займенник вказує вже не на предмет, а на це повнозначне слово» [Тесленко : 196].

Дейктична функція займенників не однорідна: зміст займенника може розкриватися в мовленнєвій ситуації, у контексті або ж бути не визначеним (повністю чи частково). На підставі функціональної ролі займенникових слів В. Ожоган запропонував виділяти серед них власне дейктичні, анафоричні та кванторні [Ожоган]. Досліджуваний тип мовленнєвої помилки – двозначність – пов'язаний з неправильним вживанням займенників, які належать до групи анафоричних. Їхнє абстрактне значення конкретизується в попередньому контексті й залежить від значення тих слів, замість яких вони вживаються в реченні. Слово, замість якого вживається займенник, називається антецедентом, а самий займенник – анафором. «Ці два компоненти тексту співвідносять-

ся із спільним об'єктом дійсності (денотатом), а між собою перебувають в анафоричних відношеннях» [Горпинич : 146].

Будуючи речення із анафоричними займенниками 3-ої особи, треба мати на увазі, що вони замінюють найближчий іменник, який має ту ж форму роду й числа, що й займенник. Якщо ця умова в реченні, де є кілька іменників, не дотримана, виникає двозначність, а іноді – й спотворення змісту речення, як, наприклад, у таких конструкціях: 1) *На екскаваторі працює Іван з Максимом, він нещодавно повернувся з лав армії* (Не зрозуміло, хто повернувся з армії: Іван чи Максим?)⁸; 2) *Учень витяг олівець з пенала і поклав його на парту* (Що поклав на парту учень: пенал чи, може, все-таки олівець?); 3) *Гнат не пам'ятає свого сусіда – він виїхав, коли йому було 4 роки* (Хто виїхав: Іван чи сусід? Кому було 4 роки: Іванові чи його сусідові?); 4) *Брат став членом симфонічного оркестру, незабаром він поїде на гастролі* (Брат чи оркестр?); 5) *Омельченко познайомився із Забродським, він уже був начальником відділу* (Забродський чи Омельченко був начальником відділу?); 6) *Ми дуже вдячні за можливість ознайомитися з рекламою продукції вашої фірми. Вона справила на нас приємне враження* (Хто «вона» – реклама, продукція чи фірма?).

Змістової неточності в цих і подібних їм реченнях можна уникнути одним з таких способів:

1) максимально віддалити від займенника слово, змісту якого він не стосується й, навпаки, поставити його безпосередньо після того іменника, замість якого він уживається;

2) замінити особовий займенник вказівним, який завжди стосується змісту іменника, що безпосередньо передує йому;

3) опустити займенник узагалі;

---

⁸ Використані в цій статті приклади взяті з таких джерел: [Волкотруб : 153–157; Кочан : 160–165; Скуратівський : 113–115].

4) замінити займенник співвідносним з ним іменником чи його синонімом;

5) замінити займенник із залежними словами підрядним означальним реченням і поставити його після слова, змісту якого воно стосується;

6) замінити один з іменників, що має таке ж значення роду й числа, як і займенник, синонімом з іншим граматичним значенням;

7) перебудувати речення, суттєво змінивши його структуру так, щоб усі слова в ньому поєднувались згідно з законами української граматики та не породжували двозначності.

Здебільшого для редагування одного й того ж двозначного виразу з особовим займенником можна застосувати кілька способів. Вибір одного з можливих варіантів усунення двозначності визначається бажанням автора й комунікативною метою.

Продемонструємо способи редагування наведених вище конструкцій з недоречно вжитими особовими займенниками.

Варіанти виправлення першого речення: *3 Максимом на екскаваторі працює Іван, він нещодавно повернувся з лав армії* (для редагування застосовано 1-ий спосіб); *На екскаваторі з Максимом працює Іван, який нещодавно повернувся з лав армії* (застосовано 5-ий спосіб).

Варіанти виправлення другого речення: *3 пенала учень витяг олівець і поклав його на парту* (1-ий спосіб); *Учень поклав на парту олівець, який витяг з пенала* (7-ий спосіб).

Виправлений варіант третього речення: *Гнат не пам'ятає свого сусіда – той виїхав, коли Іванові (хлопцю) було 4 роки* (застосовано одночасно 2-ий і 4-ий способи).

Варіанти виправлення четвертого речення: *Брат став членом симфонічного оркестру і незабаром поїде на гастролі* (3-ій спосіб); *Брат став членом симфонічного оркестру, який незабаром поїде на гастролі* (5-ий спосіб).

Варіанти виправлення п'ятого речення: *Коли Омельченко познайомився із Забродським, той уже був начальником відділу* (2-ий спосіб); *Омельченко вже був начальником відділу, коли познайомився із Забродським* (7-ий спосіб).

Виправлений варіант шостого прикладу: *Ми дуже вдячні за можливість ознайомитися з рекламою виробів (товарів) вашої фірми. Вони справили на нас приємне враження* (6-ий спосіб).

Двозначність виникає й тоді, коли підрядна означальна предикативна частина складнопідрядного речення, яка приєднується до головної сполучним словом **який** чи **котрий**, відірвана від іменника, змісту якого вона стосується, і розміщена після іншого іменника з тими ж граматичними ознаками роду й числа, що й попередній іменник, як, наприклад, у реченні *Учні підійшли до клумби школи, навколо якої росли дерева* (Де росли дерева: навколо школи чи навколо клумби?). Будуючи складнопідрядні означальні речення, треба постійно дбати про те, щоб підрядній означальній частині не передували два іменники з однаковими граматичними характеристиками. Наведений вище приклад можна відредагувати таким чином: *Учні підійшли до шкільної клумби, навколо якої росли дерева*.

Зворотний займенник **себе** може співвідноситися з будь-якою граматичною особою, що й зумовлює під час побудови речень, які містять кілька іменників, його необдуманий вибір, а отже – й непорозуміння. Так, наприклад, зі змісту речення *Мати попросила сина налити собі води* не зрозуміло, кому син повинен налити води – собі чи матері.

Одним зі способів усунення двозначності є заміна зворотного займенника **себе** відповідним йому особовим, який би співвідносився лише з одним іменником, наприклад: *Мати попросила сина налити їй води*.

Уживаючи ж займенник **себе**, треба пам'ятати, що за нормами української літературної мови він завжди стосується змісту

слова, яке називає виконавця дії. Тому двозначність, пов'язана із вживанням займенника *себе*, виникає, як правило, у простих реченнях, де є кілька суб'єктів-діячів, кожен з яких виконує свою дію.

Дві суб'єктно-предикатні пари містить і наведене вище речення. Щоправда, одна з них виділяється легко: *мати* (виконавець) *попросила* (дія), а друга – прихована, оскільки логічний суб'єкт і предикат (а це слова *сина* й *налили*) виконують нетипову для них синтаксичну функцію – додатка.

Ліквідувати двозначність можна, розгорнувши просте речення з інфінітивним додатком у складне з підрядною з'ясувальною частиною (тобто поставивши назви дії та її виконавця в типові для них синтаксичні позиції підмета і присудка) та дібравши на роль об'єкта чи займенник *себе* (якщо об'єкт і виконавець один і той же предмет), чи особовий займенник третьої особи (якщо функцію об'єкта виконує іменник, який виступає підметом головної предикативної частини).

Результатом такої перебудови можуть стати такі два чіткі й зрозумілі варіанти: *Мати попросила, щоб син налив собі води;* *Мати попросила, щоб син налив їй води.* Можна в межах підрядного речення вжити вказівний займенник, який завжди стосується іменника, що безпосередньо передує йому: *Мати попросила сина, щоб той налив їй (собі) води.*

Аналогічним способом можна уникнути двозначності й у реченні *Вчителька наказала учню віднести книжки до себе.* Правильні варіанти: *Вчителька наказала учню віднести книжки до неї;* *Вчителька наказала, щоб учень відніс книжки до неї (себе);* *Вчителька наказала учню, щоб той відніс книжки до неї (себе).*

Розглянемо ще один приклад: *Микола застав Петра в себе вдома.* У цьому реченні є також два діячі, кожному з яких властивий свій предикат. Дію Миколи виражає дієслово *застав*, а стан Петра передає дієслово *був*. (Порівняйте: *Микола застав*

Петра, він був у себе вдома). Оскільки займенник *себе* стоїть після діяча, названого іменем *Петро*, то зі змісту речення випливає, що Петро був у своїй квартирі. Але якби саме таку комунікативну мету ставив перед собою мовець, він би взагалі не вживав вираз *у себе* як плеоназм. Імовірно, ставилося завдання розповісти, що Микола у своїй квартирі застав Петра. Щоб досягти цієї мети, треба змінити місце розташування займенника *себе*, поставити його після того діяча, змісту якого він стосується. Тоді наведене вище речення набуде такого вигляду: *Микола в себе вдома застав Петра*.

Зворотню-присвійний займенник *свій* також, як і зворотний займенник *себе*, може співвідноситися з усіма трьома граматичними особами. Тому, якщо в реченні є кілька іменників, цей займенник може стосуватися змісту різних слів, що й породжує двозначність. Так, зі змісту речення *Директор застав помічника в своєму кабінеті* не зрозуміло, де ж був помічник: у своєму кабінеті чи у кабінеті директора. Пропонуємо такі варіанти усунення двозначності: *Директор застав свого помічника в його кабінеті*; *Директор застав у себе в кабінеті свого помічника*.

А варіантами виправлення речення *Тетяна попросила Івана вчитати свою творчу роботу* можуть бути такі: *Тетяна попросила Івана вчитати її творчу роботу*; *Тетяна попросила, щоб Іван вчитав її (свою) творчу роботу*; *Тетяна попросила Івана, щоб той вчитав її (свою) творчу роботу*.

Висновки. Отже, будуючи речення з анафоричними особовими займенниками *він, вона, воно, вони*, відносними *який, котрий*, зворотним *себе* чи присвійним *свій*, треба завжди перевіряти їх зв'язок з іменниками. Обізнаність викладача з типовими помилками іноземних студентів у вживанні займенників – не самоціль, а необхідність, оскільки ці знання безпосередньо стосуються розв'язання однієї з проблем культури мовлення.

Література

- Волкотруб Г. Й. Практична стилістика української мови : навч. посібник. Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. 256 с.
- Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
- Кочан І. М., Токарська А. С. Культура рідної мови : зб. вправ і завдань. Львів : Світ, 1996. 232 с.
- Куляс П. П. Типологія помилок : підручник-монографія. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2015. 463 с.
- Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ : [б. в.], 1997. 231 с.
- Скуративський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови : посібник для вчителя. Київ : Рад. школа, 1987. 144 с.
- Тесленко Н. О. Статус займенникової семантики в лінгвістичній системі: еволюція поглядів. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Вип. 15. Донецьк : ДонДУ, 2007. С. 196–204.

Валентина Невойт

e-mail: valnev@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7529-7329>

УКРАЇНСЬКІ ДІЄСЛОВА З КОРЕНЕМ -УЧ- / -ВЧ- В АСПЕКТІ ВИКЛАДАННЯ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Стаття присвячена опису системних відношень у групі дієслів з коренем *-уч-* / *-вч-* та дослідженню ролі структурних зв'язків словотвірного типу для встановлення семантико-функціональних особливостей кожного з компонентів цієї групи, що є важливою умовою не тільки правильного використання мовних одиниць, але й формування лексичної компетентності.

Ключові слова: словотвірне гніздо, словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок, префіксація, імперфективація.

The article is devoted to the description of systemic relations in the group of verbs with the root **-уч-** / **-вч-** and to the study of the role of structural connections of the word-formative type for establishing the semantic and functional features of each of the components of this group, which is an important condition not only for the correct use of linguistic units, but and contributes to the formation of lexical competence.

Keywords: word-forming nest, word-formin gparadigm, word-forming chain, prefixation, imperfection.

Постановка проблеми. Як відомо, під навчанням лексики в методиці викладання мови як іноземної розуміють не просте запам'ятовування слів, а розвиток навичок впізнавання їх у контекстах та правильне вживання у відповідності з їхніми значеннями та лексико-граматичною сполучуваністю. Інакше кажучи, навчання лексики передбачає формування в іноземних слухачів і студентів лексичної компетентності. Першим кроком на шляху до опанування слів іншої мови є пояснення їхнього значення та надання типових прикладів вживання певних одиниць. Проте не завжди цього достатньо. Іноді для коректного використання лексеми студенту необхідно уявляти її місце в системі подібних одиниць. Особливо це стосується слів, подібних за семантикою та спільнокореневих слів.

Так, на початковому етапі навчання мови як іноземної інокомуніканти знайомляться з дієсловами *вчити, вчитися, вивчати й вивчити*, а продовжуючи навчання, вони неодмінно дізнаються, що, крім зазначених, в українській мові ще є дієслова *навчити та навчитися, перевчити, привчити* тощо. Диференціація значень та контекстів уживання цих дієслів є однією з умов формування лексичної та взагалі комунікативної компетентності. Науковці та методисти приділяють досить багато уваги опису та методиці опанування дієслівної лексики. Передусім у полі зору перебувають такі проблемні для іноземців питання, як видові форми дієслів та їхнє вживання, часові форми, дієслова руху тощо [Дерба; Меркулова; Шевченко]. Особливості дієслівної семантики, тісно пов'язаної зі словотвором, специфіка системних зв'язків у межах

цієї частини мови поки що ретельно не досліджувалися. Не знайдено також робіт, в яких би докладно описувалися семантико-функціональні характеристики групи дієслів з коренем **-уч-** / **-вч-**. Між тим більшість цих дієслів входять до активного складу лексики української мови та до лексичного мінімуму української мови для іноземців.

Мета статті – описати системні відношення дериваційного типу між дієсловами з коренем **-уч-** / **-вч-** та з'ясувати роль їхніх структурних зв'язків у формуванні значень конкретних дієслів та в їхній семантизації в процесі навчання української мови як іноземної.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній українській мові, згідно з даними словників, функціонує 34 дієслова з коренем **-уч-** / **-вч-**. Серед них найпростішим за своєю морфемною структурою є лексема *учити* (фонетичний варіант – *вчити*), від якої й походять усі інші дієслова.

Група слів, яка стала об'єктом нашого дослідження, за типом системно-семантичних зв'язків є словотвірним гніздом, вершиною якого виступає дієслово *вчити*. Словотвірне гніздо як вид системної впорядкованості в лексиці не тільки презентує способи словотвору та його можливості, але й зумовлює семантичні відношення між компонентами цього системного угруповання.

Наявність у морфемному складі слів спільного кореня означає, що в основу їхньої семантики покладене загальне поняття про певну дію, матеріальним носієм якої і є корінь. Це загальне поняття модифікується в залежності від зміни морфемного складу лексем. Але при цьому необхідно зауважити, що у словотвірних процесах беруть участь не слова у всьому обсязі їхньої семантики, а конкретні лексико-семантичні варіанти цих слів, тому насамперед варто з'ясувати особливості семантики твірного слова *вчити*.

У сучасній мові лексема *вчити* є багатозначною і має доволі складну семантичну структуру. Згідно з академічним словником сучасної української мови, в її семантиці виділяється п'ять значень та декілька їхніх функціональних модифікацій (СУМ, 10 : 537).

У той же час абсолютно очевидно, що у змісті слова поєднані два основних значення, які презентують різноспрямовані дії. Одна дія – «передавати знання», інша – «отримувати (засвоювати) знання» (СУМ, 10 : 537). Для порівняння в англійській мові ці два значення закріплені за різними словами: *to teach* «передавати знання та навички» (Вербяний :150), а *to learn* «учитися» (Вербяний : 66–67) або *to study* «студіювати, засвоювати знання» (Вербяний : 144).

Саме поєднання двох протилежних значень у семантиці одного слова лежить в основі тих проблем, з якими стикаються іноземці, опановуючи лексеми, які входять до цього словотвірного гнізда. Системні відношення ускладнені ще й тим, що перше значення «передавати знання, навички» стало твірним для цілої низки лексико-семантичних варіантів, а саме: «говорити чи показувати, яким чином щось треба робити», «надавати можливість учитися», «збагачувати досвідом, знаннями», «впливати у певному напрямку; виховувати». Окремим у словнику подане значення «обгрунтовувати якусь думку, теорію; знайомити з якимись-небудь ідеями» (СУМ, 10 : 537). У розмовному мовленні дієслово *вчити* вживається у значенні «давати поради, настанови» та в переносному значенні «карати» (СУМ, 10 : 537). Друге значення залишається незмінним і формулюється у словнику як «засвоювати, опановувати певну інформацію, намагатися запам'ятати» (СУМ, 10 : 537).

Така семантична структура вершинного дієслова визначила особливості структури словотвірного гнізда, що розглядається. У ньому виокремлюються два види словотвірних мікросистем, а

саме: словотвірні парадигми та словотвірні ланцюжки. Дієслівна словотвірна парадигма – це впорядкована сукупність похідних дієслів, що характеризуються спільною твірною основою та утворюються префіксальним чи префіксально-суфіксальним способом від так званого «базового», або домінантного, безпрефіксного дієслова [Поплавська : 7].

У словотвірному гнізді дієслів з коренем **-уч-** / **-вч-** можна виділити дві словотвірні парадигми. Одна з них утворена похідними від дієслова *учити* зі значенням «передавати знання»:

<i>учити</i>	>	<i>навчити</i>	>	<i>навчати</i>
	>	<i>перевчити</i>	>	<i>переучувати</i>
	>	<i>довчити</i>	>	<i>доучувати</i>
	>	<i>повчити</i>	>	–

Друга парадигма утворена від дієслова *учити* зі значенням «засвоювати інформацію; намагатися запам'ятати»:

<i>учити</i>	>	<i>вивчити</i>	>	<i>вивчати</i>
	>	<i>завчити</i>	>	<i>заучувати</i>
	>	<i>довчити</i>	>	<i>доучувати</i>
	>	<i>повчити</i>	>	–

З поданого ілюстративного матеріалу видно, що хоча в обох парадигмах є однакова пара дієслів *довчити* – *довчати*, це не суперечить ні лексичній семантиці, ні правилам словотвору. Префікс **до-**, який походить від відповідного прийменника, вказує на «межі поширення дії». Обидва варіанти дії, позначеної словом *учити* («передача знань» та «засвоєння знань»), можуть поширюватися до певної межі. Таке ж пояснення щодо слів *повчити* «вчити когось нетривалий час» та *повчити* «засвоїти знання протягом нетривалого часу» (СУМ, 6 : 698).

Окрім словотвірних парадигм, у словотвірному гнізді можна виділити три словотвірних ланцюжки, тобто такі мікросистеми, в

яких спільнокореневі слова розташовані в такій послідовності, як вони утворюються: а) *учити* – *привчити* – *привчати* зі значенням «впливати в певному напрямку; виховувати; прищеплювати щонебудь» (СУМ, 8, 581); б) *учити* – *провчити* – *проучувати* зі значенням «карати» (СУМ, 7 : 146); в) *учити* – *повчити* – *повчати* зі значенням «давати поради, настанови» (СУМ, 10 : 537).

Членом третього ланцюжка знову є дієслово *повчити*, яке на цей раз має відповідник недоконаного виду *повчати* зі значенням «давати поради, наставляти» (СУМ, 10 : 537). У цій парі функціонально домінуючим є саме дієслово недоконаного виду, а *учити* й *повчати* в сучасній українській мові є синонімами.

Неважко помітити, що і словотвірні парадигми, і словотвірні ланцюжки складаються з трьох частин: 1) базового дієслова, 2) слів, утворених префіксальним способом, 3) дієслівних відповідників недоконаного виду. Відомо, що на початкових етапах розвитку мови додавання префіксу до вже існуючого безпрефіксного дієслова вирішувало, у першу чергу, семантико-граматичну проблему – утворення назви тієї ж дії, яка вже була позначена існуючим дієсловом, але із вказівкою на її завершеність, результативність тощо. Так з'являлися видові пари – «дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду» [Горпинич : 172]. Компоненти першої пари дієслів у парадигмах та ланцюжках (*учити* – *навчити*, *учити* – *вивчити*, *учити* – *привчити*, *учити* – *провчити*, *учити* – *повчити*) поєднані тільки видовими відношеннями.

Однак додавання інших префіксів не тільки вказувало на завершеність дії, але й дещо змінювало лексичне значення базового дієслова: у семантичній структурі похідного дієслова з'являлися додаткові семи, співвідносні зі значенням префіксу. Напр., семантика дієслова *перевчити* в порівнянні з лексемою *учити* містить додаткові семи 'учити кого-небудь заново, по-іншому' або 'учити що-небудь *ще раз, повторно*' (СУМ, 6 : 305). Диференційною

ознакою дієслова *довчити* є доведення доведенні дії, вираженої словом *учити*, до певної межі (СУМ, 2 : 338); *повчити* означає «щось учити деякий, зазвичай нетривалий, час» (СУМ, 6 : 698); *завчити* на відміну від *учити* має значення «старанно запам'ятовуючи, добре, міцно засвоювати» з акцентом на запам'ятовуванні, іноді на бездумному засвоєнні знань (СУМ, 3 : 63).

У зв'язку з тим, що префіксальні дієслова позначають дію дещо відмінну від дії, вираженої базовим дієсловом, і ця дія може повторюватися або бути незавершеною, з часом виникла потреба у створенні відповідного дієслова недоконаного виду. Так, від лексеми *перевчити* утворилося дієслово *переучувати*, від *довчити* – *доучувати*, від *привчити* – *привчати* тощо. Цей процес отримав назву вторинної імперфективації.

Таким чином, зазначена парадигма на певному етапі розвитку мови ускладнилася дієслівними відповідниками недоконаного виду. Вони є третьою частиною словотвірної парадигми чи словотвірного ланцюжка. При цьому поява таких дієслів, як *провчати*, *переучувати*, *доучувати*, *привчати*, *повчати*, є закономірною з огляду наведеного вище пояснення. Проте потреби у створенні дієслів *навчати* та *вивчати* не виникало, оскільки відповідником недоконаного виду до них слугувало дієслово *учити*. Ці дієслова утворилися за аналогією, що призвело до появи синонімів *учити* – *вивчати* «оволодівати / оволодіти знаннями» та *учити* – *навчати* «передавати / передати знання». Під час роботи з іноземними студентами варто зауважити, що в сучасному мовленні дієслова *учити* й *навчати* є абсолютними синонімами, а дієслова *учити* й *вивчати* все ж не повністю збігаються за своїм змістом. Якщо лексема *учити* означає «засвоювати, опановувати інформацію; намагатися запам'ятати» (СУМ, 10 : 537), то дієслово *вивчати* теж означає процес набуття знань, але цей процес передбачає більше заглиблення у предмет, його аналіз, спостереження, нама-

гання не стільки запам'ятати, як зрозуміти, зробити висновки. *Вивчати* також означає «науково досліджувати», «набувати майстерності у чомусь» (СУМ, 1 : 369). Семантична різниця між цими словами також підтверджується порівнянням з англійською мовою, де для українських слів вчити та вивчати існують різні відповідники: *to learn* і *to study*. Беручи до уваги цю різницю, можна визначити типові контексти вживання українських дієслів. Наприклад, якщо йдеться про вірш, пісню, правило, діалог, то доречно вживати дієслово *вчити*, тому що тут більшою мірою йдеться про запам'ятовування. Порівняйте: в англійській мові це *to learn rules, to learn a poem*. В той же час у реченні «Зоологи **вивчають** поведінку тварин» коректним є саме дієслово *вивчати*. В англійській мові це *to study*.

Звичайно, існують контексти, в яких ці розбіжності нейтралізуються або не є визначальними. Наприклад: «У школі діти **вчать** / **вивчають** історію, географію, математику». Проте навіть у подібних випадках іноді варто обирати певне дієслово. Наприклад, на курсах іноземної мови слухачі *вчать* або *вивчають* мову, але про студентів філологічного факультету все ж варто говорити, що вони *вивчають* мову.

До словотвірного гнізда дієслова *вчити* входить низка лексем з постфіксом *-ся*, і при цьому поява зворотних дієслів від *вчити* «передавати знання» є семантично виправданою, оскільки вказаний лексико-семантичний варіант позначає дію, обов'язковим актантом якої є адресат дії (передавати знання кому?). У ролі такого адресата може виступати і сам суб'єкт, позначення якого здійснюється за допомогою постфікса *-ся*: зворотне дієслово *вчитися* – це «вчити себе». Відповідно в українській мові всі дієслова, які входять до складу словотвірної парадигми із загальним значенням «передавати знання», утворюють пари за ознакою «спрямованість дії на когось» чи «оберненість дії на себе»: *навчити* / *навчати* «когось» та *навчитися* / *навчатися*, тобто

«навчити чи навчати себе». Подібні відношення характерні для дієслів *перевчити / переучувати та перевчитися / переучуватися; довчити / доучувати та довчитися / доучуватися; повчити та повчитися*.

Аналогічна ситуація спостерігається з дієсловами *привчити / привчати та привчитися / привчатися*, оскільки вони утворені від лексико-семантичного варіанта *учити* «виховувати», який теж передбачає наявність адресата дії.

Зазначимо, що від лексико-семантичного варіанта *вчити* «засвоювати інформацію» за логікою не може бути утворене зворотне дієслово, оскільки в його актантній структурі немає адресата дії, є тільки прямий об'єкт дії. Різниця між дієсловами *вчити та вчитися*, які вивчаються на початковому етапі навчання іноземних слухачів та студентів, зумовлена різними значеннями лексеми *вчити*. Якщо це дієслово *вчити* зі значенням «засвоювати знання», то обов'язковим маркером є вказівка на об'єкт, який має засвоїтися (*вчити вірш, вчити формули, вчити мову* тощо). Інформація про час, місце, тривалість цієї дії є необов'язковою, додатковою. До того ж слово *вчити* допускає заміну на синонім *вивчати*. Натомість при вживанні дієслова *вчитися* не може бути прямого об'єкта. Але інформація про час, місце, тривалість цієї дії набуває більшої актуальності (*учитися в університеті; учитися два роки назад; учитися протягом двох років*). Слід звернути увагу студентів на те, що синонімом до *вчитися* є дієслово *навчатися*.

Словотвірні процеси у будь-якій природній мові не завжди бувають послідовними та зумовленими лінгвістичними чинниками. Іноді виникають несистемні похідні. Так, у словотвірному гнізді, що розглядається, є й такі зворотні дієслова, які за своєю семантикою не співвідносяться з їхніми формальними відповідниками без постфікса і не утворюють корелятивних пар. Ці дієслова суттєво відрізняються за своїм змістом. Наприклад, *вивчи-*

ти означає «засвоїти якісь знання», а *вивчитися* – «здобути освіти взагалі»; *завчити* / *заучувати* – це «старанно запам'ятовуючи, добре, міцно засвоювати», а *завчитися* / *заучуватися* – «старанно і довго вивчаючи що-небудь, забути про все інше» (СУМ, 3 : 63). Зовсім різні за значенням дієслова *провчити* «покарати когось, щоб не допустити повторення його проступків, небажаних учинків, дій» та *провчитися* «провести деякий час навчаючись» (СУМ, 7 : 146).

Висновки. Отже, словотвірне гніздо дієслів з коренем *-уч-* / *-вч-* має доволі складну структуру, у межах якої виділяються окремі мікросистеми (словотвірні парадигми та словотвірні ланцюжки) та дієслова, які не вкладаються в цю систему. Аналіз зв'язків між компонентами словотвірного гнізда та його підсистем сприяє з'ясуванню їхніх семантико-функціональних особливостей, що є важливим не тільки для набуття іноземними слухачами та студентами навичок правильного вживання цих мовних одиниць, але й формування лексичної компетентності взагалі.

Література

- Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник. Київ : Академія, 2004. 335 с.
- Дерба С. М. Вивчення іноземними студентами українського дієслівного керування. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2011. Вип. 36. С. 255–260.
- Меркулова Т. В. Вивчення категорій виду та часу дієслів на заняттях з української мови як іноземної на 1 курсі. *Методика викладання мов*. 2013. Вип. 8. С. 710–717.
- Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2006. 20 с.
- Шевченко М. В. Парадигматичні особливості українських дієслів руху у світлі лінгводидактики. *Комп'ютерні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2011. Вип. 16. С. 192–199.

Джерела

- Вербяний – Англійсько-український та українсько-англійський словник / уклад. Вербяний Л., Вербяний І. Нюрнберг ; Байройт : Видано укр. га-зетою «Час», 1947. Ч. 1 : Англійсько-українська. XLIV, 190 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

Anastasiia Sibruk

e-mail: anastasiia.sibruk@npp.nau.edu.ua
<https://orcid0000-0002-4007-2450>

Svitlana Lytvynska

e-mail: svitlana.lytvynska@npp.nau.edu.ua
<https://orcid0000-0002-5761-5124>

DIGITALIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Стаття присвячена аналізу використання інформаційних технологій в навчальному процесі на сучасному етапі (в умовах війни). Перевагами цифрових інструментів є можливість забезпечити інтерактивність, інтенсифікацію навчального процесу, зворотній зв'язок між студентом і викладачем. Ґрунтовне дослідження дидактичних можливостей використання інформаційних мереж (пошук, обробка, передача та зберігання інформації) у навчальному процесі ЗВО є актуальним завданням.

Ключові слова: діджиталізація, сучасна освіта, онлайн-платформи, електронні підручники, навчальні застосунки.

The article is devoted to the analysis of the educational process at the current stage with the use of information technologies. The advantages of these technologies are the ability to provide interactivity, intensification of the learning process, feedback between the student and the lecturer. A thorough study of the didactic possibilities of using information networks (search, processing, transmission and storage of information) in educational processes in Higher Education Institution is an important task.

Keywords: digitalization, modern education, online platforms, e-textbooks, educational apps.

Introduction. The use of modern technologies (digitalization) in the learning process is an integral part of the modern educational process. At the current stage of the formation of the information society, it is important to apply the latest information technologies in the educational process of Ukrainian higher education institutions (HEI). This increases the amount of knowledge that a modern specialist must possess in order to be competitive in the labor market. Working with information and communication technologies is an optimal and effective means of achieving the trinity of didactic learning goals: learning (students' perception and understanding of educational material), development (search, analysis, generalization of received educational information); education (formation of professional competences and professional outlook, ability to study independently and perform group tasks). **The aim** of the study is researching of digital technologies that will help improve the learning process.

Results and discussion. Let's analyze several successful examples of digitization.

I. Online Courses. Instead of traditional classroom lectures, many universities and colleges provide online courses that can be accessed from anywhere at any time. This allows students to learn at their own pace and review materials when they need them. Today, there are many new public platforms with free courses (Prometheus, EdEra, WiseCow, EduHub, Coursera, etc.).

In addition, during the period of the COVID-19 pandemic, and later – the war, there were many problems with the organization of the educational process online, a full-scale invasion once again actualized the need for online tools. Higher education institutions use digital learning management systems such as Google Classroom, Moodle, Team, Zoom and others. An auxiliary component of the online lecture is presentation materials. S. Lytvynska analyzed the influence of multimedia technologies as an auxiliary tool on the speed and quality of students' assimilation of educational material in the process of educa-

tional activities of a HEI. The researcher summarized the modern experience of using multimedia presentations acquired by the teachers of the National Aviation University. She clearly defined the peculiarities of using multimedia presentations in lectures and practical classes, in scientific research work of students, during the defense of diploma papers [Литвинська].

Ukrainian scientists analyzed the key components of the educational process in wartime conditions. The researcher focused on the importance of studying information platforms, social networks and e-books, which will help to optimize and improve the educational process and establish effective scientific communication, which becomes extremely important during the war, serving as a powerful tool against the enemy [Sibruk A. V. & Sibruk V. L.].

II. E-books. They are accessible and useful, allow you to quickly find the necessary information and provide convenient storage of notes. In addition, e-textbooks can be updated and corrected in real-time, allowing for up-to-date and accurate information. The authors of the scientific study O. Petrova, N. Popova, I. Akavets analyzed the specifics of the use of electronic educational resources and found out that in this way it is possible and necessary to create didactic material – interactive lectures, convenient forms for control and self-control of the quality of knowledge, various types of tests, training exercises. Thus, the didactic technologies of the Internet allow the use of video and audio recordings, it helps to involve students in active authentic speech, expands the opportunities for learning foreign languages [Петрова, Попова, Акавець].

III. Interactive exercises and mobile apps. It can be very effective for learning because they allow you to get instant feedback and learn at your own pace. For example, computer programs can create interactive tests and games for students, which allows them to improve their knowledge.

Mobile apps allow you to learn on the go, which is very convenient for those with busy schedules or traveling. Such applications may contain interactive tasks, tests and games that will help to remember and consolidate knowledge. Virtual reality will help to immerse yourself in various situations that can be useful for practical application of knowledge and skills.

O. Naidyonova noted that the use of multimedia technologies and Internet applications significantly increases students' interest in learning. The author emphasized the main positions of using web technologies in the professional activity of lecturers, namely: research (Google, META, Webquest, etc.); creation of didactic materials (Classtools, LearningApps, JeopardyLabs, Cacao, Mindomo, MasterTest, etc.); cooperation and communication (Skype, Blogger, Google Wave, Google Site); publication of personal works; distance learning (Moodle, LMS, Google Disk) [Войтович & Найдьонова : 25–28].

Let's try to consider applications for improving the Ukrainian language.

1. «E-mova» [Є-мова...] is an educational platform of the public organization «Ukrainian World», its goal is to create a Ukrainian-speaking cultural space. The program meets the requirements of the All-European recommendations for language education, which are based on communicative principles in all types of speech activities (listening, reading, speaking).

2. «Ukrainian language life hacks» [Лайфхаки з української мови...] is a course in the form of useful advice on linguistics: from phonetics to stylistics. Mnemonic techniques are used. The course consists of 16 lectures (5 weeks of 4 hours). Additionally, there is an interactive synopsis.

3. «Language Marathon» [Мовомарафон] is a project aimed at popularizing the Ukrainian language by inviting participants to take part in the challenge: to speak the state language for 25 days and to complete various tasks online or offline.

4. «Language unites» [Мова об'єднує...] is the official page of the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State», which tracks the main events related to the implementation of the law's norms in life.

5. «Pure language» («Чиста мова») is a web page that contains the most current publications and media products on language topics. Helps to keep up with the latest news on language issues.

6. «Switch to Ukrainian» [Переходь на українську...] – the project talks about people who have switched to the Ukrainian language and have been communicating in it since then, their motivation, difficulties and successes. Materials and tips are provided for faster mastering and improvement of Ukrainian.

7. «Language policy portal» [Портал мовної політики]. The main tasks of the project are to establish the Ukrainian language as the only dominant language in society; discussion of thoughts, ideas, concepts, coordination of actions for the direct popularization of the language.

8. «Words that enrich us» («Слова, що нас збагачують»). The page publishes images with rarely used Ukrainian words, idioms and substitutes for Russian words. The page will help to enrich the vocabulary and avoid surzhik.

9. Linguistic portal «Mova.info» [Лінгвістичний портал...]. Among other things, the portal offers spelling rules and dictionary collections. For example, an open dictionary of the latest terms. The help desk has answers to frequently asked questions.

10. Website of Oleksandr Avramenko [Сайт Олександра Авраменка], a coach at Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University and the author of textbooks on the Ukrainian language.

11. Official website of the Ukrainian language [Офіційний сайт української...]. On this site you can find all the rules of the Ukrainian language.

IV. Social media. They can be a useful tool to learn more effectively and get extra help. For example, groups can be created in social networks to discuss issues on specific subjects, where students can share their knowledge and experience with other group members. Also, coaches can use social networks to publish additional information, tasks and materials to make learning more accessible and interesting for students. If these are creative professions, such as content makers, designers, marketers, then they can immediately apply knowledge in practice, create content and monitor audience reactions.

Globalization and modernization intensively affect the dynamic development of modern society. This especially applies to young people who are active users of the Internet, in particular social networks. Students actively search for information, communicate, widely use educational Internet resources. However, it is in information networks that young people often come across unreliable facts and falsified information.

Manipulators actively use multi-vector interactive communication of social network users, create doubts, provoke conflicts. They are trying to create an atmosphere of negative attitude towards cultural heritage. Youth (students) are the main object of their attention. Information falsifiers attempt to fill gaps in young people's knowledge with false information. It is also important to pay attention to the language used by Internet users: in what language is the Internet query created in the search engine and what information does the user receive as a result. Therefore, students and graduates of Ukrainian HEI should have an understanding of the influence of the information space on the personality, skills of working with information and communication technologies. This will reduce their vulnerability to informational aggression.

The issue of using social networks in the educational process is relevant and is at the epicentre of scientific research. The influence of the Internet and social networks on personality is analyzed in the arti-

cle by A. Sibruk and O. Kravets. The researchers found that at the current stage in the learning process, each student receives information from the media, which, in turn, is the main factor in personality formation [Сібрук, Кравець].

Conclusion. Thus, digitization is a natural process of the education development. Modern students quickly adapt to electronic life. There are many studies that confirm the effectiveness of digitization in the learning. In addition, the use of digital tools and resources can increase the speed of learning and reduce the time needed to achieve certain learning outcomes. Therefore, digitalization provides more opportunities for society, has many advantages and has become an integral part of the educational process for today's youth, without it, learning would be less effective and interesting.

References

- Войтович Н. В., Найдьонова А.В. Використання хмарних технологій Google та сервісів web 2.0 в освітньому процесі : метод. рекомендації. Дніпро : Дніпровський центр ПТОТС, 2017. 113 с.
- Є-мова – освітня платформа громадської організації «Український світ». URL: <https://emova.language-ua.online/> (last accessed: 03.04.2024).
- Лайфхаки з української мови – курс у формі корисних порад з мовознавства. URL: <https://edera.gitbook.io/laihaki-z-ukra-ns-ko-movi/> (last accessed: 03.04.2024).
- Литвинська С. Мультимедійні технології в процесі підготовки фахівців у галузі інформаційної, бібліотечної та архівної справи. *Соціум. Документ. Комунікація*. Серія «Історичні науки» : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я. М., 2018. № 6. С. 117–137. URL: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2018-6-117-137> (last accessed: 03.04.2024).
- Лінгвістичний портал «Мова.info». URL://www.mova.info/ (last accessed: 03.04.2024).
- Мова об'єднує – офіційна сторінка Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://www.facebook.com/zakonpromovu5670> (last accessed: 03.04.2024).
- Мовомарафон – проект, спрямований на популяризацію української мови шляхом запрошення до участі в челенджі. URL: <http://movomarafon.in.ua/#intro-section-main> (last accessed: 03.04.2024).

- Офіційний сайт української мови. URL: <https://ukrainskamova.com> (last accessed: 03.04.2024).
- Переходь на українську – проєкт розповідає про людей, які перейшли на українську мову. URL: <https://www.facebook.com/perehodnamovu> (last accessed: 03.04.2024).
- Петрова О. Б., Попова Н. О., Акавець І. В. Застосування інтернет-ресурсів у навчанні іноземних мов як реалізація основних дидактичних принципів. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії: зб. статей III Міжнар. наук. конф., Харків, 17–19 травня 2012*. Харків : ВД, «ІНЖЕК»2012. С. 78–87.
- Портал мовної політики. URL: <https://language-policy.info/> (last accessed: 03.04.2024).
- Сайт Олександра Авраменка. URL: <http://авраменко.укр> (last accessed: 03.04.2024).
- Сібрук А., Кравець О. Соціальні мережі в житті сучасного підлітка. *Інформаційно-документаційна освіта: проблеми та перспективи*. 2019. С. 100–108.
- Sibruk A. V., Lytvynska S. V., Koshetar U. P., Senchylo-Tatlilioglu N. O., Stetsyk C. M., Diachuk T. M., Sibruk V. L. Ukrainian education system: war challenges. *Multidisciplinary Science Journal*. 2023. № 5. P. 0502. URL: <https://doi.org/10.31893/multiscience.2023ss0502> (last accessed: 03.04.2024).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АСКЕРОВА Ірина Аліївна, кандидат філологічних наук, доцент, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (м. Київ)

БЛИК Наталія Дмитрівна, кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

БУГАЙКО Дмитро Олександрович, доктор економічних наук, професор, Національний авіаційний університет (м. Київ)

ВОЛКОТРУБ Галина Йосипівна, кандидат філологічних наук, доцент, Державний університет телекомунікацій (м. Київ)

ЖАРІН Іван Сергійович, провідний фахівець Центру міжнародної освіти ННІМСО, Національний авіаційний університет (м. Київ)

ЗАГОРОДНЮК Ігор Володимирович, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, доцент, провідний науковий співробітник, Національний науково-природничий музей НАН України (м. Київ)

КАЛЕНИК Олександр Олександрович, кандидат фізико-математичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

КОВАЛЮК Ольга Костянтинівна, кандидат філологічних наук, доцент, Національний авіаційний університет (м. Київ)

КОРЧУК Олена Юріївна, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, Національний авіаційний університет (м. Київ)

ЛАЗАРЄВ Денис Олександрович, аспірант, Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, Національний науково-природничий музей НАН України (м. Київ)

ЛИТВИНСЬКА Світлана Віталіївна, кандидат філологічних наук, доцент, Національний авіаційний університет (м. Київ)

МЕЖЖЕРІНА Ганна Валентинівна, доктор філологічних наук, професор, Національний авіаційний університет (м. Київ)

МОГИЛА Оксана Андріївна, кандидат філологічних наук, доцент, Українсько-американський університет Конкордія (м. Київ)

МОГИЛА Юрій Андрійович, кандидат філологічних наук, доцент, професор, Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. Карпенка-Карого (м. Київ)

НАГОРНА Наталія Мефодіївна, кандидат філологічних наук, доцент (м. Київ)

НЕВОЙТ Валентина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

НЕЧИТАЙЛО Ірина Миколаївна, доктор філологічних наук, професор, Київський національний лінгвістичний університет (м. Київ)

ОВСІЄНКО Ірина Володимирівна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

ПУСТОВОЙТ Ігор Володимирович, доктор мистецтв (Doctor of Arts), професор, Університет Хофстра (м. Нью-Йорк, США)

СЕНЧИЛО-ТАТЛІЛОГЛУ Надія, кандидат філологічних наук, доцент, Університет ім. Ататюрка (м. Ерзурум, Туреччина)

СІБРУК Анастасія Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, Національний авіаційний університет (м. Київ), Почесний науковий співробітник, Лестерський університет (м. Лестер, Великобританія)

СУБОТА Лариса Андріївна, доктор педагогічних наук, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків)

ФЕДЧУК Лілія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, Національний авіаційний університет (м. Київ)

ХАЛІНОВСЬКА Людмила Анатоліївна, кандидат філологічних наук, «Фаховий коледж, інженерії, управління та землевпорядкування», Національний авіаційний університет (м. Київ)

ЦАРЕГРАДСЬКА Тетяна Леонідівна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

ШЕВЧЕНКО Ольга Роальдівна, кандидат економічних наук, доцент, директор інституту, Національний авіаційний університет (м. Київ)

ЯБЛОНОВСЬКА-ГРИЩЕНКО Євгенія Дмитрівна, кандидат біологічних наук, науковий співробітник, Канівський природний заповідник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, м. Канів)

POPKOWSKI Tadeusz, Ph.D. Eng. Associate Professor (Wrocław, Poland)

СПИСОК АВТОРІВ

Bugayko D.	4	Нагорна Н. М.	70
Lytvynska S.	195	Невойт В. І.	185
Popkowski T.	4	Нечитайло І. М.	169
Shevchenko O.	4	Овсієнко І. В.	162
Sibruk A.	195	Пустовойт І. В.	13
Zharin I.	4	Сенчило-Татліліоглу Н.	100
Аскерова І. А.	58	Субота Л. А.	156
Білик Н. Д.	83	Федчук Л. І.	177
Волкотруб Г. Й.	177	Халіновська Л. А.	107
Загороднюк І. В.	114	Цареградська Т. Л.	162
Каленик О. О.	162	Яблоновська-Грищенко Є. Д.	130
Ковалюк О. К.	42		
Корчук О. Ю.	148		
Лазарєв Д. О.	142		
Межжеріна Г. В.	30		
Могила О. А.	50		
Могила Ю. А.	93		

ЗМІСТ

Переднє слово	3
----------------------------	---

НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ВОЄННОГО ЧАСУ

Shevchenko Olga, Bugayko Dmytro, Zharin Ivan, Popkowski Tadeusz Challenges of Foreign Students of Aviation Engineering Specialties Distance Learning.....	4
Пустовойт Ігор Деколонізація та лінгвокультурологічні студії.....	13

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Межжеріна Ганна Релігійно-філософський модус семантики лексеми <i>славьныи</i> в писемних східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст.	30
Ковалюк Ольга Лексеми на позначення задоволення в староукраїнських текстах XIV–XVI ст.	42
Могила Оксана Етнокультурний аспект у вивченні лексики українських говорів.....	50
Аскерова Ірина Назви фрустраційних переживань як знаки вторинної номінації (на матеріалі польської та української мов)	58
Нагорна Наталія Наративна структура «Автобіографії письменника»: текстологічний та генетико-критичний дискурс.....	70
Білик Наталія Проекції «Дон Кіхота» Сервантеса в англійському романі XVIII ст.	83

Могила Юрій Пісня як джерело натхнення у творчості С. Васильченка.....	93
Сенчило-Татлілюглу Надія Новотвори воєнної тематики в українському фольклорі	100

ТЕРМІНОЗНАВСТВО

Халіновська Людмила Особливості номінації літальних апаратів у новітній авіаційній термінології	107
Загороднюк Ігор Демінутиви та формування різноманіття таксономічних назв в українській зооніміці	114
Яблоновська-Грищенко Євгенія Українська біоакустична термінологія в орнітологічних дослідженнях	130
Лазарєв Денис Використання назв видів ссавців з ряду хижих (Carnivora), інтродукованих в Україні	142

ВЕКТОР МЕТОДИЧНИХ ІННОВАЦІЙ І КОМПЕТЕНТІСНА ПАРАДИГМА ОСВІТИ

Корчук Олена Роль і місце навчальних задач у викладанні точних і природничих дисциплін на підготовчому відділенні для іноземних громадян	148
Субота Лариса Текст як одиниця мовлення й продукт комунікації в навчанні іноземних студентів	156
Каленик Олександр, Цареградська Тетяна, Овсієнко Ірина Науково-методичні основи міжпредметної координації при викладанні мов та загальноосвітніх дисциплін іноземним слухачам.....	162

Нечитайло Ірина

Вироблення навичок читання в іноземних студентів-дислексиків на основі нейродідактичних методик 169

Федчук Лілія, Волкотруб Галина

Науково-методичні основи вироблення в студентів-іноземців уміння усувати двозначність у реченнях із займенниками..... 177

Невойт Валентина

Українські дієслова з коренем -уч- / -вч- в аспекті викладання мови як іноземної..... 185

Sibruk Anastasiia, Lytvynska Svitlana

Digitalization of the Educational Process..... 195

Відомості про авторів 203

Список авторів 206

Наукове видання

СВІТОВІ ВИМІРИ ОСВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Оригінал-макет Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук

Обкладинка Г. В. Межжеріної, І. В. Загороднюка, А. С. Віницького

Збірник продовжує традицію видання наукових праць з лінгвістики, літературознавства, термінознавства, перекладознавства, методології і методики, започатковану 1992 року професорсько-викладацьким колективом кафедри філологічних та природничих дисциплін Національного авіаційного університету.

У 2008–2020 рр. збірник виходив під назвами «Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних студентів» (2008–2016), «Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян» (2017–2018), «Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян» (2019–2020) і містив матеріали щорічних Міжнародних науково-практичних конференцій.

2021 року збірник доповнив тематику наукових публікацій у векторі загального і слов'янського мовознавства, міждисциплінарних зв'язків філологічних та природничих дисциплін, набув статусу **збірника наукових праць** і отримав назву **«Світові виміри освітніх тенденцій»**.

Дякуємо авторам за допомогу в підготовці випуску 2024 року, запрошуємо до публікації та співпраці.

Збірник «Світові виміри освітніх тенденцій» виходить один раз на рік.

Попередні випуски збірника

Світові виміри освітніх тенденцій: зб. наук. праць / за заг. ред. Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук; Нац. авіац. ун-т. Ін-т міжнар. співробітництва та освіти. Київ: Фенікс, 2023. Вип. 16. 217 с.

Режим доступу: <http://imco.nau.edu.ua/>

Світові виміри освітніх тенденцій: зб. наук. праць / за заг. ред. Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук; Нац. авіац. ун-т. Ін-т міжнар. співробітництва та освіти. Київ: Фенікс, 2022. 136 с.

Режим доступу: <http://imco.nau.edu.ua/>

Світові виміри освітніх тенденцій: зб. наук. праць / за заг. ред. Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук; Нац. авіац. ун-т. Ін-т міжнар. співробітництва та освіти. Київ, 2021. 151 с.

Режим доступу: <http://imco.nau.edu.ua/>